

Висвітлено актуальні проблеми міжнародних відносин, питання сучасної системи міжнародного права, особливості розвитку світового господарства та міжнародних економічних відносин.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

Освещены актуальные проблемы международных отношений, вопросы современной системы международного права, особенности развития мирового хозяйства и международных экономических отношений.

Для преподавателей, научных сотрудников, аспирантов и студентов.

The modern problems of international relations, international law, world economy and international economic relations are highlighted in following issue.

For professors, scientists, PhD students and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	Л.В. Губерський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	О.М. Бірюков, д-р юрид. наук, проф.; В.А. Вергун, д-р екон. наук, проф.; В.В. Дайнеко, канд. філол. наук, проф.; А.С. Довгерт, д-р юрид. наук, проф.; М.С. Дорошко, д-р іст. наук, проф. (заст. відп. ред.); В.І. Кисіль, д-р юрид. наук, проф.; В.В. Копійка, д-р політ. наук, проф.; О.А. Коппель, д-р іст. наук, проф.; В.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.Ю. Крушинський, д-р політ. наук, проф.; Є.А. Макаренко, д-р політ. наук, проф.; В.А. Манжола, д-р іст. наук, проф.; В.М. Матвієнко, д-р іст. наук, проф.; В.І. Муравйов, д-р юрид. наук, проф.; Г.М. Перепелиця, д-р політ. наук, проф.; С.І. Пирожков, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; І.І. Пузанов, д-р екон. наук, проф.; М.М. Рижков, д-р політ. наук, проф.; О.І. Рогач, д-р екон. наук, проф.; Ю.С. Скороход, д-р політ. наук, проф.; А.С. Філіпенко, д-р екон. наук, проф.; С.Я. Фурса, д-р юрид. наук, проф.; С.А. Циганов, д-р екон. наук, проф.; Ю.С. Шемшученко, д-р юрид. наук, проф., акад. НАН України.
Адреса редколегії	04119, Київ-119, вул. Мельникова, 36/1, Інститут міжнародних відносин; ☎ (38044) 481 44 14
Затверджено	Вченою радою Інституту міжнародних відносин 26.09.17 (протокол № 2)
Атестовано	Включено до переліку наукових фахових видань України в галузі політичних, юридичних і економічних наук. Наказ Міністерства освіти та науки України №241 від 09.03.2016
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43; ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Головченко В., Дорошко М. Голодомор 1932-33 рр. в Україні як геноцид: проблема міжнародного визнання.....	5
Головченко В. Американсько-китайська складова формування нестационарної системи міжнародних відносин у Східній Азії	11
Гольцов А. Євразійська стратегія Російської Федерації: інтеграційний вимір	15
Даниленко С., Гальона О. Геополітичні акценти зовнішньої політики США в Центральній Азії	20
Коппель О., Пархомчук О. Релігійний фактор в світовій політиці	26
Пак Н. Взаємодія Європейського Союзу з країнами Середземноморського партнерства у міграційній сфері	31
Середюк Н. Стратегічне партнерство Україна – США	34
Фесенко М. Формування понятійно-категоріального апарату проблеми консолідації суб'єктів світ-системи і нового міжнародного порядку	39
Шевченко О. Трансформація підходів дослідження глобальних проблем сучасності	44

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Стаканов Р. Особливості міграційного менеджменту в регіональному розрізі	50
Дзюба П. Еволюція суб'єктивного підходу до оптимізації міжнародних інвестиційних портфелів	55
Хамзауї Мустафа, Корайш Аль Магді Людський капітал та регіональне зростання в Марокко: просторово-економетричний підхід	68

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Забара І. Міжнародна законність: концептуальні підходи в українській доктрині міжнародного права	73
Цірат Г. Актуальні питання реформування законодавства України про міжнародний комерційний арбітраж як передумова створення в Україні сприятливих правових умов вирішення міжнародних комерційних спорів	77
Кривецька О. Участь акціонера в міжнародному інвестиційному спорі: ризики зловживання правом у рамках паралельного провадження	81
Лютий В. Основні аспекти класифікації нетінгу	85
Фалалєєва Л. Права людини та екстратериторіальна дія права ЄС: еволюція практики застосування юрисдикційних моделей	91

СОДЕРЖАНИЕ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Головченко В., Дорошко Н. Голодомор 1932-33 гг. в Украине как геноцид: проблема международного признания	5
Головченко В. Американо-китайская составляющая формирования нестационарной системы международных отношений в Восточной Азии	11
Гольцов А. Евразийская стратегия Российской Федерации: интеграционное измерение	15
Даниленко С., Галена А. Геополитические акценты внешней политики США в Центральной Азии	20
Коппель Е., Пархомчук О. Религиозный фактор в мировой политике	26
Пак Н. Взаимодействие Европейского Союза и стран Средиземноморского партнерства в миграционной сфере	31
Середюк Н. Стратегическое партнерство Украина – США	34
Фесенко М. Формирование понятийно-категориального аппарата проблемы консолидации субъектов мир-системы и нового мирового порядка	39
Шевченко Е. Трансформация подходов исследования глобальных проблем современности	44

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ МИРОВОГО ХОЗЯЙСТВА

Стаканов Р. Особенности миграционного менеджмента в региональном контексте	50
Дзюба П. Эволюция субъективного подхода к оптимизации международных инвестиционных портфелей	55
Кораиш Аль Магди, Хамзауи Мустафа Человеческий капитал и региональный рост в Марокко: пространственно-эконометрический подход	68

СОВРЕМЕННАЯ СИСТЕМА МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Забара И. Международная законность: концептуальные подходы в украинской доктрине международного права	73
Цират Г. Актуальные вопросы реформирования законодательства Украины о международном коммерческом арбитраже как предпосылки создания в Украине благоприятных правовых условий решения международных коммерческих споров	77
Кривецкая О. Участие акционера в международном инвестиционном споре: риски злоупотребления правом в рамках параллельного производства	81
Лютый В. Основные аспекты классификации неттинга	85
Фалалеева Л. Права человека и экстратерриториальное действие права ЕС: эволюция практики применения юрисдикционных моделей	91

CONTENTS

ACTUAL PROBLEMS OF INTERNATIONAL RELATIONS

Holovchenko V., Doroshko M. Holodomor 1932-33 in Ukraine as nation's genocide: problem of international recognition	5
Holovchenko V. American-Chinese component of the non-stationary system of international relations in the Eastern Asia formation	11
Goltsov A. Eurasian strategy of the Russian Federation: integration dimension.....	15
Danylenko S., Haliona O. Geopolitical accents of us foreign policy in Central Asia	20
Koppel O., Parkhomchuk O. Religious factor in world politics	26
Pak N. Interaction of European Union Mediterranean partnership in the field of migration	31
Serediuk N. Strategic partnership of Ukraine and the USA.....	34
Fesenko M. Conceptual-categorical apparatus problems formation of consolidation of business world-systems and new international order	39
Shevchenko O. Transformation of the approaches of global challenges researches	44

FEATURES OF THE WORLD ECONOMY

Stakanov R. Features of migration management in the regional framework.....	50
Dziuba P. Development of Subjective Approach to International Investment Portfolios Optimization	55
Koraich al Mahdi, Hamzaoui Moustapha Human capital and regional growth in morocco: spatial econometric approach	68

MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL LAW

Zabara I. International legality: conceptual approaches in ukrainian doctrine of international law.....	73
Zyrat G. Topical issues of reforming Ukraine's legislation on international commercial arbitration as a perspective for the establishment of legal conditions for the resolution of international commercial disputes in Ukraine.....	77
Kryvetska O. Shareholder participation in the international investment dispute: risks of right abuse within the parallel proceeding	81
Liutyi V. Main aspects of netting classification	85
Falalieieva L. Human rights and extraterritorial application of the EU law: evolution of jurisdictional models application practice	91

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 947.7:323.28

В. Головченко, д-р політ. наук, проф.,
М. Дорошко, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ГОЛОДОМОР 1932-33 РР. В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД: ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ

Аналізується місце Голодомору 1932-33 рр. в Україні в історичній і національній пам'яті, як усередині Української держави, так і в діаспорі; з'ясовується значення рівня національної свідомості й патріотизму для успішної розбудови й розвитку модерної державності; окремої уваги надано компаративному аналізу висвітлення трагедії Голодомору в західних засобах масової інформації та на державному рівні; окреслено обставини появи терміну "геноцид" в міжнародно-правовій практиці; розкрито причини звернення політичної й наукової громадськості Заходу до теми голоду в радянській Україні.

Ключові слова: геноцид, голод, діаспора, колективізація, нація, незалежність, репресії.

Постановка проблеми. Україні за радянської доби довелося пережити три масових голоди: у 1921-23 рр., у 1932-33 рр. та в 1946-47 рр. Перший із них не замовчувався ані комуністичною владою, ані офіційною історіографією: його пояснювали післявоєнною розрухою й природними причинами, а держава організувала продовольчу допомогу голодуючим, в т. ч. й міжнародну. Голод 1946-47 р. також не ігнорувався владою, хоча в публікаціях радянського періоду про нього коли й згадували, то зазвичай знов-таки в контексті повоєнної розрухи та посухи.

Голодомор 1932-33 рр. вирізнявся саме тим, що його намагалися приховати вже під час власне трагедії. В історії людства знайдеться небагато аналогів, які за масштабом, жорстокістю, цинізмом методів здійснення й наслідками дорівнювали б трагедії українства. Але міжнародний резонанс цієї катастрофи був приглушений зусиллями західних політиків, журналістів і загалом широких кіл інтелектуалів, орієнтованих на співпрацю з СРСР.

Мета статті – з'ясувати політичні чинники, які зумовили прорив "стіни мовчання" навколо трагедії Голодомору на міжнародному рівні, проаналізувати зусилля керівництва України щодо визнання Голодомору геноцидом української нації й назвати держави, які це зробили.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у вивчення міжнародно-політичного виміру Голодомору 1932-33 рр. зробили вітчизняні науковці В. Марочко [1], С. Кульчицький [2], [3], А. Кудряченко [4; 5], у низці публікацій цю тему також досліджували автори статті [3; 6; 7]. Окремі аспекти теми стали предметом розгляду й закордонних фахівців [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Але міжнародна кваліфікація Голодомору як геноциду української нації ще недостатньо висвітлена, надто на компаративному рівні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Страхіття Другої світової війни надовго затьмарили політичну свідомість Заходу, який волів забути голод 1932-33 рр. у радянській Україні, попри перманентну наполегливу роботу української діаспори в США й Канаді з оприлюднення свідчень людей, що пережили цей жах. Можливо, тема голоду в СРСР була дискредитована в очах західних інтелектуалів і політиків тим, що вона стала об'єктом нацистської пропаганди сер. 1930-х рр. і темою "жовтої преси" американського медіамагната В. Херста. Потужний заряд заперечення Голодомору 1932-33 рр., створений спільними зусиллями радянського керівництва та лівих інтелектуалів і політиків Заходу, майже на півстоліття викреслив зазначену проблематику із системних академічних досліджень.

Американсько-канадський історик українського походження Ф. Сисин навів докладний і вичерпний перелік

причин "непопулярності" теми Голодомору 1932-33 рр. у західній історіографії історії Радянського Союзу й України:

– брак документальних джерел внаслідок закритості радянських архівів;

– низький інтерес західних дослідників до історії України як такої (чи навіть відсутність такого інтересу) та їхня зосередженість на історії СРСР чи, як його зазвичай називали, "Росії";

– наявність очевидної упередженості щодо "українського націоналізму", з яким західні інтелектуали пов'язували не лише спонтанні спроби української діаспори звернути їхню увагу на трагедію Голодомору, а й узагалі будь-які натяки на самостійність України;

– присутність інших сюжетів і масштабних подій, які "затінювали" голод 1932-33 рр. (на кшталт Другої світової війни та масових репресій і депортацій);

– зосередженість західних дослідників на інституційному становленні радянської системи як такої, на питаннях соціальної історії, чи на репресіях проти еліт і нехтування "масами";

– непопулярність "національних сюжетів" серед західної професури і зрештою – "ліві" та проросійські симпатії значної частини останньої [14, р. 115].

Але на початку 1980-х рр. ситуація якісно змінилася, передусім із погляду фінансових, інституційних та інтелектуальних спроможностей української діаспори. Так, наприклад, 1973 р. в Кембріджі (штат Массачусетс, США) був створений Український науковий інститут Гарвардського університету, а в 1976 р. при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні з ініціативи науковців та української громадськості Канади був започаткований Канадський інститут українських студій (КІУС). Українознавчі дослідження, таким чином, вийшли за межі емігрантських культурних інституцій і вмонтувалися в академічний світ Заходу. Однією з провідних тем названих інституцій стала проблема голоду в радянській Україні 1932-33 років, за вивчення якої взялися дипломовані фахівці. В 1981 р. Український науковий інститут Гарвардського університету звернувся до відомого британського вченого-історика Р. Конквеста, що працював у Гуверівському інституті війни, революції й миру (Стенфорд, Каліфорнія), з пропозицією дослідити причини й наслідки Голодомору 1932-33 рр. Р. Конквест тоді мав чималу популярність на Заході завдяки своїй праці "Великий терор: сталінські чистки 30-х років" (1968 р.), де розкритикував західних інтелектуалів за "сліпоту" щодо СРСР і стверджував, що сталінізм був логічним наслідком системи, створеної Ленінім. Науковець також звинувачував Беатрису й Сіднея Веббі, Дж. Б. Шоу, В. Дюранті й Р. Ролана в тому, що вони

свідомо виступали апологетами сталінізму й заперечували голод 1932-33 рр. в Українській СРР і на Кубані.

Велику роль у підготовці праці Р. Конквеста "Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом" (1986 р.) відіграв Дж. Мейс, що саме захистив у Мічиганському університеті докторську дисертацію "Комунізм і дилеми національного визволення: національний комунізм у радянській Україні 1918-1933", в якій пояснював причини репресій проти носіїв національно-патріотичних ідей і краху процесу урядової українізації їхньою несумісністю з комуністичною ідеологією. Ще в 1982 р. науковець отримав фінансування Фонду українських досліджень Українського наукового інституту Гарвардського університету на участь у міжнародній конференції з проблем Голокосту і геноциду в Тель-Авіві.

На протипагу багатьом українським радянським історикам, що тлумачили причини й наслідки голоду 1932-33 рр. виключно з економічних позицій, Дж. Мейс у своєму виступі "Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося і чому?" акцентував увагу на національному чиннику. "Те, що українці називають штучним голодом чи навіть українським голодом, забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів, – почав свою промову Дж. Мейс. – За критеріями смертності й масштабами скоєного його можна зіставити з єврейським голодом. Але це зовсім інший вид геноциду: його спонукою не було ані прагнення чистоти раси, ані спроба фізично знищити кожного українця. Метою, наскільки ми у змозі її зрозуміти, було знищення української нації як політичного фактору й суспільного організму" [15, р. 88].

Порівнявши геноцид в Україні з подібним до нього явищем у Камбоджі за режиму "червоних кхмерів" і ставлення Кремля до УСРР під час українізації зі сталінською політикою щодо Польщі одразу ж після Другої світової війни, доповідач дійшов висновку, що "придушення селян раз і назавжди розглядалося як необхідна умова будь-якого остаточного розв'язання національного питання в СРСР. У чому воно полягало? Українську еліту – не тільки політичне керівництво, а й національну інтелігенцію – було знищено. Це означало обезголовлення нації. З українізацією було покінчено. Число українськомовних медіа та інституцій скорочувалося. Це означало поступову нову русифікацію міст і вигнання української нації назад, у село, звідки вона з'явилася, її "пасторалізацію". Голод викосив село, привчив його до покори... Примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала... призведення їх до статусу, який німці зазвичай називали *naturlvolk* (первісний народ)" [10, с. 198].

Українська діаспора в прагненні інтернаціоналізувати тему голоду 1932-33 рр. наслідувала приклад двох етнічних спільнот – євреїв і вірмен. Центральний елемент ідеологічної риторики Голокосту – ідея мучеництва і щонайменше моральної та політичної компенсації за нього – став також базовою цеглиною ідеологічного дискурсу української громади [16]. Але водночас варто не забувати, що згадане запозичення тривало на тлі гострого протистояння української та єврейської громад США щодо участі українців-націоналістів у знищенні євреїв під час Другої світової війни [12].

Тим часом, конгресмен від штату Нью-Джерсі Дж. Дж. Флоріо і сенатор-демократ від цього ж штату В. Бредлі підтримали ідею лідера організації "Американці в обороні прав людини в Україні" – колишнього радянського дисидента І. Ольшанівського щодо розроблення законопроекту зі створення спеціальної комісії Конгресу з розслідування Голодомору. В листопаді

1983 р. Дж. Флоріо вніс до Палати представників відповідний законопроект, але керівники демократів поставилися до нього пасивно. Члени Комітету із закордонних справ не бажали зайвий раз "гнівти Москву" на гребені чергової хвилі холодної війни, в цьому їх підтримували чиновники з Державного департаменту. Тоді по всіх штатах, де проживали етнічні українці, була організована акція під девізом "Коріння трави". До конгресменів, голів комісій і підкомісій Конгресу, спікера Палати представників – демократа Т. О'Нілла і Президента США Р. Рейгана надійшли десятки тисяч індивідуальних і колективних петицій. Ні раніше, ні пізніше такої велетенської за масштабами акції американські українці не влаштовували.

В. Бредлі вніс законопроект про створення комісії з розслідування Голодомору до Сенату 21 березня 1984 р. Віце-президент Українського народного союзу і колишній радник Президента США Дж. Форда з етнічних питань – М. Куропас свого часу забезпечив перемогу на виборах сенатора від штату Іллінойс Ч. Персі, що очолив сенатський Комітет із міжнародних відносин. Тому проходження законопроекту в ньому не натрапило на штучні перепони, 19 вересня того ж року Комітет схвалив текст законопроекту й передав його повному складу Сенату, той прийняв документ одностайно.

Після цього В. Бредлі, користуючись правом сенатора вносити поправки в бюджет, в останній день роботи Конгресу – 4 жовтня 1984 р. "причепив" до Фінансової резолюції витрати на діяльність Тимчасової комісії з українського голоду. Палата представників із цим зрештою погодилася: Фінансова резолюція, тобто 470-млрд. бюджет на 1985-й бюджетний рік із "причепленою" поправкою в сумі 400 тис. дол. США мала бути схвалена негайно, інакше уряд залишався без грошей. Р. Рейган підписав Фінансову резолюцію 12 жовтня, після чого в Конгресі США народилася комісія, покликана, як вказувалося у законі, "здійснити вивчення українського голоду 1932-33 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення в ньому ролі Рад". На посаду виконавчого директора комісії, на прохання "Американців в обороні прав людини в Україні", був призначений Дж. Мейс.

Ніхто не чекав, що дослідницька група з шести українців на чолі з ним зможе за короткий термін здобути переконливі докази найбільшого злочину Сталіна. Але Дж. Мейс здійснив науковий і громадянський подвиг, розроблена ним методика опитування дозволила об'єктивізувати розповіді свідків Голодомору. Накладаючись одне на інше, вони корегували властивий індивідуальним спогадам суб'єктивізм, тобто ставали повноцінним джерелом. Комісія Дж. Мейса відтворила на основі 210-ти свідчень реальну картину подій і 22 квітня 1988 р. представила Конгресу США остаточний звіт із 19-ти пунктів, де назвала голод 1932-33 рр. в УСРР "геноцидом щодо етнічних українців", здійсненим "Сталіним та його оточенням". Зважаючи на те, що Комісія не завершила свою роботу, американський Конгрес виділив на її подальшу діяльність протягом наступних двох років ще 100 тис. дол. США. Переважна більшість цих коштів пішла на впорядкування та видання тритомника свідчень українських емігрантів, які пережили Голодомор, що з'явився друком у 1990 р. загальним обсягом 1734 стор.

Після оголошення офіційних висновків Комісії Дж. Мейса, Конгрес США ухвалив резолюцію S. J. Res. 329 про відзначення 17-23 червня 1990 р. Національного тижня пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932-33 рр. Американські законодавці також звернулися до органів влади СРСР з вимогою "створити умови для

реалізації законних прав та інтересів народу України". Власне ж слово-неологізм "голодомор" з'явилося 18 лютого 1988 р., коли "Літературна Україна" опублікувала доповідь журналіста й прозаїка О. Мусієнка на партійних зборах Київської організації Спілки письменників України. Вітаючи курс нового керівництва КПРС на деєсталінізацію, О. Мусієнко тоді звинуватив Сталіна в здійсненні в республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став Голодомор 1933 р. [17].

Але оскільки визначення комісії Дж. Мейса щодо голоду 1932-33 рр. в УСРР як етноциду базувалося не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків трагедії, а також з огляду на те, що згадана комісія покликала була встановити факти (з чим вона блискуче справилася), а не давати їм правову оцінку, українські організації США і Канади вирішили звернутися до юристів із належною кваліфікацією й міжнародним досвідом. З ініціативи Світового конгресу вільних українців в лютому 1988 р. в Торонто була створена Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932-33 рр. в Україні під керівництвом доктора права, професора Стокгольмського і Нью-Йоркського університетів, представника Швеції з прав людини при Раді Європи Дж. Сандберга. Віцепрезидентом комісії став Дж. Верховен – професор права Католицького університету Лувена (Бельгія); до неї також увійшли професор права Лондонського університету, колишній прокурор на Нюрнберзькому процесі 1945-46 рр. Дж. Дрейпер; професор Університету Мак-Гілла (Канада), колишній голова комітету захисту прав людини Секретаріату ООН Дж. Хамфрі; професор Паризького університету, колишній член комісії з перегляду французького кримінального кодексу Дж. Левассер; професор Буенос-Айреського університету, президент Верховного суду Аргентини Р. Левене; професор міжнародного права Пенсильванського університету (США), колишній посол США в Колумбії К. Олівер.

Вже 15-18 листопада 1989 р., під час завершального засідання в Лондоні, комісія Дж. Сандберга представила свій вердикт, оприлюднений наступного року. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання й прагнення центрального уряду дати відсіч "традиційному українському націоналізму". Органи влади СРСР і УСРР знали про вбивчу ситуацію, яка склалася, але не надавали допомоги, а вживали заходів, щоб посилити голод.

Отже, американські та європейські юристи побачили в Голодоморі не тільки прагнення Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невласний йому спосіб життя, але й виокремили в терорі національну складову. Більшість членів Комісії визнала, що під час Голодомору мали місце складові геноциду та погодилися із можливістю застосування до трагічних подій 1932-33 рр. в Україні положень Конвенції ООН про геноцид від 9 грудня 1948 р., головним автором і промоутором якої виступив фундатор дослідження концепту "геноцид" – польсько-американський правник єврейського походження Р. Лемкін.

Вже у ст. I Конвенції стверджувалося: "Геноцид, незалежно від того, чи здійснений він у мирний або воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права, і проти якого вони (учасники Конвенції. – Авт.) зобов'язуються вживати заходи попередження і карати за його здійснення". А ст. II подавала таке узагальнене визначення геноциду, що було включене до національного кримінального законодавства багатьох країн і знайшло відображення в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р.: "Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку націо-

нальну, етнічну, расову або релігійну групу як таку". Під знищенням розумілося: "а) вбивство членів групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; в) навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи; д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу" [18].

Комісія Дж. Сандберга визначила й те, що принцип незастосування зворотної сили законів може бути поширений на Конвенцію ООН від 9 грудня 1948 р. лише формально. Юристи вказали, що цей принцип належить до кримінального права, а Конвенція перебуває поза його рамками, тому що не виносить вироків. Вона лише спонукає держави до співробітництва у попередженні й засудженні геноциду. Звертаючись до тих, хто заперечував ідентифікацію Голодомору зі злочином геноциду тільки на підставі відсутності зазначеного терміну до Другої світової війни, Міжнародна комісія юристів поставила запитання: чи можливо було в довоєнні часи вільно знищувати, в цілому або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу? Відповідь була очевидною.

З наведеної вище аргументації випливав вердикт: "Комісія вважає виправданою свою думку про те, що геноцид українського народу мав місце і суперечив нормам міжнародного права, що діяли у той час". Однак юристи з властивою їм прискіпливістю заявили, що дослідження Голодомору має бути продовжене, аби підтвердити висновок про геноцид іншими фактами, тобто зміцнити його джерельну основу [19, с. 170-171]. Заключний варіант доповіді комісії було передано секретареві ООН з питань прав людини (планувалося вручення Генеральному секретареві ООН) та президентові ПАРС навесні 1990 р. "На жаль, – зазначав тоді один із членів комісії, – події випередили наш звіт: на той час, коли його було опубліковано, політична сцена в Радянському Союзі змінилася настільки, що, за винятком висновків про геноцид, всі інші наші відкриття вже були надбанням радянської громадської думки і навіть влади" [20, р. 93].

Дійсно, доки працювали комісії Дж. Мейса і Дж. Сандберга, міжнародно-політична ситуація в світі змінилася найрадикальнішим чином – між США та СРСР було підписано низку міждержавних угод, які поклали край холодній війні, а в Радянському Союзі набула незворотного характеру внутрішньополітична лібералізація, названа "перебудовою". З "імперії зла" СРСР позірно перетворювався на партнера США в світовій політиці, викриття "злочинів сталінізму" стало звичною публіцистичною формулою, а масштаби та інтенсивність цих викриттів всередині радянської країни вже перевершували звинувачувальну риторику стандартного антикомунізму. Водночас не можна не зазначити, що матеріали обох комісій вплинули на окремих публіцистів і дослідників в Україні, а через них – на характер наукових і громадських дискусій щодо Голодомору [21, р. 130].

З проголошенням незалежності України тема Голодомору періодично виступала частиною її зовнішньополітичних зусиль, спрямованих на міжнародне визнання держави й українства в світі: голод 1932-33 рр. мав стати важливим політичним символом, національним "маркером", як Голокост у євреїв. Це провокувало утворення додаткової конфліктної зони у відносинах із Росією та приховане напруження з Ізраїлем, створило додатковий чинник морального і політичного тиску на істориків.

Однією з причин категоричного заперечення Росією кваліфікації Голодомору як геноциду українського народу було прагнення уникнути юридичної відповідаль-

ності як держави-продовжувача й правонаступника СРСР. Але ж Україна неодноразово офіційно заявляла, що не має жодних претензій до РФ чи російського народу з питань Голодомору. Інша справа – публічне вибачення Росії як держави, що проголосила свій континент стосовно Радянського Союзу. Адже Прем'єр-Міністр Великої Британії Е. Блер попросив вибачення в ірландців щодо Великого картопляного голоду на островах в 1845-49 рр.¹ і як представник діючого уряду Сполученого Королівства, і від імені урядів, що були при владі в XIX ст. [22, с. 131].

Зате в 2003 р. резолюції (чи декларації) із засудженням Голодомору прийняли Палата представників і Конгрес США та Сенат Аргентини, однак у цих документах термін "геноцид" не використовувався. Але Сенат Канади 19 червня 2003 р. ухвалив Резолюцію, внесену сенатором українського етнічного походження Р. Андрейчук, що закликала уряд Канади визнати Голод/геноцид в Україні 1932-33 рр. та засудити будь-які спроби заперечити чи викривити цю історичну правду, представляючи її чимось іншим, аніж геноцидом. Резолюція Сенату визначила четверту суботу в листопаді кожного року по всій Канаді днем пам'яті більш, ніж семи мільйонів українців, які загинули внаслідок Голоду/геноциду 1932-33 рр.² Сенат Парламенту Австралії 31 жовтня того ж року також ухвалив Резолюцію № 680, яка визнала події 1932-33 рр. в Україні одним із найжорстокіших проявів геноциду в історії людства (вперше Сенат Австралії визнав голод 1932-33 рр. в Україні актом геноциду в своїй Заяві від 28 жовтня 1993 р. з приводу 60-річчя Голодомору)³. 24 листопада 2003 р. Державні збори Угорщини теж прийняли постанову, в якій визначили Голодомор 1932-33 рр. "геноцидом, зарані спланованим сталінсько-радянським режимом".

Водночас розбіжності з російськими науковцями щодо оцінки/визнання Голодомору набували дедалі гострішого характеру. Чим пояснити стриманість московських і пітерських науковців у питанні про статус геноциду стосовно українського Голодомору? Звичайно, якщо Росія з розпадом СРСР змогла успадкувати вагомий позитивні здобутки радянської епохи (передусім, статуси космічної, ракетно-ядерної й великої держави, постійне місце в Раді Безпеки ООН та ін.), повинна й мала б успадкувати гіркий негатив радянської доби. На таку "повинність" натякнув у 2004 р. Європарламент, коли визнав актом геноциду депортацію чеченців у лютому-березні 1944 р. Однак, мало хто хоче без крайньої потреби успадковувати навіть моральну відповідальність за злочини попередніх режимів, тому Кремль залишився рішучим противником визнання українського Голодомору геноцидом. Представники Росії в ООН зробили все можливе, щоб у листопаді 2003 р. в Спільній заяві 36-ти держав у зв'язку з 70-ю річницею українського Голодомору (zareєстрована як офіційний

документ 58-ї сесії ГА ООН) не було визначення цієї трагедії як геноциду [23].

Після перемоги в Україні "помаранчевої революції" звернення до теми Голодомору набуло якісно вищого рівня політичної та ідеологічної актуальності. Президент України В. Ющенко, передусім із особистих морально-етичних мотивів, доклав безпрецедентних зусиль з розгортання масштабної загальнонаціональної та міжнародної кампанії з відзначення 75-ї річниці голоду 1932-33 рр. і перетворення Голодомору на один з національних символів України. 16 жовтня 2006 р. Секретаріат президента разом із новоствореним Інститутом національної пам'яті організував круглий стіл "Голодомор 1932-33 років – геноцид в Україні". Визнання голоду 1932-33 рр. геноцидом характеризувалося як "безумовне завдання нинішнього покоління українських політиків, передусім депутатського корпусу Верховної Ради України".

Тому вже 2 листопада того ж року В. Ющенко вніс на розгляд Верховної Ради проект Закону України "Про Голодомор 1932-33 років". Він містив шість пунктів, три з яких мали відвертий політичний контекст: ст. 1 кваліфікувала Голодомор 1932-33 рр. в УСРР як геноцид української нації; ст. 2 забороняла "заперечення факту Голодомору 1932-33 років в Україні"; ст. 6 встановлювала адміністративну відповідальність за публічне заперечення Голодомору. Але законопроект викликав гострі заперечення з боку політичних опонентів президента – "регіоналів", йшлося передусім про відповідність терміну "геноцид" критеріям, на які посилався президент, та про доречність встановлення адміністративної відповідальності за заперечення факту голоду. Неочікувано в ролі "миротворця" виступив голова Верховної Ради О. Мороз, який на засіданні парламенту 28 листопада 2006 р. запропонував компромісний (узгоджений з президентом) варіант законопроекту, де залишалася стаття, що кваліфікувала Голодомор як геноцид, а стаття про відповідальність подавалася у такій редакції: "Публічне заперечення Голодомору 1932-33 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним". До цього варіанту увійшов і пункт "регіоналів" про спрямованість голоду не лише проти українського, а й "інших народів колишнього СРСР" [24].

Через рік, 24 вересня 2008 р., у розпал чергової внутрішньополітичної кризи в Україні, В. Ющенко відвідав 63-сесію ГА ООН, де в своєму виступі нагадав про голод 1932-33 рр., назвавши його геноцидом проти українців, і закликав глобальну організацію безпеки й співробітництва спільно вшанувати "кожну національну трагедію", згадавши, що жертвами голоду були й інші нації СРСР. Однак постійний представник РФ при ООН В. Чуркін заблокував винесення питання про Голодомор 1932-33 рр. на розгляд ГА ООН [25]. А Президент Росії Д. Медведев відреагував на активність українського президента з поновлення історичної правди особистим посланням від 14 листопада 2008 р., де, зокрема, в радянському дусі наголошувалося: "Голод 1932-33 років у Радянському Союзі не був спрямований на знищення будь-якої окремої нації. Він став наслідком засухи і насильницької колективізації та розкуркулення, що проводилися відносно всієї країни, а не однієї тільки України. Загинули мільйони жителів Середнього і Нижнього Поволжя, Північного Кавказу, Центрального Чорнозем'я, Південного Уралу, Західного Сибіру, Казахстану, Білорусі. Ми не виправдовуємо репресії сталінського режиму щодо всього радянського народу. Але говорити про те, що існувала мета знищення українців, – це значить суперечити фактам і намагатися додати націоналістичний підтекст загальній трагедії" [26].

¹ В результаті голоду загинуло від 500 тис. до 1,5 млн. чол., значно збільшилася еміграція ірландців (в 1846-51 рр. з острова виїхали 1,5 млн. осіб), особливо до США. У результаті, в 1841-51 рр. населення Ірландії скоротилося на 30 %, і надалі країна стрімко втрачала мешканців: якщо в 1841 р. чисельність населення становила 8 млн. 178 тис. чол., то в 1901 р. – всього 4 млн. 459 тис.

² 27 травня 2008 р. Палата громад Парламенту Канади прийняла закон, внесений членом Парламенту від Консервативної партії Дж. Безаном, який також встановив четверту суботу листопада Днем пам'яті Українського Голоду/геноциду (Голодомору) та визнав український голод 1932-33 років актом геноциду. Вже 29 травня того ж року, після підписання генерал-губернатором Канади М. Жин, даний закон набув чинності.

³ Оскільки 22 лютого 2008 р. Палата представників Парламенту Австралії ухвалила заяву із засудженням Голодомору 1932-33 рр. в Україні як геноциду українського народу, Австралія стала першою державою світу, обидві палати Парламенту якої визнали цей трагічний факт.

Все ж зусилля Президента України В. Ющенка щодо міжнародно-політичного й правового визнання Голодомору геноцидом українського народу, підкріплені висновками вітчизняної й зарубіжної наукової спільноти, дали певні позитивні результати. 24 листопада 2005 р. Сейм Литви у заяві "Про вшанування жертв політичних репресій і голодомору в Україні в 1932-33 роках" визнав Голодомор ретельно спланованим геноцидом українського народу. Через місяць – 20 грудня Парламент Грузії також кваліфікував Голодомор актом геноциду українського народу. В розвиток процесу, 16 березня 2006 р. Сенат Польщі ухвалив постанову "Про річницю Великого Голоду в Україні", висловивши солідарність із позицією України щодо визнання Голодомору актом геноциду. А 13 жовтня 2006 р. Президент США Джордж Буш-молодший підписав ухвалений Конгресом Публічний закон № 109-340, що дозволяє Уряду України "встановити на федеральній території Округу Колумбія монумент в пам'ять жертв українського голоду-геноциду 1932-33 років" [27, с. 36].

Наступного року до визнання Голодомору 1932-33 рр. як геноциду українського народу долучилися держави Латинської Америки, що зафіксували його у відповідних парламентських резолюціях: 21 червня 2007 р. – Конгрес Республіки Перу, 25 жовтня – Сенат Національного конгресу Республіки Парагвай, 30 жовтня – Національний конгрес Республіки Еквадор, 21 грудня – Палата представників Конгресу Республіки Колумбія, а 19 лютого 2008 р. – Палата депутатів Національного конгресу Мексики. Визнали Голодомор 1932-33 рр. трагедією українського народу Чеська Республіка (30 листопада 2007 р.) і Словаччина (12 грудня). Палата депутатів Національного конгресу Аргентини 26 грудня 2007 р. одностайно ухвалила Резолюцію з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932-33 рр. в Україні в такій редакції: "Закликати міжнародне співтовариство до найширшого розповсюдження інформації про цю трагедію, зберігаючи пам'ять про її жертви" [28]. 23 вересня 2008 р. Палата представників Конгресу США ухвалила резолюцію № 1314 про вшанування 75-ї річниці українського Голоду (Голодомору). У ній згадувалися британські журналісти Г. Джонс, В. Чемберлен і М. Маггерідж "за їхню об'єктивність та мужність у висвітленні голоду в Україні" [27, с. 35].

Генеральні кортеси Іспанії кваліфікували Голодомор як акт геноциду українського народу 25 червня 2007 р. [29]. 13 березня 2008 р. Сейм Латиської Республіки прийняв Декларацію "Про здійснені СРСР у 1932-33 рр. репресії щодо українського народу", якою підтримав пропозицію офіційного Києва визнати Голодомор свідомим геноцидом сталінського режиму щодо українців. У цьому документі було зазначено, що Латвія приєдналася до оцінки Голодомору, висловленої Естонією, США, Канадою, Австралією, Литвою, Грузією, Польщею та іншими країнами, які засудили злочин сталінського режиму 1932-33 рр., і висловила співчуття Україні у зв'язку із цими трагічними подіями [30]. В 2009 р. до вищезазначених держав долучилася Генеральна рада Андорри, а останньою з 25-ти держав визнала Голодомор геноцидом українського народу Португалія, чия Асамблея Республіки 3 березня 2017 р. ухвалила відповідну постанову [31].

Геноцидом українського народу Голодомор кваліфікували також Ватикан [32], Константинопольська православна церква [33], Українська православна церква (Київського патріархату), Українська православна церква (Московського патріархату) й Українська автокефальна православна церква [34]. Важливим елементом міжнародно-політичного визнання Голодомору 1932-

33 рр. в Україні як геноциду нації стали відповідні рішення міжнародних організацій. 1 листопада 2007 р. 34-та сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО за участю представників 193-х держав одностайно ухвалила резолюцію "Про вшанування жертв Голодомору в Україні", в якій зазначалося, що він був результатом сталінського тоталітарного режиму. Але термін "геноцид", знову ж таки, в документі не використовувався [35].

Голова групи Європейської народної партії та Європейських демократів у Європейському парламенті Й. Даул заявив, що він від імені своєї групи порушить питання про визнання Голодомору "актом геноциду проти українського народу". На цю ініціативу досить швидко відгукнувся голова Європарламенту – німецький християнський демократ, професор-історик Г.-Г. Петтерінг, що 21 листопада 2007 р., напередодні Дня пам'яті жертв Голодоморів, розповсюдив Заяву, в якій голод 1932-33 рр. був названий злочином проти людяності й підкреслено, що Голодомор став цинічною й жорстокою акцією, спланованою сталінським режимом. Через рік – 23 жовтня 2008 р. пленарна сесія Європарламенту ухвалила резолюцію про відзначення пам'яті Голодомору – штучного голоду в Україні в 1932-33 рр., що став "жахливим злочином проти українського народу та проти людства". Євродепутати зазначили, що "нагадування про злочини проти людяності в європейській історії повинно допомогти запобігти таким злочинам у майбутньому", і підкреслили, що "європейська інтеграція ґрунтується на готовності примиритися з трагічною історією 20-го століття, однак це примирення з непростю історією не означає будь-якого почуття колективної провини, але утворює стабільну основу для побудови єдиного європейського майбутнього, заснованого на спільних цінностях" [36].

Офіційне ж ставлення Кремля до визнання Голодомору геноцидом українського народу незмінно залишалося гостро негативним. 2 квітня 2008 р. Держдума РФ прийняла заяву, в якій Голодомор був найменований "предметом сучасних політичних спекуляцій", тобто таким, що "не має й не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду" [37]. Новим в інформаційній складовій гібридної війни Росії проти України стало те, що Кремль вдався до відвертого шантажу керівників пострадянських держав, намагаючись змусити їх не визнавати Голодомор геноцидом українства. Згідно з документами, оприлюдненими Wikileaks, Президент Азербайджанської Республіки І. Алієв розповів у приватній розмові британському принцу Ендрю, що він "отримав документ від президента Медведева, в якому зазначено, що коли Азербайджан визнає більшовицький штучний Голодомор в Україні геноцидом в ООН, то він маєте забути про Нагірний Карабах взагалі" [38].

За президентства В. Януковича проблематика Голодомору як геноциду української нації швидко опинилася на узбіччі уваги державної влади й наукової громадськості. Лише після перемоги Євромайдану й Революції гідності, в умовах розгортання активної фази гібридної війни Росії проти України, звертання до трагічних сторінок історичної пам'яті набуло неабиякої актуальності. У День пам'яті жертв Голодоморів – 28 листопада 2015 р. Президент України П. Порошенко на траурних заходах пообіцяв продовжити роботу для розширення географії міжнародного визнання Голодомору 1932-33 рр. геноцидом українського народу. Окремо П. Порошенко наголосив, що Росія, як і раніше СРСР, намагається приховати правду про голодомори в Україні, але висловив упевненість у тому, що Україні вдасться донести її до світу [39].

Того ж дня в Канаді, де, як уже зазначалося вище, також вшановується День пам'яті жертв Голодомору, щойно призначений прем'єр-міністром держави Дж. Трюдо в офіційній заяві зазначив, що "Голодомор був системним і жахаючим геноцидом мільйонів українців тоталітарною радянською владою. Дітей, жінок і чоловіків морили голодом і страчували тільки за те, що вони намагалися говорити рідною мовою, зберігати рідну культуру, землю й жити в мирі" [40].

Висновки. З обранням Президентом України В. Ющенка, а згодом – П. Порошенка міжнародне визнання Голодомору геноцидом стало однією з цілей державної політики пам'яті, націленої на будівництво політичної української нації. Її першим вагомим внутрішнім результатом стало рішення Апеляційного суду Києва від 13 січня 2010 р. щодо затвердження результатів порушеної Головним слідчим управлінням СБУ кримінальної справи про Голодомор в Україні. Винними суд визнав сім вищих керівників СРСР та УСРР, а саме генерального секретаря ЦК ВКП(б) Сталіна, секретарів ЦК ВКП(б) Л. Кагановича та П. Постишева, голову Раднаркому СРСР В. Молотова, генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора, другого секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича й голову Раднаркому УСРР В. Чубаря та констатував, що за даними науково-демографічної експертизи загальна кількість людських втрат від Голодомору становить 3 млн. 941 тис. осіб. Також за даними слідства було визначено, що втрати українців у частині ненароджених становлять 6 млн. 122 тис. осіб [41]. 21 січня 2010 р. рішення Апеляційного суду набуло чинності.

Справді мав рацію оксфордський професор-історик Е. Фрімен, який майже півтора століття тому сформулював відому тезу: "Історія – це політика в минулому, політика – це історія в сучасному". *Vestigia semper adora* (завжди шануй сліди минулого) – так мовить латинське прислів'я. Але шанувати минуле не означає ретельно вивчати його. Лише тоді історична пам'ять здатна перемогти історичну амнезію, політика ж пам'яті сприятиме консолідації суспільства, а не його розколу.

Список використаних джерел:

1. Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932-1933 рр. в Україні / Василь Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 5. – С. 125-144.
2. Кульчицький С. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Станіслав Кульчицький. – К.: "Наш час", 2008. – 424 с.
3. Дорошко М. Визнання Голодомору 1932-1933 рр. в Україні геноцидом: міжнародний аспект / Микола Дорошко // Персонал. – 2008. – № 1. – С. 102-104.
4. Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932-1933 рр.: свідчення німецьких дипломатів / Андрій Кудряченко // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 153-161.
5. Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд., вступ. стаття, пер. з нім. А. І. Кудряченко; передмова Ю. Г. Рубана. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2008. – 340 с.
6. Головченко В. Міжнародно-політичний вимір українського голодомору 1932-1933 рр. / Володимир Головченко // Пам'ять століть. – 2008. – № 5-6. – С. 141-150.
7. Головченко В. Голодомор 1932-1933 рр. в історичній і національній пам'яті / Володимир Головченко // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – Вип. 82. – К.: 2014. – С. 46-53.
8. Граціозі А. Голод у СРСР 1931-1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? / Андреа Граціозі // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 120-131.
9. Зімон Г. Чи був голодомор 1932-1933 рр. інструментом "ліквідації" українського націоналізму? / Гергард Зімон // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 118-131.
10. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в радянській Україні: що сталося й чому? (публікація А. Сидорука) / Джеймс Мейс. – Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 185-200.
11. Шноре Е., Паавле І. Латвійські та естонські дипломати про Голодомор в Україні / Едвінс Шноре, Ідрек Паавле // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 85-95.
12. Dietsch J. Making Sense of Suffering: Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture / Johan Dietsch. – Lund: Media Tryck, Lund University, 2006. – 280 p.

13. Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 / Roman Serbyn // The Ukrainian Quarterly. – 2006. – Vol. LXII, No. 2. – P. 186-204.

14. Sysyn F. The Ukrainian Famine of 1932-33: The Role of Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion / Frank E. Sysyn // Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on "Problems of Genocide" (April 21-23, 1995, National Academy of Sciences, Yerevan, Republic of Armenia). – Cambridge, MA; Toronto: Zoryan Institute, 1997. – P. 74-117.

15. Famine in Ukraine, 1932-1933 / Ed. by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. – 192 p.

16. Himka J.-P. A Central-European Diaspora under the Shadow of WWII: The Galician Ukrainians in North America / John-Paul Himka // Austrian History Yearbook. – 2006. – No 37. – P. 17-31.

17. Громадянська позиція літератури і перебудова. Доповідь О. Г. Мусієнка на партійних зборах Київської організації СПУ // Літературна Україна. – 1988, 18 лютого.

18. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. 09.12.1948 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.

19. Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов: итоговый отчет 1990 г. – К.: Отделение редакционно-издательской и рекламной деятельности УкрЦЕНДИСИ, 1992. – 191 с.

20. Humphrey John P. Famine, International Law and Human Rights: A Statement on the 1990 Report of the International Commission of Inquiry into the 1932-1933 Famine in Ukraine // Famine-Genocide in Ukraine 1932-1933. Western Archives, Testimonies, and New Research / Ed. by Wsevolod W. Isajiw. – Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003. – 152 p.

21. Mace J. How Ukraine Was Permitted to Remember / James E. Mace // Ukrainian Quarterly. – 1993. – Vol. XLIX, No 2. – P. 121-151.

22. Антонович М. М. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: проблема міжнародного визнання / Мирослава Антонович // Актуальні проблеми міжнародних відносин: збірник наукових праць. Вип. 121 (ч. I). – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2014. – С. 126-135.

23. Кульчицький С. Чому Сталін нас нищив? / Станіслав Кульчицький // День. – 2005, 3 листопада.

24. Закон України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні". 28.11.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.

25. Представник РФ при ООН звинуватив МЗС України в абсолютній брехні щодо Голодомору. 28.10.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/28oct2008/slo.html>.

26. Медведєв вважає, що називати Голодомор 30-х геноцидом українців "цінічно й аморально". 14.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/14nov2008/otce_skazav.html.

27. 110th USA Congress, II Session House of Representatives Resolution No. 1314 // Пам'ять століть. – 2008. – № 5-6. – С. 35-36.

28. Країни, що визнали Голодомор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.is/20120804105037/www.mfa.gov.ua/uzbekistan/ru/publication/content/21492.htm>.

29. Іспанія признала голодомор в Україні актом геноцида. 03.07.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/197026-ispaniya-priznala-golodomor-v-ukraine-aktom-genocida>.

30. После продолжительных дебатов Сейм Латвии признал Голодомор геноцидом украинцев. 13.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/403002-posle-prodolzhitelnyh-debatov-sejm-latviy-priznal-golodomor-genocidom-ukraincev>.

31. Парламент Португалії визнав Голодомор 1932-33 років геноцидом українського народу. 03.03.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1648891-parlament-portugaliyi-viznav-golodomor-genotsidom-ukrayinskogo-narodu>.

32. International Recognition of the Holodomor. 28.11.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.holodomoreducation.org/news.php/news/4>.

33. Послання Вселенського Патріарха Варфоломія I з нагоди 75-ї річниці Голодомору в Україні Всьому побожному українському народові! 20.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ucofusa.org/news_081122_1.html.

34. УПЦ КП призывает украинцев почтить память жертв Голодомора 1932-33 годов. 18.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus.newsru.ua/ukraine/18nov2008/golod.html>.

35. UNESCO Calls On Its Member-Countries To Honor Memories Of Victims Of 1932-1933 Famine In Ukraine. 01.11.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20071104235645/http://www.ukranews.com/eng/article/77253.html>.

36. Parliament recognises Ukrainian famine of 1930s as crime against humanity. 23.10.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20110709033835/http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?language=en&type=IM-PRESS&reference=20081022IPR40408>.

37. Заявление Государственной Думы "Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР". Москва, 2 апреля 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://duma.consultant.ru/documents/955838?items=1&page=4>.

38. Росія шантажувала Азербайджан і інших через український Голодомор. 30.11.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/11/30/5628021/>.

39. Україна буде добиватися міжнародного признання Голодомора геноцидом, – Порошенко. 28.11.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/362797/ukraina_budet_dobivatsya_mejdunarodnogo_priznaniya_golodomora_genotsidom_poroshenko.

40. Голодомор устроили, чтобы наказать украинцев за стремление сохранить свою идентичность, – премьер Канады Трюдо. 28.11.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://censor.net.ua/news/362825/golodomor_ustroili_chtoby_nakazat_ukraintsev_za_stremlenie_sohranit_svoyu_identichnost_premier_kanady.

41. Голова СБУ назвав точну кількість жертв Голодомору, Київ, 14 січня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=308364>.

Надійшла до редколегії 06.03.17

В. Головченко, д-р політ. наук, проф.,

Н. Дорошко, д-р ист. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ГОЛОДОМОР 1932-33 ГГ. В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД: ПРОБЛЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРИЗНАННЯ

Анализируется место Голодомора в Украине 1932-1933 гг. в исторической и национальной памяти, как внутри Украинского государства, так и в диаспоре; выясняется значение уровня национального сознания и патриотизма для успешного строительства и развития современной государственности; отдельное внимание уделено компаративному анализу освещения трагедии Голодомора в западных средствах массовой информации и на государственном уровне; очерчены обстоятельства появления термина "геноцид" в международно-правовой практике; раскрыты причины обращения политической и научной общественности Запада к проблематике голода в советской Украине.

Ключевые слова: геноцид, голод, диаспора, коллективизация, нация, независимость, репрессии.

V. Holovchenko, Professor, Doctor of Sciences (Political Science),

M. Doroshko, Professor, Doctor of Sciences (History),

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HOLODOMOR 1932-33 IN UKRAINE AS NATION'S GENOCIDE: PROBLEM OF INTERNATIONAL RECOGNITION

The article analyzes place of the Ukrainian Holodomor 1932-33 in historical and national memory, both within the Ukrainian state and in the Diaspora; studies out significance of national consciousness' level and patriotism for the successful construction and development of the modern state; special attention is given to comparative analysis of highlighting the tragedy of Holodomor in the western media and at national level; outlines the circumstances of the term "genocide" emergence in international legal practice; reveals the reasons of addressing the political and scientific community of the West to the problems of famine in Soviet Ukraine.

Key words: genocide, hunger, diaspora, collectivization, nation, independence, repression.

УДК 327(73+510)(045)327(430)

В. Головченко, д-р політ. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ НЕСТАЦІОНАРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СХІДНІЙ АЗІЇ

У статті здійснено порівняльний аналіз концептуальних засад китайської політики США по завершенні холодної війни, особливу увагу надано з'ясуванню причин міжнародно-політичної конфліктогенності між США і КНР. За всієї різновекторності ідеологічних постулатів розвитку двох держав вони, швидше, зацікавлені в партнерстві, аніж у суперництві. Зваженість та відповідальність поведінки, готовність іти на поступки, рівень економічної взаємозалежності засвідчили прагматичну основу взаємин цих провідних акторів міжнародних відносин, вільну від ідеології та месіанства, а також наявність глибоких внутрішньополітичних чинників для здійснення ними певних скоординованих дій на міжнародній арені. Залучаючи КНР до міжнародних організацій, особливо економічних, США, в той же час, вживають ефективних заходів для стримування її гіпотетичних ліdersьких амбіцій.

Ключові слова: американсько-китайські відносини, глобалізація, політика, стратегічне суперництво.

У "Великій шахівниці" З. Бжезинського, яка вже стала класичним посібником для вітчизняного аналітика-міжнародника, патріарх заокеанської дипломатії й політології оптимістично стверджував, ніби "для Китаю розташована через Тихий океан Америка повинна стати природним союзником, оскільки Америка не має планів стосовно Азійського материка й історично протидіяла і японським, і російським зазіханням на слабший Китай... Таким чином, принцип "сусід мого сусіда є моїм союзником" вповні підходить для геополітичних та історичних відносин між Китаєм і Америкою" [1, с. 181]. Про "історичне почуття дружби між Америкою і Китаєм" трохи раніше писав у своїй відомій "Дипломатії" й не менш знайний теоретик і дипломат-практик Г. Кіссінджер [2, с. 653].

А під час відвідин Пекіна 12 січня 2009 р., з нагоди 30-річчя встановлення дипломатичних відносин між КНР і США, З. Бжезинським, що був тоді радником президента США Дж. Картера з питань національної безпеки і керівником апарату Ради національної безпеки (РНБ) зі статусом члена кабінету, він у своїй промові на урочистостях прямо запропонував Китаю й Сполученим Штатам створити "велику двійку" (G2) й спільно вирішу-

вати ключові питання світової політики – ізраїльсько-палестинський конфлікт та іранську й північнокорейську ракетно-ядерні проблеми, примирення Індії й Пакистану та нормалізації становища в Іраку й Афганістані, глобального потепління й реформування ООН [3].

Подальшого практичного розвитку ця ідея, з різних причин, не набула, але ще одна знакова подія сталася, коли чи не вперше в історії американської повоєнної дипломатії державний секретар США – Г. Клінтон свій перший закордонний візит 16-22 лютого 2009 р. здійснила не до союзників США по НАТО, а в країні Східної (Японія, Південна Корея, КНР) й Південно-Східної Азії (Індонезія). Його ключовим моментом стали переговори з представниками "четвертого покоління" керівників КНР у Пекіні щодо співпраці двох держав у вирішенні проблем світової фінансово-економічної кризи й зміни глобального клімату. А ще на етапі боротьби за висування кандидата від демократів на посаду президента вона опублікувала в провідному фаховому журналі країни – "Foreign Affairs" статтю, де наголосила, що взаємини США з Китаєм "будуть найважливішими двосторонніми відносинами у світі в нинішньому столітті" [4, р. 8].

На практиці ж у постбіполярний період зовнішньополітичний курс США щодо КНР змінювався в діапазоні від "завязтого ізоляціонізму" адміністрації Дж. Буша-старшого, спричиненого драматичними подіями 3-4 червня 1989 р. на площі Тяньаньмень, до "поміркованого прагматизму" другої адміністрації В. Клінтона, яка виходила з того, що КНР є вагомим чинником міжнародного життя й, за певних обставин, могла б стати одним із основних партнерів США в розв'язанні таких життєво важливих проблем Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) як військова безпека, сталий економічний розвиток, мінімізація фінансових ризиків, глобальне потепління тощо.

Республіканська адміністрація Дж. Буша-молодшого, яка різко розкритикувала зовнішньополітичний курс своїх попередників-демократів, в т. ч. й щодо КНР, назвала пошук вірного балансу в американській стратегії щодо останньої найбільш загрозливим завданням, а також звинуватила В. Клінтона в неспроможності виробити таку стратегію, наслідком чого стала напруженість та підозрілість у відносинах із офіційним Пекіном.

Безперечно, взаємини КНР зі США найбільш істотно впливають на динаміку міжнародних відносин в АТР – геостратегічних, військово-політичних, фінансово-економічних, культурно-цивілізаційних, ресурсно-екологічних тощо. Як відомо, одним із засобів збереження й зміцнення власної гегемонії Сполученими Штатами стало використання ними військової, економічної й культурної переваги для забезпечення контролю в ключових регіонах планети. Використовуючи різноманітні конфліктні ситуації, США (особливо за президентства Дж. В. Буша) наполегливо просуvalи сучасний світ у напрямку монополярності, прикриваючись ідеєю глобалізації й необхідністю боротьби з міжнародним тероризмом.

Але на цьому шляху у США, принаймні в Східній Азії й АТР загалом, стоїть КНР, яка перетворилася в настільки потужний центр сили, що з ним не можна не рахуватися. В державах, які нині визначають магістральні напрями світової політики, жоден діяч, що розробляє чи реалізує проекти у сфері безпеки регіонального й глобального значення, не може ігнорувати китайський чинник. Не випадково, ще в "Стратегії національної безпеки США" від 17 вересня 2002 р. КНР була віднесена до потенційно великої держави – "недемократичної", але з ринковою економікою, за якою визнається безперечне право володіти й удосконалювати ракетно-ядерні військові технології [5].

А в оприлюдненому в листопаді 2008 р. звіті Національної ради з розвідки США – "Глобальні тенденції 2025: трансформований світ" стверджується, що на той час баланс сил на міжнародній арені кардинально зміниться: хоча США все-таки збережуть статус найвпливовішої держави світу, їхня відносна планетарна могутність зменшиться до 22 %. Найголовнішим суперником США буде КНР (15 %) – з найбільшим військовим потенціалом, водночас залежність від світового ринку змусить правлячу Компартію Китаю (КПК) балансувати між відкритістю до світу й збереженням своїх позицій [6].

Причому сутність китайсько-американського суперництва полягає, значною мірою, в зіткненні світоглядних підходів до структури й природи міжнародних відносин та безпеки по завершенні холодної війни. Китайська Народна Республіка воліла би появи нового поліцентричного порядку: "Одна наддержава – багато сильних держав" [7, с. 126]. Контури ж світу, в якому КНР відіграватиме роль геополітичного й геостратегічного полюса, поки що складно окреслити, але він поступово формується, незалежно від бажання тих чи інших міжнародних акторів. Та й прихована боротьба Пекіна за планетарне лідерство почалася не вчора, хоча власне

китайські лідери про це відкрито не говорять, натомість пропагуючи тезу про багатополлярність світу як більш продуктивний, стабільний і безпечний устрій.

Її офіційно підтримує путінська Росія, що як країна-продовжувач СРСР (з міжнародно-правового погляду) ще в недавньому минулому мала статус наддержави, а тому досить незатишно почуває себе нині на другорядних ролях у світовій політиці. Але якщо виходити з реалій сьогодення, слід визнати, що нині є лише одна наддержава – Сполучені Штати Америки, які збережуть цей статус, щонайменше, до середини століття, коли КНР випередить США) не лише за економічним потенціалом, а й наблизиться до жаданого балансу у військовій сфері. Цю тезу можна було б аргументувати низкою фактів із будь-якого поля міжнародної політики, на неї "працює" й теорія довгих геополітичних циклів, запропонована американськими економістами Дж. Модельським і В. Томпсоном.

Згідно неї, кожні півтисячі років відбувається періодична зміна історичного глобального процесу, в рамках цього проміжку часу так само періодично кожні 120 років змінюються фази політичного циклу. До них додаються ще "хвилі" М. Кондратьєва (60-річні великі цикли кон'юнктури), щоб урахувати динаміку зміни економічних процесів [8]. На підставі аналізу всіх зазначених фаз та циклів і прогнозуються держави-гегемони на той чи інший період.

У відповідності з теорією довгих циклів, із завершенням Другої світової війни на статус глобального політичного лідера претендували США, яким кинув виклик СРСР. Унаслідок багатьох причин (вашингтонські теоретики головним чином вказують на "морську державність" США) Кремль програв боротьбу за світову гегемонію, тому США в якості одноосібного лідера чи гегемона протрималися якраз до середини ХХІ ст.

Водночас, згідно зазначеної теорії, на початку нинішнього віку мав з'явитися новий суб'єкт світової політики, який через півстоліття поставить під сумнів гегемонію США. Подібна перспектива, звісно, не радує американських футурологів, і значна їхня частина переконує, ніби замість нового гегемона з'явиться щось на кшталт "світового уряду", який і буде вирішувати глобальні проблеми на засадах справедливості.

Але вся зафіксована в писемних джерелах історія людства просякнута гострою боротьбою за світову гегемонію, досить згадати драматичну історію виникнення, піднесення й краху Ассирії, Давнього Риму, імперій Ахемідів, Александра III Македонського, Чингіз-хана, Тамерлана, Османів, Габсбургів, Романових і Наполеона Бонапарта. Навряд чи ХХІ вік виявиться мудрішим від попередніх століть: незважаючи на всілякі революції в області знань, інформації й технологій, боротьба за світове домінування триватиме й надалі, але вона не призведе до формування стаціонарної багатополлярної структури у вигляді пов'язаних державних центрів, приміром, США, КНР, Японії, Індії, Євросоюзу, Росії й Бразилії.

Адже для того, щоб стати "світовим полюсом", потрібно володіти потенціалом наддержави, тобто такими економічними можливостями, військовою силою й політико-дипломатичним впливом, щоб усі ці складові одночасно відчувалися міжнародним середовищем у будь-якому куточку земної кулі. Потенційно в середньостроковій перспективі зазначених якостей може набутити і, з огляду на чимало чинників, стати такою наддержавою найбільшій шанси має саме Китай, географічно розташований посередині Східної Азії.

Відповідно, основою американського сприйняття Китаю стало усвідомлення того, що ця гігантська країна, із завершенням холодної війни, перебуває в процесі три-

валої суспільно-політичної трансформації, ані терміни завершення, ані підсумки якої спрогнозувати неможливо. Нове ж бачення китайського керівництва навколишнього світу почало активно формуватися на зламі XX-XXI ст., після того як КПК вдалася до розроблення концепції участі Китаю в економічній та політичній глобалізації.

Зрозуміло, що новій економічній стратегії, спрямованій на інтеграцію Китаю в глобальну економіку, відповідає й новий зовнішньополітичний курс, що полягає у подальшій розбудові партнерських стратегічних відносин зі США як єдиною наддержавою, та в підвищенні глобальної й регіональної ролі Китаю за допомогою механізмів багатосторонньої "відкритої дипломатії". Водночас, Китай незмінно дотримується трьох принципів: не вступати до військово-політичних блоків, не здійснювати політику конфронтації, не націлюватися проти третіх країн.

Головну мету встановлення нового міжнародного порядку Китай вбачає в оптимізації свого місця в поліцентричному світі, надійному гарантуванні безпеки країни, мінімізації зовнішнього втручання та здобутті неформального лідерства в АТР. Відтак, реалістичним варіантом американсько-китайських відносин у постбіполярний період, фактично, стало співіснування США та КНР, засноване на суперництві. Недаремно частина китайських політологів схиляються до думки акцентувати в характеристиці двосторонніх зв'язків саме суперництво, оскільки в американській стратегії Китай вважається "ані ворогом, ані другом, але потенційним суперником" [9, с. 79].

Серйозним чинником суперництва двох держав, на наш погляд, є й різне світоуявлення, тобто різний підхід до найважливіших питань, наприклад, людської особистості, її прав і свобод, та й узагалі співвідношення особи й суспільства, особи й держави. Разом з тим, Китай сформулював достатньо гнучкий (альтернативний радянському) варіант комуністичної ідеї ще на етапі "новодемократичної революції" 1949-1958 рр. Потім він вдало оживив її, інтегрувавши з конфуціанською морально-етичною системою та спочатку рудиментарними, а далі вже сучасними капіталістичними механізмами, зумівши подати економічну систему КНР у світі як альтернативну американській.

Ще на XVI з'їзді КПК 8-14 листопада 2002 р. наголошувалося, що метою економічного розвитку КНР на перше двадцятиліття XXI ст. є побудова суспільства "сяокан", або "суспільства середнього достатку". Давньокитайські мислителі вважали "сяокан" такою моделлю ідеального суспільства, яке поступається лише суспільству розряду "да тун", де вже не буде класового розшарування й усі будуть соціально рівні та вільні. Логічним розвитком ідеї суспільства "сяокан" стало рішення жовтневого пленуму ЦК КПК 2006 р. про "політику побудови гармонійного соціалістичного суспільства".

В США викликає чимале занепокоєння й те, що багато лідерів азійських держав, які динамічно розвиваються, й навіть ті з них, що категорично не сприймають ідеологічних постулатів Пекіна, солідаризуються з ним в обстоюванні загальних для населення регіону цивілізаційних цінностей, власне азійського шляху розвитку й "абсолютно не вітають американських лекцій з приводу того, яким чином їм слід облаштовувати своє життя" [10, р. 603].

Свідченням гострих протиріч між США і КНР в усвідомленні людських цінностей стала Тяньаньменьська криза 1989 р., коли в ніч на 4 червня в історичному центрі Пекіна було жорстко придушено безстрокову студентську демонстрацію, що глибоко врізалося в політичну свідомість американського суспільства. Республіканська адміністрація Дж.Буша-старшого різко

відреагувала на ті події, заморозивши військові зв'язки, наклавши ембарго на експорт до Китаю озброєнь і технологій прямого військового призначення, припинивши зустрічі на вищому рівні та скоротивши культурні й гуманітарні обміни.

Проте реалії сучасного світу змусили нову адміністрацію Демократичної партії переглянути всю систему відносин із КНР. Уже за рік після виборів 1992 р. В.Клінтон запропонував політику "залучення" Китаю, протиставивши її курсу республіканців на "стримування". Всебічне співробітництво з Китаєм обґрунтовувалося, цілком логічно, зростанням його впливу в АТР та світі. Відтак, залучення Китаю до міжнародних організацій, торговельно-економічна та фінансова співпраця без будь-яких обмежень або застережень уже не пов'язувалася з недемократичним, з погляду Вашингтона, державним ладом Китаю. Яскравим підтвердженням такої політики стало прийняття Білим домом рішення про відмову від пов'язування надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі з проблемою дотримання прав людини [11, с. 123].

Але тривала відсутність офіційних візитів на міждержавному рівні (з часу відвідін КНР Дж. Бушем-старшим 24-27 лютого 1989 р.) компенсувалася зустрічами керівників двох держав під час конференцій Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва й Регіонального форуму АСЕАН. Знаковим же став державний візит Голови КНР Цзян Цземіня до США 26 жовтня – 2 листопада 1997 р., в ході якого сторони задекларували "конструктивне стратегічне партнерство" [12]. Про такий рівень взаємин свідчили Угода про взаємне ненацілення ракет (червень 1998 р.); зобов'язання Китаю дотримуватися режиму контролю за ракетними технологіями; вступ КНР до "Комітету Зангера", в компетенції якого – питання контролю над виробництвом та експортом ядерних матеріалів; активна участь КНР у роботі чотиристоронньої комісії з перемир'я Кореї, а також майже подвійне зростання обсягів двосторонньої торгівлі в 1993-1997 рр. Візит президента США до КНР, здійснений у відповідь 25 червня – 3 липня 1998 р., став навіть підставою деяким політологам стверджувати про зміну Вашингтоном своїх пріоритетів, оскільки Пекін був першим у тихоокеанському турне В.Клінтона.

Разом з тим, за формальними заявами про значні здобутки у двосторонніх відносинах між США та КНР, можна виокремити низку протиріч, властивих періоду адміністрації В.Клінтона. Насамперед, йдеться про різні підходи до розв'язання тайванської проблеми. Відповідно до Шанхайського комюніке від 28 лютого 1972 р. та протоколу про встановлення дипломатичних відносин між США і КНР від 1 січня 1979 р., Акту про відносини з Тайванем від 10 квітня 1979 р. Білий дім дотримувався принципу "одного Китаю", але за гранично широкого його тлумачення, що дозволяло зберігати тісні неформальні відносини з Тайбеєм, в тому числі забезпечувати фактичні гарантії військової безпеки Тайваню.

Білий дім категорично заперечував проти використання сили у розв'язанні проблеми політичного об'єднання острова з материком. КНР, у свою чергу, в принципі не відкидала можливості її застосування, хоча межею, яка б стала сигналом для застосування сили Пекіном, вважалася спроба офіційного Тайбею оголосити незалежність острова.

За часів адміністрації В. Клінтона було чітко сформульовано позицію США щодо тайванської проблеми, яку в Пекіні називали політикою трьох "ні": "ні" – незалежності Тайваню; "ні" – політиці "двох Китаїв" (або політиці "один Китай, один Тайвань"); "ні" – прийняттю Тайваню в міжнародні організації, членство в яких відкрите

лише для суверенних держав [13]. Фактично, взявши на себе зобов'язання із гарантування безпеки Тайваню, офіційний Вашингтон ніколи чітко не окреслював характеру та масштабу цих зобов'язань, дотримуючись "стратегічної невизначеності", за якої ані Пекін, ані Тайбей не уявляли собі рівень та характер американського реагування на загострення ситуації в Тайванській протоці.

На наш погляд, криза 1996 р., коли напередодні перших загальнонародних виборів глави тайванського режиму США, у відповідь на демонстрацію військової могутності КНР у Тайванській протоці (розгортання до 60 тактичних ракет [14, р. 37]), ввели туди два есмінці, засвідчила, що проблема незалежності острова могла б стати причиною серйозної воєнної конфронтації між двома державами. Як вбачається, США використовували проблему Тайваню для впливу на вирішення чутливих питань у двосторонніх відносинах із КНР, хоча й добре усвідомлювали історичну неминучість розв'язання Тайванської проблеми на засадах формули "одна країна, дві системи".

Тісно пов'язаною з тайванською виявилася проблема розгортання системи протиракетної оборони театру воєнних дій (ПРО ТВД) в Азії, проти якої категорично виступає КНР. Плани США включити Тайвань у систему ПРО ТВД непокоїли Пекін унаслідок, передусім, загострення гонки озброєнь у субрегіоні Східної Азії, зміцнення військово-політичних зв'язків між Вашингтоном і Тайбеєм, неминучого підвищення стимулів для Тайваню зберігати свою фактичну незалежність від КНР та можливого перетворення Японії на регіональну військову потугу, що, загалом, призвело б до зростання напруги в АТР.

Пекін усвідомлює, що можливості Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) завдати превентивного ракетного удару по Тайваню в разі кризи в двосторонніх відносинах можуть бути істотно послаблені внаслідок успішного розгортання Сполученими Штатами та Японією ПРО ТВД. Особливого значення Китай надає компонентам морського базування цієї системи, оскільки ракетні установки на військових кораблях легко переміщуються в просторі, й протиповітряній обороні (ППО) КНР буде важко виявити ракети противника та знищити їх [15, р. 230].

Таким чином, підключення Тайваню до системи ПРО ТВД стане викликом національній безпеці КНР, на який остання повинна буде адекватно зреагувати. Крім того, це напевно призведе до тісної координації дій офіційного Тайбея з американською стороною навіть у мирний час, оскільки Тайвань не зможе ефективно брати участь у новій системі ПРО в Східній Азії без найтіснішого оперативного співробітництва зі США в збиранні розвідувальної інформації щодо КНР та без участі в системах контролю й управління складними радарними, що є частиною цієї системи. Водночас, включення Тайваню до американської ПРО ТВД означатиме, що США розглядає зовнішню політику КНР у Східній Азії як загрозу власній безпеці.

Перспектива розгортання ПРО ТВД у Східній Азії, включно з територією Тайваню, розглядається в Пекіні також як найбільш небезпечний аспект американсько-японського стратегічного союзу. Китайські військові фахівці навіть вважають, що створення США та Японією нової ПРО є загрозою безпеці набагато більшою, ніж розвідувальна співпраця зазначених держав проти КНР, чи їхній спільний контроль за її повітряним простором, або ж участь Японії в розмінуванні чи тиловому забезпеченні американської армії. У свою чергу, китайські політики остерігаються, що, спираючись на такий стратегічний щит, влада Тайваню зможе розширити поле дипломатичного торгу з КНР.

Крім того, постійним джерелом напруги в американсько-китайських відносинах стало помітне збільшення військової присутності США по периметру кордонів КНР у найбільш чутливих для її безпеки районах (стратегічно важлива Малаккська протока, південь Корейського півострова й о. Окінава) та розширення партнерських відносин з Індією. Відтак, головною метою посилення американської військової присутності в Пекіні видається геополітичне стримування КНР.

Іншим істотним подразником в американсько-китайських відносинах залишилася проблема прав людини в КНР, що впливає з відмінним для двох культурних полів розумінням категорій індивідуалізму, прав громадянина, ролі держави та примусу взагалі й у житті суспільства й особи. Хоча, вочевидь, усі американські інститути громадянського суспільства усвідомлювали, що найближчим часом КНР не буде навіть віддалено відповідати американським уявленням про стандарти в сфері прав людини [16], це не заважало Білому домові щороку, під час розгляду в Конгресі питання про надання КНР режиму найбільшого сприяння в торгівлі, формулювати претензії, пов'язані з обмеженням прав дисидентів, експортом товарів, вироблених ув'язненими, релігійною нетерпимістю тощо.

Безперечно, на наш погляд, у такий спосіб Вашингтон демонстрував спектр питань, із яких сторони мали б шукати компроміс у сфері політичного співробітництва, та можливі межі поступок у торговельно-економічному співробітництві. Адже саме внаслідок переговорного процесу щодо вступу Китаю до Світової організації торгівлі (СОТ) у 1998 р. американцям вдалося умовити Пекін підписати Міжнародний пакт про економічні та соціальні права й дати згоду на підписання Міжнародного пакту про цивільні та політичні права.

Етапною віхою в американсько-китайських взаєминах за адміністрацій В.Клінтона й Цзянь Цземіня стала згода США на вступ КНР до СОТ, зафіксована в двосторонньому протоколі від 15 листопада 1999 р. Зважаючи на негативне для США сальдо в торгівлі з КНР, розмір якої ще в 1998 р. сягнув \$ 60 млрд. за загального розміру товарообігу в \$ 90 млрд. [17], Вашингтон намагався розширити свій експорт до Китаю й скоротити торговельний дефіцит. Проте й КНР не поступалася своїми позиціями в контексті глобального лідерства, виступивши проти односторонніх дій США в Іраку та різко розкритикувавши втручання НАТО в Косовську кризу. Напруга у відносинах, особливо на рівні інформаційної політики, зросла після бомбового удару по китайському посольству в Белграді в травні 1999 р.

Водночас, більшість фактів свідчать, що політичні процеси по завершенні холодної війни характеризувалися поступовим нарощуванням ваги КНР у міжнародних та регіональних справах. За всієї різновекторності ідеологічних постулатів розвитку двох держав вони, швидше, були зацікавлені в партнерстві, аніж у суперництві. Зваженість та відповідальність поведінки, готовність іти на поступки, рівень економічної взаємозалежності свідчили про прагматичну основу відносин цих провідних суб'єктів міжнародних відносин, вільну від ідеології та месіанства, а також наявність глибинних внутрішньополітичних чинників для здійснення ними певних скоординованих дій на міжнародній арені. Залучаючи КНР до міжнародних організацій, особливо економічних, США, в той же час, вживали заходів для стримування його гіпотетичних лідерських амбіцій.

Список використаних джерел:

- Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. Перевод О. Ю. Уральской / Збигнев Бжезинский. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
- Киссинджер Г. Дипломатия / Генри Киссинджер. Пер. с англ. В. В. Львова / Послел. Г. А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
- Brzezinski Z. The Group of Two that could change the world / Z. Brzezinski // Financial Times. – 2009, January, the 13th.
- Clinton H. Security and Opportunity for the Twenty-first Century / H. Clinton // Foreign Affairs. – November/December 2007. – Vol. 86, № 6. – P. 2-18.
- The National Security Strategy of the United States of America. The cover letter of the President. Chapter VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf>.
- Global Trends 2025: A Transformed World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html.
- Свешников А. А. Концепции КНР в области внешней политики / А. А. Свешников // Китай в мировой политике. – М.: МГИМО; РОССПЭН, 2001. – С. 93-143.
- Модельски Дж., Томпсон У. Волны Кондратьева, развитие мировой экономики и мировая политика / Дж. Модельски, У. Томпсон // Вопросы экономики. – 1992. – № 10. – С. 49-57.
- Волохова А. Изменения во внешнеполитических концепциях КНР (взгляды китайских политологов) / А. Волохова // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. – № 3. – С. 74-82.
- Madam Secretary. A Memoir: Madeleine K. Albright and Bill Woodward. – Washington: Miramax Books, 2005. – 736 p.
- Стратегия национальной безопасности США. Стратегия вовлеченности в международные дела и распространения демократии в мире // США: экономика, политика, идеология. – 1995. – № 1-2. – С. 117-125.
- Joint US-China Statement 29 October, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.china-embassy.org/eng/zmgx/zywj/t36259.htm>.
- The White House Office of the Press Secretary. Remarks by the President and First Lady in Discussion on Shaping China for the 21st Century. 30.06.1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pub.whitehouse.gov/urires/l2R?url:pd://-oma.eop.gov.us/1998/7/1/5.text.1>.
- Gershman J. Using China as a Proxy: Risks and Errors / J. Gershman // Foreign Policy. – Winter, 1999. – P. 32-40.
- Valentino B. Small Nuclear Powers and Opponents of Ballistic Missile Defense in the Post-Cold War Era / B. Valentino // Security Studies. – Winter 1997/1998. – Vol. 7. – № 2. – P. 215-234.
- Chen Zhimin, Zang Zhijun. Embracing or Balancing: China's Search for a Japan Strategy? / Chen Zhimin, Zang Zhijun // International Review (Shanghai Institute for International Studies). – 2004. – Vol. 36. – P. 26-38.
- Vogel E. Why Trade Will Win / E. Vogel // New York Times. – 1999, November 15. – P. 2.

Надійшла до редколегії 23.08.17

В. Головченко, д-р полит. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

АМЕРИКАНО-КИТАЙСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ФОРМИРОВАНИЯ НЕСТАЦИОНАРНОЙ СИСТЕМЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ВОСТОЧНОЙ АЗИИ

В статье осуществлен сравнительный анализ концептуальных основ восточноазиатской политики США после холодной войны, особое внимание уделено выяснению причин международно-политической конфликтности между США и КНР. При всей разновекторности идеологических постулатов развития двух государств они, скорее, заинтересованы в партнерстве, чем в соперничестве. Взвешенность и ответственность поведения, готовность идти на уступки, уровень экономической взаимозависимости засвидетельствовали прагматическую основу взаимодействия этих ведущих акторов международных отношений, свободную от идеологии и мессианства, а также наличие глубинных внутреннеполитических факторов для осуществления ими определенных скоординированных действий на международной арене. Приобщая КНР к международным организациям, особенно экономическим, США, в то же время, прибегают к эффективным средствам для сдерживания ее гипотетических лидерских амбиций.

Ключевые слова: американо-китайские отношения, глобализация, политика, стратегическое соперничество.

V. Holovchenko, Doctor of Political Sciences, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AMERICAN-CHINESE COMPONENT OF THE NON-STATIONARY SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS IN THE EASTERN ASIA FORMATION

The article spotlights comparative analysis of the concept principles of the U.S. East-Asian policy after cold war, special attention is paid to examination of reasons of the international-political conflicts between USA and PRC. Given the diversity of the ideological postulates of the development of the two states, they are more likely to be interested in partnership than in rivalry. Weighed and responsible behavior, willingness to make concessions, the level of economic interdependence witnessed a pragmatic basis for the interaction of these leading actors in international relations, which is free from ideology and messianism, as well as the presence of deep internal political factors for the implementation of certain coordinated actions in the international arena. By bringing the PRC to international organizations, especially economic organizations, the US, at the same time, resorts to effective means to contain its hypothetical leadership ambitions.

Key words: the American-Chinese relations, globalization, policy, strategic rivalry.

УДК 327(470+571)

А. Гольцов, канд. геогр. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЄВРАЗИЙСЬКА СТРАТЕГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ВИМІР

Для сучасної геостратегії Російської Федерації залишається надзвичайно важливим забезпечення максимального контролю над пострадянським (євразійським) простором. Вона намагається зберегти інститути Співдружності незалежних держав як інструменти для управління міжнародним співробітництвом на пострадянському просторі. Головним геоекономічним напрямом євразійської стратегії Росії є подальший розвиток інтеграційного об'єднання – Євразійського економічного союзу. Створення ЄАЕС принесло Росії лише невеликі економічні вигоди, у цілому функціонування інтеграційного угруповання має невисоку результативність. Інші країни-члени ЄАЕС прагнуть забезпечити свої економічні інтереси та зберегти державний суверенітет. Росія намагається підвищити ефективність функціонування Організації договору колективної безпеки як військово-політичного альянсу для захисту від воєнних, терористичних та інших загроз. Стратегія Росії націлена на зміцнення геополітичних позицій в Східній Європі, на Кавказі та в Центральній Азії. Регіональний євразійський проект РФ ("Мала Євразія") має бути сполучений з іншими проектами міжнародного співробітництва у рамках "Великої Євразії". Конкуренція з боку Китаю, особливо проект "Економічний пояс Шовкового шляху" послаблює стратегічні позиції Росії в Центральній Азії. Численні внутрішні та зовнішні чинники перешкоджають Росії в реалізації стратегії євразійської інтеграції.

Ключові слова: євразійський простір, геостратегія, "Мала Євразія", геоекономічний проект, економічна інтеграція, Євразійський економічний союз.

У сучасному світі відбуваються неоднозначні зміни – поряд з процесами глобалізації посилюється тенденція до активізації регіональної інтеграції. Провідні держави

намагаються очолити регіональні процеси задля забезпечення власних інтересів. Для багатьох країн провідними стимулами участі в регіональних об'єднаннях слу-

гують у першу чергу економічні інтереси, а також потреби у захисті безпеки. За нинішніх умов влада Російської Федерації втілює стратегію, спрямовану на забезпечення якомога дієвішого контролю над країнами пострадянського простору, котрий (за винятком країн Балтії) у сучасному політичному дискурсі досить часто іменують "євразійським".

Серед західних дослідників російської стратегії на пострадянському просторі варто назвати А. Аслунда, З. Бжезінського, Р. Елісона, С. Корнела, М. Ларюель, Н. Макфарлейна, Н. Попеску, С. Ф. Стара, Д. Трейсмана, А. Ферарі, Г. Хейла та ін. У російській науці різноманітним аспектам євразійської інтеграційної політики РФ присвячені праці В. Ачкасова, С. Беспалова, Т. Бордачова, Є. Винокурова, С. Глазьева, Т. Гузенкової, В. Іноземцева, С. Караганова, Д. Треніна та ін. Дуже актуальна для України проблематика стратегії РФ щодо пострадянських країн досліджується у працях таких вітчизняних вчених, як О. Волошин, М. Дорошко, О. Ірхін, Л. Коврик-Токар, О. Кондратенко, П. Пашковський, Г. Перепелиця, О. Скребець, Л. Чекаленко та ін.

Мета статті: виявлення змісту сучасної євразійської стратегії РФ та основних напрямів реалізації її інтеграційних проектів на пострадянському просторі.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. термін "Євразія" не лише в країнах колишнього СРСР, а і на Заході став вживатися, крім свого традиційного значення назви континенту, ще й для найменування пострадянського простору "без конотацій радянської спадщини" [1]. За пропозицією Т. Шакліної, щодо пострадянського простору (за винятком Грузії та країн Балтії) іноді вживається назва "Мала Євразія" [2, с. 41]. Після руйнації Радянського Союзу в новоутворених державах (крім країн Балтії) при владі утвердилися "патрональні" угруповання [3], утворивши відповідні ієрархічні структури. Характерно, що ці "клікократії" [4] набули формальних ознак демократичних режимів. В окремих пострадянських країнах, особливо Центральної Азії, такі режими з їхніми ієрархічними пірамідами виявилися досить стійкими і навіть демонструють тенденцію до самовідтворення.

Серед інших нових незалежних країн Росія виділялася насамперед своїми розмірами (найбільша держава у світі), багатством природних ресурсів (зокрема, енергетичних) та потужним економічним потенціалом. В "ельцинську" добу в політичному та економічному житті Росії запанували номенклатурно-олігархічні кліки, а наприкінці XX ст. сформувалася неформальна спілка між "силовиками" (насамперед із ФСБ) та частиною олігархічних угруповань, і на початку XXI ст. при владі утвердилася, з досить критичного погляду, "путінська клептократія" [5]. Єдиний "клептократичний" центр ухвалення рішень (ЦУР) створив політичний режим "суверенної демократії" (де-факто авторитарний) і встановив досить жорсткий контроль над регіонами, стратегічними галузями економіки, культурно-інформаційним простором РФ. Показово, що за період 2005-2015 рр. частка держави у ВВП Росії зросла з 35 до 70% [6].

Сучасна владна верхівка на чолі з президентом В. Путіним, виходячи з власних інтересів, кулуарно визначає геостратегію РФ й розробляє заходи щодо її здійснення – геополітичні та гео економічні проекти. Геостратегією перевагою Кремля є концентрація в його руках економічних ресурсів і влади, що надає можливість без бюрократичних перешкод досить оперативно втілювати стратегічні рішення в життя. А офіційні інститути "суверенної демократії" покликані надавати "легітимність" зовнішньополітичним заходам Кремля (іноді постфактум). Отже, правляча верхівка РФ самочинно визначає стратегію і тактику держави. Натомість, правлячі еліти

західних держав – головних геополітичних конкурентів РФ, при розробці та втіленні своїх геостратегій мають враховувати інтереси інших впливових елітних угруповань і здобувати підтримку повноцінних інститутів ліберальної демократії, а також розвиненого громадянського суспільства. Висловлюються оцінки, що за нинішніх умов "блискучої ізоляції" на міжнародній арені Росія може досягати своїх зовнішньополітичних цілей "з вільними руками" [7].

Стратегію РФ протягом перших двох президентських каденцій В. Путіна Н. Гулд-Девіс кваліфікував як "суверенну глобалізацію" (по аналогії із "суверенною демократією"), що полягала у поєднанні забезпечення економічного зростання та політичного контролю і стала важливою складовою російської зовнішньої політики [8, р. 8]. Надалі ця стратегія все більше набувала неоімперських рис. Втілення гео економічних та геополітичних проектів на пострадянському просторі підпорядковано інтересам Кремля та пов'язаних з ним корпорацій. За численними експертними оцінками, значні кошти від зовнішньоекономічної діяльності Росії йдуть саме на особисте збагачення правлячої еліти. У геостратегії РФ (як і колишнього СРСР) геополітичні інтереси досить часто мають перевагу над гео економічними. Залучення Росією інших пострадянських країн до співробітництва супроводжується, як правило, щедрим економічним стимулюванням.

На світовому рівні геостратегія РФ націлена на формування багатополярного порядку, в якому вона має прагне закріпити за собою статус "однієї з лідируючих світових держав" [9]. З позицій Росії необхідність реформування світового порядку диктується потребою утворити "баланс сил" проти США та всього Заходу. На макрорегіональному рівні вельми важливою перспективою метою для Росії вважається побудова разом Китаєм та багатьма іншими країнами "Великої Євразії" [10, с. 20]. Як найпотужніший актор, саме КНР спроможна очолити інтеграційні процеси в рамках цього проекту. Основним міжнародним інститутом для створення "Великої Євразії" покликана слугувати розширена Шанхайська організація співробітництва (ШОС), котру Росія, ймовірно, сподівається використати для "збалансування" впливу Китаю. У російській геостратегії залишається актуальним прагнення використання "свого унікального географічного положення для збільшення транзитних вантажопотоків з метою оптимального розвитку торговельно-економічних зв'язків між Європою та Азійсько-Тихоокеанським регіоном" [11]. За умов протистояння із Заходом унікальна "євразійська" сутність Російської держави часто використовується для маніфестації її особливості, навіть "центральної" ролі в інтеграційних процесах на теренах усієї Євразії.

У "путінську" добу на регіональному рівні актуалізувався такий пріоритетний напрям зовнішньої політики РФ, як "відновлення російського впливу на колишні радянські держави" [12, р. 56]. Варто погодитися з думкою, що "Росія вважає весь цей регіон сферою своїх життєвих інтересів і зберігає за собою право втручання у справи цих країн з метою "захисту інтересів російських громадян" [13, с. 69]. Реалізуючи свою регіональну геостратегію, Росія прагне до того, "щоб Захід визнав російську сферу впливу в колишньому радянському просторі (за винятком прибалтійських держав)" [14]. За оптимістичними оцінками, РФ спромоглася "частково зупинити і навіть, можливо, обернути назад розпад пострадянського та історичного російського імперського простору" [10, с. 15], на якому Росія позиціонує себе в якості сили, що спроможна врегульовувати конфлікти та протистояти деструктивному впливу зовнішніх акторів. Проте успіху "великої стратегії" сучасної РФ дуже шкодить те, що набір її ін-

струментів "сильно перекошений в бік маніпулятивних, примусових та підливних" [15, р. 80].

Після розпаду СРСР була сформована Співдружність незалежних держав (СНД), котра зіграла свою позитивну роль у процесі мирного "розлучення" колишніх радянських республік. Проте згодом інститути Співдружності виявилися неспроможними забезпечити взаємовигідну співпрацю нових незалежних країн, котрі були зацікавлені насамперед у повноцінній зоні вільної торгівлі (ЗВТ). Довгоочікуваний Договір про ЗВТ у рамках СНД був укладений лише 18 жовтня 2011 р., проте у ньому все ж передбачалася низка вилучень щодо експорту чи імпорту тих чи інших товарів. Нині досить аморфні структури СНД мають низьку ефективність функціонування. Однак РФ офіційно "працює над подальшою реалізацією потенціалу СНД, здійсненням Співдружності в якості впливової регіональної організації, форуму для багатостороннього політичного діалогу" [11]. Очевидно, влада РФ намагається використовувати механізми СНД для регулювання процесів на пострадянському просторі і забезпечення своїх інтересів, особливо у відносинах з тими країнами СНД, що не є членами ЄАЕС – Молдовою, Азербайджаном, Таджикистаном, Узбекистаном і навіть Україною, котра поки що офіційно не припинила участі в СНД.

Досить масштабним проектом розбудови очолюваної Росією геоекономічної структури на теренах пострадянського простору постав Митний союз (МС), котрий розпочав діяльність у 2010 р. у складі РФ, Білорусі та Казахстану. З 2012 р. став функціонувати Єдиний економічний простір (ЄЕП) на теренах тих самих країн. Ще в 2011 р. В. Путіним програмувалося, що МС та ЄЕП утворюють основу "для формування в перспективі Євразійського економічного союзу" [16]. Було запропоновано "модель потужного наднаціонального об'єднання, спроможного стати одним з полюсів сучасного світу і при цьому відігравати роль ефективної "зв'язки" між Європою і динамічним Азійсько-Тихоокеанським регіоном" [16]. Йшлося про проект створення повноцінного економічного союзу, і при цьому наголошувалося, що "Євразійський союз будуватиметься на універсальних інтеграційних принципах як невід'ємна частина Великої Європи, об'єднаної спільними цінностями свободи, демократії та ринкових законів" [16]. Отже, майбутній Євразійський економічний союз (ЄАЕС) прогнозувався в якості складової ліберальної "Великої Європи" та рівноправного партнера ЄС.

29 травня 2014 р. в Астані був підписаний Договір про створення ЄАЕС задля "подальшого поглиблення інтеграції, усунення бар'єрів для вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили, а також проведення скоординованої, узгодженої чи єдиної політики в ключових галузях економіки" [17]. З 2015 р. розпочалося функціонування формально рівноправного регіонального економічного об'єднання РФ, Білорусі та Казахстану. Приєднання до ЄАЕС у тому ж році Вірменії та Киргизстану було зумовлене насамперед геополітичними інтересами Росії і потягло за собою "додаткові труднощі та проблеми в економічному розвитку та інтеграційному будівництві" [18, с. 6].

Для РФ успішна реалізація проекту ЄАЕС має забезпечити не лише геоекономічний, а й геополітичний контроль над пострадянським простором, надати можливість досягнути реального статусу одного із "полюсів" сучасного світу. За оцінкою Н. Попеску, "для багатьох у Росії Євразійський союз не лише економічний проект, а сходінка на шляху до більшої, великої Євразії" [19, р. 17]. З позицій Росії, ЄАЕС покликаний "стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та

інвестиційних проектів" [11]. Впливовим російським політиком В. Якуніним було запропоновано обґрунтування створення Транс-Євразійський поясу "Razvitie" (ТЕПР) як геоекономічного, геополітичного та геокультурного проекту [20, с. 19]. В якості "стрижнів" ТЕПР мають слугувати залізничні магістралі Транссіб та БАМ. З приєднанням до реалізації проекту іноземних партнерів – Китаю, Японії, Південної Кореї та інших країн, він може набути трансконтинентального значення. Створення потужної смуги інтегрального розвитку сучасних галузей економіки від Тихого океану до Атлантики в першу чергу відповідає стратегічним інтересам Росії. У 2015 р. той же В. Якунін запропонував інтегрувати ТЕПР з "Економічним поясом Шовкового шляху", проте китайська сторона поки що не виявила бажання підтримати такий проект.

Небезпечною для Росії оголошено діяльність створюваних без її участі "міждержавних економічних об'єднань у сфері регулювання торговельно-економічних та фінансово-інвестиційних відносин, що може завдати шкоди національним інтересам РФ" [21]. Очевидно, йдеться про формування західних геоекономічних структур, перспективний розвиток "Східного партнерства" чи відновлення об'єднання ГУАМ.

Інтеграція пострадянських країн за неформального лідерства Росії проголошується найкращою можливістю для забезпечення їхніх зовнішньоекономічних інтересів. Очікувалося, що утворення ЄАЕС призведе до зниження цін на широкий асортимент товарів, підвищення продуктивності праці, зростання конкурентоспроможності продукції країн Союзу на світовому ринку, підвищення рівня зайнятості населення, загального підвищення рівня життя в країнах-членах тощо. Проте, внаслідок реалізації російських геоекономічних проектів, у пострадянських країнах фактично відбувається консервація нинішніх економічних систем з переважанням сировинних та традиційних галузей. Навіть у самій Росії розвиток сучасних високотехнологічних виробництв пов'язаний нині зі значними труднощами, зокрема внаслідок недостатнього фінансування та дії західних санкцій. Антиросійські санкції позначилися і на економіці її головних партнерів – Казахстану та Білорусі.

Нинішній розвиток ЄАЕС свідчить про лише незначні економічні досягнення. За підсумками 2016 р. приріст ВВП Союзу склав -0,1%, проте очікується, що за 2017 р. ВВП зросте на 0,9%, за 2018 р. – на 1,5% і за 2019 р. – на 1,5%; щодо РФ відповідні показники: -0,2%; 0,8%; 1,4%; 1,4% [6]. Таким чином, передбачається повільне зростання економіки РФ та ЄАЕС в цілому, хоча позитивні прогнози в середньостроковій перспективі спираються на сподівання щодо подальшого зростання цін на нафту – з 46,0 \$ за барель (марки "Брент") у 2016 р. до 60,4 \$ у 2019 р. [6]. У Росії накопичуються проблеми, відбулося навіть економічне зниження, тому вона не матиме можливості "у найближчі роки економічно підтримувати та субсидіювати союзників" [10, с. 10]. Варто погодитися з критичною оцінкою, що "ЄАЕС так і не став міцним економічним об'єднанням, його наднаціональні органи не запрацювали, а домінування Росії викликає в учасників зростаюче роздратування" [22]. Періодично виникають економічні суперечки між партнерами, особливо між РФ та Білоруссю. Прогнозоване В. Путіним ще в 2011 р. партнерство ЄАЕС із ЄС [16] виявилось нездійсненим. Взагалі спостерігається неприязне ставлення західних країн до євразійського проекту Росії, особливо США "рішуче виступають проти відродження єдиного політичного простору в серці Євразії" [23, р. 123].

Військово-політичний напрям євразійської інтеграційної стратегії Росії передбачає подальший розвиток

Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ). РФ виступає за її перетворення на "авторитетну багатофункціональну міжнародну організацію, спроможну протистояти регіональним викликам та загрозам воєнно-політичного та воєнно-стратегічного характеру" [9]. Воєнною доктриною РФ від 2014 р. серед пріоритетів військово-політичного співробітництва названа "консолідація зусиль в удосконаленні сил та засобів системи колективної безпеки ОДКБ в інтересах забезпечення колективної безпеки та спільної оборони" [24]. Характерно, що РФ "розглядає збройний напад на державу-члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснити у такому разі заходи у відповідності з Договором про колективну безпеку" [24]. У Стратегії колективної безпеки ОДКБ на період до 2025 р. заявлено про прагнення забезпечувати "колективну безпеку, територіальну цілісність на суверенітет держав-членів Організації з використанням усіх сил та засобів, що є в їхньому розпорядженні" [25]. Отже, спостерігається прагнення Росії та її союзників використати багатий досвід створення та розвитку НАТО. Варто зазначити, що положення ОДКБ щодо спільної оборони є значно "гнучкішими" від прийнятих у НАТО.

За сучасних умов серед негативних факторів, що можуть впливати на колективну безпеку, у Стратегії виділено "застосування технологій так званих "кольорових революцій" та "гібридних війн"" [25], а серед зовнішніх викликів та небезпек зазначена "діяльність, спрямована на дезорганізацію державної влади та зміну конституційного устрою в державах-членах ОДКБ" [25]. Для зміцнення своєї провідної ролі в ОДКБ і на євразійському просторі в цілому Москва досить ефективно шантажує пострадянські "клікократії" загрозою "кольорових революцій".

Попри намагання Кремля використовувати ОДКБ як інститут для прихованої гегемонії щодо країн-партнерів, останні, беручи участь у численних спільних заходах, усе ж проводять політику, спрямовану на максимальне забезпечення свого суверенітету. Для Казахстану, Киргизстану та, особливо, Таджикистану членство в ОДКБ надає можливість протидіяти зовнішнім загрозам, у першу чергу з боку ісламістських екстремістських угруповань з нестабільного Афганістану. Росія підтримує своїх військово-політичних партнерів у стратегічно важливих регіонах, допомагає їм у захисті безпеки, і при цьому "партнери розділяють з нею відповідальність лише за регіон, в якому знаходяться" [7]. Для країн-партнерів такий фактичний "розподіл обов'язків" є досить вигідним, а от для самої Росії – вельми витратним.

Варто висловити припущення, що Росія у своїй стратегії на пострадянському просторі прагне сполучити проекти ЄАЕС та ОДКБ. Їх вважається за доцільне наповнювати конкретним змістом, "вбудовувати до ширших (євразійських) політико-економічних конфігурацій" [10, с. 21]. Вже нині обидві структури майже симетричні за складом – лише Таджикистан (член ОДКБ) ще не вступив до ЄАЕС. Росія зацікавлена в максимальному охопленні країн-союзників мережами взаємодії під своєю егідою. А от щодо решти пострадянських країн Росії пропонується мінімально витратне підтримування стабільності в них, а також проведення політики, спрямованої на "недопущення розширення інших союзів, що загрожують російським інтересам" [10, с. 21]. Серед основних викликів та загроз для економічної безпеки Росії виділено "підвищення конфліктного потенціалу в зонах економічних інтересів РФ, а також поблизу її кордонів" [21]. Основним джерелом небезпек для себе Росія, очевидно, вважає просування Заходу (ЄС та НАТО) на євразійський простір.

Російська влада сподівається з вигодою для себе сполучити ЄАЕС з китайським проектом "Економічний пояс Шовкового шляху". Проте для РФ очевидна небезпека подальшого посилення впливу значно потужнішого Китаю на інтеграційні процеси на євразійському просторі. КНР надає пострадянським країнам великі кредити, здійснює інвестування численних інфраструктурних та виробничих об'єктів. Особливо відчутно посилюються гео економічні позиції КНР в Центральній Азії. При цьому Китай, як і раніше, намагається не давати будь-яких твердих зобов'язань щодо захисту безпеки в регіоні [26, р. 46]. За цих умов російська геостратегія, очевидно, націлена на регіональне "збалансування" Китаю та обмеження його впливу на ОДКБ. Водночас РФ змушена координувати з КНР свою стратегію в Центральній Азії. Держави цього регіону залишаються зацікавленими в збереженні економічної та військової присутності РФ та розвитку спільних з нею інтеграційних процесів. У цілому в Центральній Азії стратегія РФ спрямована на зміцнення своїх геополітичних позицій. На близьку перспективу можливе розширення ЄАЕС за рахунок приєднання бідного та вельми проблемного Таджикистану, що навряд чи сприятиме успішності євразійської інтеграції.

На Південному Кавказі РФ підтримує своїх сателітів Абхазію та Південну Осетію і намагається зберегти вплив на союзника – Вірменію. "Заморожений" (іноді "тліючий") конфлікт в Нагірному Карабаху дає Росії можливість демонструвати свою миротворчу активність, водночас фактично шантажуючи Азербайджан можливістю втручання на боці Вірменії. Крім Росії, на Кавказі здійснюють геостратегічні проекти країни Заходу (зокрема США), Туреччина та Іран. До того ж, постають перспективи здобуття геоекономічних позицій Китаєм. Нині на Кавказі РФ реалізовує геостратегію, націлену на підтримання "статус-кво", оскільки розширення євразійської інтеграції в регіоні малоімовірно.

Для Росії серед основних зовнішніх воєнних небезпек у першу чергу визначено "нарощування силового потенціалу" НАТО та "наближення військової інфраструктури країн-членів НАТО до кордонів РФ" [24]. Саме у Східній Європі Росія межує з країнами ЄС та НАТО, саме тут нині спостерігається геополітичне протистояння між нею та Заходом. У березні 2014 р. війська РФ були нелегально введені на територію українського Криму, забезпечили російський контроль над півостровом та проведення так званого "референдуму". Приєднання Криму разом із Севастополем до складу РФ відбулося з очевидним порушенням норм міжнародного права. Проте Росія, позиціонує себе в якості одного зі світових "поліусів", вважає за можливе сама встановлювати "правила гри" на світовій арені. При цьому російська влада традиційно посиляється на Статут ООН та інші норми міжнародного права. Нині РФ підтримує "тліючий" конфлікт на Сході України і нарощує військовий потенціал у Криму та поблизу від своїх західних кордонів. Саме через агресію проти України Росія була піддана західним санкціям. Припускаємо, що нині Росія, зустрівши рішучий опір, призупинила свою геополітичну експансію в Східній Європі і реалізовує геостратегію "активної оборони". Спостерігається прагнення РФ зберегти тісний союз із Білоруссю. Росія навіть здійснює залучення Молдови до співпраці з ЄАЕС в якості спостерігача.

Сучасне протистояння із Заходом вже призвело до великих збитків для економіки РФ та інших країн ЄАЕС. Сама РФ виявилася неспроможною стати "приваблюючою політичною, економічною і культурною моделлю для країн пострадянського простору" [23, р. 124], а її геостратегія є навіть небезпечною для сусідніх країн.

Перспективи реалізації російською владою стратегії євразійської інтеграції виглядають досить проблематично. Вважаємо слушною думку Н. Попеску, що "мрія про геополітичну Євразію померла в Україні" [19, р. 34]. За песимістичними оцінками, протиріччя між пострадянськими країнами дедалі поглиблюватимуться, і "західні республіки колишнього СРСР опиняться в економічній орбіті ЄС, а південні – Китаю" [22]. Варто погодитися з прогнозом, що "настане день, коли лідери Росії примиряться з власною неспроможністю і грати із Заходом на рівних, і домінувати в Євразії" [14]. Відмова від реалізації занадто витратної геостратегії, спрямованої на встановлення гегемонії над пострадянським простором, вочевидь, має позитивно позначитися на геополітичному та гео економічному становищі Росії.

Висновки. У сучасній стратегії РФ пріоритетне значення надається забезпеченню контролю над євразійським простором. Гео економічний напрям стратегії Росії на пострадянському просторі передбачає подальший розвиток інтеграції в рамках ЄАЕС. РФ виступає за зміцнення та якісне перетворення ОДКБ і позиціонує себе в якості провідного актора у справі захисту колективної безпеки. У військово-політичній стратегії Росії на пострадянському просторі переважає "активна оборона". Припускається, що євразійська стратегія Росії передбачає сполучення проектів ЄАЕС та ОДКБ. Економічний вплив РФ у Центральній Азії послаблюється, натомість у регіоні зміцнюються позиції Китаю. Нинішнє протистояння із Заходом призводить до загострення гео економічних та геополітичних проблем РФ. Економічне послаблення Росії зменшує її потенційні можливості для реалізації стратегічних завдань євразійської інтеграції.

Список використаних джерел

1. Laruelle M. Eurasia, Eurasianism, Eurasian Union: Terminological Gaps and Overlaps [Електронний ресурс] / M. Laruelle // Ponars Eurasia Policy. – 2015. – July, No. 366. – Режим доступу: <http://www.ponarseurasia.org/memo/eurasia-eurasianism-eurasian-union-terminological-gaps-and-overlaps>
2. Шаклеина Т. А. Новые тенденции в формировании подсистем в XXI в. / Т. А. Шаклеина // Сравнительная политика. – 2013. – Т. 4, № 3. – С. 33-43.
3. Hale H. E. Patronal Politics: Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective / H. Hale. – N.Y.: Cambridge University Press, 2015. – xvii, 538 p.
4. Патрушев С. В. Кликотатический порядок как институциональная ловушка российской модернизации / С. В. Патрушев // Полис. – 2011. – № 6. – С. 120-133.
5. Dawisha K. Putin's Kleptocracy: Who Owns Russia? / K. Dawisha. – N.Y.: Simon & Shuster, 2014. – 464 p.
6. Годовой доклад за 2016 год "Об итогах и перспективах социально-экономического развития государств – членов ЕАЭС и мерах, предпринимаемых государствами – членами ЕАЭС в области макроэкономической политики" [Електронний ресурс] / Евразийская экономическая комиссия. 2017. – Режим доступу: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_makroec_pol/economy/Views/Documents/Доклад_по_итогам_2016_года_ред.3.pdf
7. Силаев Н. Союзники России и геополитический фронт в Евразии [Електронний ресурс] / Н. Силаев, А. Сушенцов // Россия в глобальной политике. – 2017. – 18 мая. – Режим доступу:

<http://www.globalaffairs.ru/valday/Soyuzniki-Rossii-i-geopoliticheskii-frontir-v-Evrazii-18717>

8. Gould-Davies N. Russia's Sovereign Globalization: Rise, Fall and Future / N. Gould-Davies // Chatham House, 2016. – 26 p.
9. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года № 683 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391>
10. Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х – начало 2020-х годов / Совет по внешней и оборонной политике. – М., 2016. – 24 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%81%D1%8B_23%D0%BC%D0%B0%D1%8F_sm.pdf
11. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 года № 640 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>
12. MacFarlane S. N. The 'R' in BRICs: Is Russia an Emerging Power? / S. N. MacFarlane // International Affairs. – 2006. – Vol. 82, No. 1. – P. 41-57.
13. Дорошко М. С. Митний союз і єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти / М. С. Дорошко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2011. – Вип. 17. – С. 66-69.
14. Kotkin S. Russia's Perpetual Geopolitics. Putin Returns to the Historical Pattern [Електронний ресурс] / S. Kotkin // Foreign Affairs. – 2016. – May/June. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2016-04-18/russias-perpetual-geopolitics>
15. Starr S. F., Cornell S. Tactics and Instruments in Putin's Grand Strategy / S. F. Starr, S. Cornell // Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents. S. F. Starr, S. E. Cornell (Ed.). – Washington, DC: Johns Hopkins University-SAIS, 2014. – P. 59-81.
16. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В. Путин // Известия. – 3. 10. 2011 г.
17. Договор о Евразийском экономическом союзе. 29 мая 2014 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economy.gov.ru/minel/about/structure/depsng/agreement-eurasian-economic-union>
18. Ачкасов В. А. Станет ли Евразийский экономический союз "улучшенной версией Европейского союза"? / В. А. Ачкасов // Вестник СПбГУ. Сер. 6. Политология. Международные отношения. – 2016. – Вып. 4. – С. 4-14.
19. Popescu N. Eurasian Union: the real, the imaginary and the likely / N. Popescu // Chaillot Paper. – 2014. – No. 132, 09 September. – 48 p.
20. Якунин В. И. Интегральный проект солидарного развития на Евро-Азиатском континенте (научно-практическая концепция) / В. И. Якунин. – М.: ИСПИ РАН, 2014. – 104 с.
21. Стратегия экономической безопасности Российской Федерации на период до 2030 года. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 13 мая 2017 года № 208 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://static.kremlin.ru/media/acts/files/0001201705150001.pdf>
22. Иноземцев В. Период полураспада [Електронний ресурс] / В. Иноземцев // РСМД. – 02 ноября 2016. – Режим доступу: http://russiacouncil.ru/inner/?id_4=8314#top-content
23. Ferrari A. Russia and the Eurasian Economic Union. A Failed Project? / A. Ferrari // Putin's Russia: Really Back? A. Ferrari (Ed.), ISPI. – 2016. – P. 115-130.
24. Военная доктрина Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 года № Пр-2976 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>
25. Стратегия коллективной безопасности Организации Договора о коллективной безопасности на период до 2025 года. Утверждена Решением Совета коллективной безопасности ОДКБ от 14 октября 2016 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=8382
26. Baev P. The CSTO: Military Dimension of the Russian Reintegration Effort / P. Baev // Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents. S. F. Starr, S. E. Cornell (Ed.). – Washington, D.C.: Johns Hopkins University-SAIS, 2014. – P. 40-48.

Надійшла до редколегії 07.06.17

A. Goltsov, PhD, doctoral candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EURASIAN STRATEGY OF THE RUSSIAN FEDERATION: INTEGRATION DIMENSION

Ensuring maximum control over the post-Soviet (Eurasian) space is very important for contemporary geostrategy of the Russian Federation. It tries to preserve the institutions of the Commonwealth of Independent States as a tool for managing international cooperation in the post-Soviet space. The main focus of the Eurasian geo-economic strategy of Russia is the further development of integration association – the Eurasian Economic Union. The creation of EAEU brought only small economic benefits for Russia. Functioning of the integration group has in general a low efficiency. Other member states of EAEU seek to ensure their economic interests and to preserve state sovereignty. Russia tries to increase the efficiency of the Collective Security Treaty Organization as the military and political alliance for protection against war, terrorism and other threats. Russia's strategy is aimed at strengthening of its geopolitical positions in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia. Regional Eurasian project of the RF ("Small Eurasia") must be connected with other projects of international cooperation in the framework of the "Great Eurasia". The competition from China, especially the project "Silk Road Economic Belt" weakens the strategic position of Russia in the Central Asia. The numerous internal and external factors hinder Russia to implement strategy of the Eurasian integration.

Key words: Eurasian space, geostrategy, "Small Eurasia", geo-economic project, economic integration, Eurasian Economic Union.

А. Гольцов, канд. геогр. наук, докторант
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЕВРАЗИЙСКАЯ СТРАТЕГИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: ИНТЕГРАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Для современной геостратегии Российской Федерации остается чрезвычайно важным обеспечение максимального контроля над постсоветским (евразийским) пространством. Россия пытается сохранить институты Содружества независимых государств как инструменты для управления международным сотрудничеством на постсоветском пространстве. Главным геоэкономическим направлением евразийской стратегии России является дальнейшее развитие интеграционного объединения – Евразийского экономического союза. Создание ЕАЭС принесло России лишь небольшие экономические выгоды, в целом функционирование интеграционной группировки имеет невысокую результативность. Другие страны-члены ЕАЭС стремятся обеспечить свои экономические интересы и сохранить государственный суверенитет. Россия пытается повысить эффективность функционирования Организации договора коллективной безопасности как военно-политического альянса для защиты от военных, террористических и других угроз. Стратегия России нацелена на укрепление геополитических позиций в Восточной Европе, на Кавказе и в Центральной Азии. Региональный евразийский проект РФ ("Малая Евразия") должен быть сопряжен с другими проектами международного сотрудничества в рамках "Большой Евразии". Конкуренция со стороны Китая, особенно проект "Экономический пояс Шелкового пути" ослабляет стратегические позиции России в Центральной Азии. Многочисленные внутренние и внешние факторы препятствуют России в реализации стратегии евразийской интеграции.

Ключевые слова: евразийское пространство, геостратегия, "Малая Евразия", геоэкономический проект, экономическая интеграция, Евразийский экономический союз.

УДК 327:913(73+575)

С. Даниленко, д-р політ. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ,
О. Гальона, політолог

ГЕОПОЛІТИЧНІ АКЦЕНТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ США У ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ

У статті розглядаються питання, пов'язані із зовнішньою політикою Сполучених Штатів Америки у центральноазійському регіоні в епоху глобалізації у світі та посилення змагань за зовнішні ринки і доступ до сировинних ресурсів.

У роботі висвітлюються процеси щодо співробітництва США з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном у різних сферах, акцентовано увагу на політико-економічній складовій їх міждержавної взаємодії та питаннях безпеки.

Мова йде також про роль США та їх взаємодію із центральноазійськими країнами в рамках боротьби із міжнародним тероризмом, вирішення проблем щодо розвитку Афганістану.

На фоні окреслених основних геополітичних акцентів американської зовнішньої політики у Центральній Азії дається оцінка курсу США в рамках їх співпраці з країнами регіону.

Автори аналізують факти, презентують бачення і висновки, що стосуються системної та послідовної політики Сполучених Штатів Америки у регіоні Центральної Азії, трансформаційних аспектів взаємовідносин США з центральноазійськими країнами на двосторонньому та багатосторонньому рівнях під кутом зору геополітичних інтересів протягом останньої чверті століття, а також погляд щодо перспектив розвитку їх взаємовигідного партнерського співробітництва.

Ключові слова: Центральна Азія, Сполучені Штати Америки, інтеграційні процеси, геополітичні завдання, міжнародне співробітництво, диверсифікація транзитних шляхів, довгострокові національні інтереси, побудова взаємовигідних зв'язків, регіональна співпраця, боротьба з тероризмом, безпека.

Постановка проблеми. У період з моменту набуття незалежності Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном і до цього часу американська зовнішня політика у центральноазійському регіоні характеризується багатфакторними аспектами її спрямованості під кутом зору національних інтересів США. Динамічні зміни, які відбувалися протягом останньої чверті століття у Центральній Азії та ситуація в Афганістані зумовлювали процес формування, а також певну корекцію американської стратегії і тактики у безпековому та політико-економічному вимірах. Це визначає важливість і актуальність дослідження тенденцій, а також перспектив побудови різноформатних відносин між Сполученими Штатами Америки і центральноазійськими країнами у розрізі відповідних геополітичних акцентів зовнішньої політики США в регіоні.

Мета статті. Стаття має на меті зафіксувати авторське бачення щодо зміщення геополітичних акцентів зовнішньої політики США в Центральній Азії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різномасштабним питанням американської зовнішньої політики у Центральній Азії та відносин США з країнами центральноазійського регіону повністю або частково присвячено публікації цілої низки представників експертного середовища.

В Україні слід згадати таких дослідників і вчених, як В. Бадрак, А. Гончарук, Р. Джангужин (Жангожа),

Д. Дорофєєв, В. Кузнецов, Б. Левик, Т. Ляшенко, В. Маляр, М. Мурашкіна, Ю. Павленко, Б. Парахонський, О. Резнікова, А. Рижикова, О. Сенченко, О. Тригуб та ін.

Серед центральноазійських експертів та науковців можна відзначити роботи Р. Абдулло, А. Акматалієвої, Ж. Алдубашевої, Р. Алієвої, М. Ашимбаєва, Ф. Бафоева, А. Баховадінова, А. Верещагіна, Х. Додіхудоєва, Г. Ісмаєвої, К. Іскандарова, Д. Кадиберкули, Р. Келешека, О. Князева, М. Лаумуліна, П. Муллоджанова, М. Нургалиєва, Н. Омарова, М. Омарова, В. Парамонова, М. Рахімова, С. Савчук-Курбанова, А. Саїдмуродова, Б. Султанова, К. Сироежкіна, С. Ташматової, Ф. Толіпова, Г. Тулепбергенової, А. Умарова, Ж. Урманбетової, Х. Холікназарова, С. Шарапової, М. Шукурзоди, А. Язмурадова.

Заслужують на увагу публікації західних авторів, зокрема Д. Берніса, З. Бжезінського, С. Бланка, К. Блафа, П. Брукса, Є. Вішник, Р. Гуан Тяня, Дж. Дейвіса, Р. Дермотта, Є. Джеффі, Ч. Зіглера, Р. Катлера, В. Кітспоттера, А. Коєна, Р. Крітчлоу, М. Ларуель, Е. Лейка, Р. Лела, Дж. Манкоффа, Н. Мегорана, Дж. Нікола, О. Олікера, М. Олкотт, У. Поттера, О. Раймера, О. Рара, К. Родеса, Е. Румера, М. Свіні, Р. Сокольські, Ф. Старра, П. Стронські,

Е. Фейгенбаума, Г. Фуллера, Дж. Хезершоу, Е. Ченлітт-Евері, Дж. Шилде, Д. Шлелека.

Вищезазначену тематику опрацьовано такими російськими дослідниками, як О. Барабанов, А. Баранов, О. Богатуров, М. Братерський, Л. Васильєв, В. Власов, Д. Володін, Н. Гегелашвілі, Д. Гільмутдінова, Ю. Глуценко, Р. Гумеров, В. Гусейнов, С. Жильцов, І. Звягельська, В. Земсков, І. Зонн, А. Казанцев, Ю. Касович, Д. Ковальов, А. Левченко, А. Лукін, Д. Макаров, О. Малашенко, Д. Малишева, Ю. Морозов, В. Матяш, Р. Мухаррємов, С. Ніколаєв, М. Огурцов, А. Павлов, С. Пархоменко, В. Писарєв, Д. Попов, Є. Примаков, С. Самуйлов, І. Сафранчук, Н. Симонія, М. Старчак, Д. Сулов, А. Темирбулатов, А. Тринков, Є. Троїцький, М. Шумилов тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. У епоху глобалізації, динамічних трансформаційних процесів, які супроводжуються перекоюванням політичної карти і зміною режимів в ряді держав, на світовій арені відбувається боротьба щодо розстановки сил, масштабний переділ сфер впливу з окремими ознаками конфліктогенного характеру, що має місце за умов загострення конкуренції і посилення змагань за зовнішні ринки та доступ до сировинних ресурсів.

У цьому контексті велике значення має політика Сполучених Штатів Америки (США), спроможних конструктивно і комплексно розв'язувати міжнародні проблеми на основі відповідального ставлення до них. На шляху до прогресу демократії, побудови відкритого суспільства, заснованого на ідеях вільного ринку, США демонструють послідовне дотримання принципів забезпечення справедливості, верховенства закону і мають імідж доброзичливої сили, яка несе ліберальні цінності. США поєднують вирішення актуальних завдань з реалізацією своєї стратегії в умовах модернізації політико-економічних відносин, універсалізації світової системи, переплетення регіональних і глобальних інтересів. Як один з провідних акторів, США з багатьох питань утримують головні позиції та належать до країн, що впливають на формування та стан світового енергоринку і, серед іншого, прагнуть досягти стабільності і забезпечення безпеки у сфері постачання енергоносіїв до Європи на засадах усеохопного і скоординованого міждержавного підходу. Не останнє місце в орбіті американських інтересів займає Центральна Азія (ЦА) – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, де США шукають і пропонують прийнятні форми взаємодії, зокрема в рамках можливостей механізмів організацій економічного співробітництва і колективної безпеки. У світлі цілей і завдань щодо відстоювання своїх позицій, США намагаються посилити вплив на прискорення зростання у ЦА за рахунок різноманітних чинників із забезпечення стійкого регіонального і світового розвитку. Виходячи із необхідності вирішення актуальних проблем, США розглядають серед ключових аспектів своєї зовнішньої політики ефективну інтеграційну співпрацю, у тому числі в рамках міжнародних проєктів, покликаних протистояти викликам сучасності і мінімізації ризиків виникнення загроз тероризму.

При наявності великих територій і гігантських енергоресурсів країни ЦА намагаються створити сприятливі умови для підвищення своєї конкурентоспроможності, здійснення відповідних довгострокових програм розвитку. Значною мірою економіка центральноазійських країн пов'язана з енергоносіями і реалізацією транзитного потенціалу, що є важливим аргументом і беззаперечним плюсом їх участі в інтеграційних процесах. Крім того, виходячи з планів зростання на нормах і принципах міжнародних організацій, для країн ЦА з'являються

нові можливості і перспективи швидше, на більш сильних позиціях інтегруватись у світову економіку.

Центральна Азія, як один з найцікавіших регіонів Євразії, площею 4 млн. квадратних кілометрів з більш ніж 60 млн. населенням привертає увагу своєю історією і впевненим поглядом у майбутнє. Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, які після розпаду СРСР стали незалежними державами, за останню чверть століття зуміли у непростих реаліях пройти шлях спрямований на побудову ефективної політики і торгово-економічних ланок, формуючи нові механізми взаємодії, а досягнуті успіхи свідчать про їх значний потенціал. Країни ЦА не є і не можуть бути сторонніми спостерігачами світових процесів, а регіону, у свою чергу, приділяють увагу інші міжнародні гравці. Центральна Азія є місцем перетину інтересів багатьох держав, що намагаються посилити у ній свою присутність завдяки її географічному положенню, комунікаційним можливостям, великим запасам природних ресурсів. Геополітичні особливості Центральної Азії викликають значну зацікавленість і з військово-стратегічної точки зору, а розташування поряд із Афганістаном, Пакистаном, Іраном та іншими країнами робить співпрацю з нею важливим елементом як регіональної, так і глобальної безпеки [5, с. 48].

Як центр Євразії, Центральна Азія розташована на стику великих цивілізацій на материк, де сьогодні переплітаються інтереси провідних світових держав, серед яких і США – один з ключових акторів у регіоні, що планомерно і успішно формує довгострокову стратегію поглиблених відносин з країнами ЦА. Про велике геостратегічне значення регіону для США свідчать прийняті офіційні документи, а також відповідні виступи і заяви американських посадових осіб. Підсумком офіційних зустрічей і перемовин політичного керівництва США з главами держав ЦА, контактів на рівні урядів стало створення двосторонньої і багатосторонньої правової бази співробітництва через підписання серії відповідних договорів, угод, протоколів тощо.

У 1991 р. і в першій половині 1992 р. відбувся процес дипломатичного визнання нових незалежних країн ЦА з боку США, які виступали за демократизацію і проведення ринкових перетворень. Американська держава, що у числі перших визнала незалежність центральноазійських країн, відіграла певну роль у їхньому розвитку. З моменту встановлення дипломатичних відносин з країнами ЦА політика США в регіоні характеризується еволюційними стадіями становлення і трансформації. Першочерговим завданням стало позбавлення від радянської ядерної зброї в Казахстані, яке було вирішено шляхом підписання цієї країною у 1992 р. Лісабонського протоколу, а пізніше її приєднанням до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Казахстан став одним з перших отримувачів американських коштів за Програмою із сумісного зменшення загрози і перетворився в активного учасника міжнародного руху нерозповсюдження зброї масового знищення. Другим ключовим моментом постав пошук шляхів зміцнення державності і незалежності країн ЦА, на що певною мірою був спрямований прийнятий у цьому ж році закон "Про підтримку свободи", який передбачав американську урядову допомогу новим незалежним державам, як безпосередньо так і через МВФ [6, с. 156].

Адміністрація Президента США Б. Клінтона зберігла намагання зміцнення незалежності країн ЦА, зокрема було активно підтримано плани внутрішньої інтеграції між центральноазійськими країнами, розширено обсяги допомоги. Важливу роль продовжували грати міркування безпеки і стабільності. Почала швидко зростати

економічна зацікавленість Центральною Азією, а американські інтереси пояснювались, серед іншого, її межуванням з Російською Федерацією, Китаєм, Іраном, Афганістаном, а також Азербайджаном по кордону Каспійського моря. На перший план виходить тема з видобутку енергоносіїв, будівництва транзитних трубопроводів, у тому числі в Каспійському регіоні, що у другій половині 90-х рр. був визначений важливішою економічною та геостратегічною домінантою для США, зоною американських національних інтересів, а військова присутність у ЦА, серед іншого, дозволяла США забезпечити безпеку в зоні нафтогазових родовищ Каспія, посилити контроль над Афганістаном [4, с. 17; 5, с. 49].

Для США фактори пов'язані з розташуванням Каспія на кордоні між Європою і Азією, на перехресті перспективних транспортних комунікацій, мають вагомге геополітичне значення. Найважливіше місце в американській стратегії в Каспійському регіоні займає створення розгалуженої мережі трубопроводів, і США зацікавлені в участі у відповідних проєктах широкого кола країн, що є доцільним не тільки економічно, але і має актуальний характер багатостороннього міжнародного співробітництва [3, с. 39]. США беруть участь у цьому процесі, у тому числі шляхом сприяння у кредитно-фінансовій сфері.

Серед реальних успіхів євро-американської політики слід відзначити будівництво нафтопроводу "Баку-Тбілісі-Джейхан", через який азербайджанська та казахстанська нафта постачається до країн Європи [2, с. 13], що є одним з великих світових проєктів та проміжною ділянкою щодо експорту сировини з Центральної Азії на захід. Крім цього, у рамках політики диверсифікації транспортування вуглеводнів на зовнішні ринки США демонструють позитивне ставлення до ефективної роботи Каспійського трубопровідного консорціуму, реалізації ідеї з будівництва Транскаспійського газопроводу для постачання природного газу до Європи, як пріоритетного завдання з транспортування енергоносіїв від туркменського до азербайджанського узбережжя по дну Каспійського моря, а також прокладання Трансафганського газопроводу для транспортування туркменського природного газу до Південної Азії.

США виходять з можливості вирішення своїх геополітичних проблем в Євразії, серед іншого, розглядаючи диверсифікацію системи трубопроводів на пострадянському просторі, як засіб створення більш широких і стабільних зовнішніх джерел енергозабезпечення своїх євросоюзників [3, с. 34]. Серед головних цілей США в ЦА у той період: сприяння інтеграційній співпраці центральноазійських країн і Південної Азії в різних сферах, у тому числі включення північно-східних провінцій Афганістана до багатосторонніх економічних проєктів за участі країн ЦА, Індії, Пакистану; закріплення американського капіталу у паливно-енергетичному секторі центральноазійських країн; формування мережі транзитних транспортних шляхів з ЦА до Європи.

Після 11 вересня 2001 р. США вийшли на новий високий рівень взаєморозуміння і співробітництва з урядами країн центральноазійського регіону [10, с. 185]. В умовах мобілізації і консолідації світового співтовариства під прапором протидії міжнародному тероризму, створення антитерористичної коаліції американська політика, серед іншого, стала ґрунтуватись на необхідності забезпечення сприяння з боку центральноазійських держав у військовій операції в Афганістані. На фоні перегляду глобальних пріоритетів США виступили орієнтиром для вибудовування зв'язків у нових реаліях, зміцнили свої позиції за рахунок поступового розширення військово-стратегічної присутності, розмістили військові підрозділи в ряді держав ЦА, маючи можли-

вість вести бойові дії з баз на їх території, а центральноазійський регіон на період антитерористичної операції в Афганістані перетворився на один з найголовних об'єктів американських інтересів у світі [6, с. 159]. В авангард ідеології США, яку в Центральній Азії стала характеризувати нова сукупність принципів, вийшла боротьба з міжнародним тероризмом. Зі зміною акцентів, питання диверсифікації зв'язків ЦА із зовнішнім світом було доповнено співпрацею з безпеки і закріплено політичними і військовими домовленостями практично з усіма центральноазійськими країнами, а серед ключових елементів стратегії органічно поєдналися теми будівництва нафто- і газопроводів з Каспійського регіону до Європи та військове співробітництво. Центральна Азія виступила як частина загального фронту проти міжнародного тероризму та елемент забезпечення енергетичної безпеки США у контексті реалізації низки ініціатив із прокладання нових маршрутів транспортування вуглеводнів до Європи.

У 2005 р. у стратегічних колах США презентували новий геополітичний проєкт, згідно з яким передбачено формування "Великої Центральної Азії" шляхом з'єднання у єдине військово-стратегічне і геополітичне ціле країн ЦА і Афганістану [7, с. 60]. Ядром нової регіональної стратегії був визначений "безпечний і процвітаючий Афганістан, що зв'язує Центральну Азію з Південною Азією", а її основу мали скласти зусилля, спрямовані на розвиток торгівлі і транспортних зв'язків між країнами ЦА і Афганістаном, удосконалення інфраструктури і мінімізацію торговельних бар'єрів. Згідно з позицією Держдепартаменту США у квітні 2006 року, сприяння "регіональній економічній інтеграції" поряд із забезпеченням американських інтересів у сфері безпеки та підтримкою демократичних і ринкових реформ, стає однією з основних цілей політики США у Центральній Азії [12]. У цьому контексті США звернулися до центральноазійських країн щодо сприяння у сфері логістики, запросив їх до участі у розробці проєктів, спрямованих на побудову ефективної афганської економіки, а також за дипломатичною підтримкою щодо військового конфлікту в Афганістані.

У вересні 2008 р. США були вимушені переглянути стратегію дій на фронті війни з тероризмом у бік розширення військово-політичного співробітництва. Було затверджено план створення Північної мережі доставки невійськових вантажів до Афганістану, яка складалась з автомобільних і залізничних маршрутів, що проходили через Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, а Туркменістан відкрив повітряний коридор для гуманітарних поставок. Отже, країни ЦА стали важливою частиною логістичного ланцюжка для сил міжнародної коаліції, за допомогою якого у 2009 р. першу партію невійськових вантажів для американського контингенту було доставлено до Афганістану [13].

Адміністрація Президента США Б. Обама, успадкувавши низку актуальних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних з Центральною Азією, продовжила політику попередників щодо трубопровідних проєктів та активної військової співпраці з країнами регіону. Серед іншого, здійснювався процес з переключення усіх наявних військових ресурсів на Афганістан і Пакистан, опрацьовувалася тема "виходу" з регіону, у плані чого війна в Афганістані і на окремих територіях Пакистану, а відповідно і проблема забезпечення північного маршруту поставок військам стала фактором, який серйозно прив'язав американські інтереси до країн ЦА. В умовах певної зміни стратегічних підходів розпочався період активного маневрування між своїми старими союзниками по "холодній війні" і новими ключовими глобальними гравцями. В експертних колах існує думка, що афганська

проблема і питання боротьби з глобальним тероризмом зумовили появу варіанта співробітництва США і ЄС у поєднанні із взаємодією з Китаєм, Індією і РФ щодо вирішення ключових стратегічних питань [6, с. 161, 162].

Президент США Б. Обама оголосив Афганістан і Пакистан "центральною фронтою боротьби з тероризмом" і "вищим пріоритетом" США, а необхідність нарощення військової присутності в Афганістані підвищила американську зацікавленість у підтримці з боку центральноазійських держав.

У 2009 р. пріоритети США в Центральній Азії полягали в необхідності розширення співробітництва з країнами ЦА з метою підтримки зусиль міжнародної коаліції в боротьбі з екстремізмом в Афганістані і Пакистані, забезпечення розвитку і диверсифікації енергопотенціалу регіону, сприяння процесу політичної лібералізації і повазі до прав людини, стимулювання формування у країнах ЦА ринкової економіки, сприяння у проведенні економічних реформ, співпраці в області гідроресурсів і використання сонячної енергії тощо [9, с. 82]. Отже, було синтезовано цілі і завдання, які ставили попередні адміністрації Білого Дому, наповнено їх більшою конкретикою, прагматизмом і наближенням до інтересів центральноазійських країн змістом. Підтверджувалося, що США, як і раніше сприятимуть розширенню зв'язків між Південною Азією та ЦА і перетворенню Афганістану та Пакистану у міст, що з'єднує два регіони. У той час американський Конгрес прийняв рішення стосовно можливості придбання для військових потреб товарів і послуг, що виробляються у країнах, які розташовані уздовж основного шляху забезпечення Афганістану. Визначивши стратегію дій в Афганістані, США сформулювали у грудні 2009 р. політичні цілі відносно країн ЦА, підкреслив, що США розглядають регіон, як один із зовнішньополітичних пріоритетів.

За часів першого президентського терміну Б. Обама здійснювалася політика, спрямована на формування зв'язків енергосистем Центральної Азії та Південної Азії шляхом створення інфраструктурних потужностей, які б дозволили транспортувати електроенергію на південь, у тому числі прокладено ЛЕП між центральноазійськими країнами і Афганістаном, налагоджено постачання електроенергії по новій лінії Хайратон – Пулі – Хумрі – Кабул, уведено в дію гілку Сангтуда – Пулі – Хумрі, по якій надлишки електроенергії, яка виробляється ГЕС у Таджикистані у літній період частково направляються до афганських провінцій. Практичними результатами роботи також стало спорудження, за фінансової підтримки США, мосту через річку Пяндж, який з'єднав автотранспортні системи Афганістану і Таджикистану, завершення будівництва залізниці Хайратон – Мазарі – Шаріф, що є важливою для доставки військових вантажів НАТО.

У 2011 р. Держсекретар США Х. Клінтон у ході візиту до Індії представила концепцію Нового Шовкового Шляху, у рамках якої було намічено створення інфраструктури, що зв'язує ЦА та Південну Азію через Афганістан [11, с. 129]. Серед іншого, було передбачено формування сприятливих умов у торговельних стосунках, у тому числі шляхом спрощення прикордонних процедур, лібералізації зовнішньоекономічного режиму, а в майбутньому і розкриття ринків.

Після 2013 р. на перший план американських інтересів у Центральній Азії вийшли питання з реалізації за участі країн ЦА програми щодо виведення коаліційних сил НАТО з Афганістану і передачі повного контролю за безпекою афганським військам, а також щодо збереження своїх наявних військових пунктів та розширення їх мережі у регіоні [9, с. 91].

У вересні 2015 р. у Нью-Йорку, за підсумками зустрічі Держсекретаря США Дж. Керрі і Міністрів закордонних справ Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану було оголошено про встановлення нового багатостороннього формату взаємодії США і країн ЦА – "С5+1". Він покликаний доповнити наявні двосторонні контакти щодо спільних викликів у сфері безпеки і економічного розвитку. Ми поділяємо думку, що ця ініціатива великою мірою продиктована загальною геополітичною ситуацією вкупі з подіями в Афганістані, зокрема й стосовно наміру збереження з боку США своєї присутності в цій країні.

У рамках створеного формату, в листопаді 2015 р., у Самарканді відбулась друга зустріч і перемовини на рівні глав зовнішньополітичних відомств США і 5 центральноазійських держав, де було обговорено перспективи міжнародної співпраці, взаємодії у політичній, торгово-економічній та гуманітарній областях. Розглядалися питання регіональної безпеки в контексті стабілізації ситуації в Афганістані, поліпшення прикордонної інфраструктури, боротьби з тероризмом і екстремізмом, освітнянських зв'язків, економіки, інновацій, водних ресурсів, демократичного будівництва тощо. Американська сторона також нагадала про перспективи "Нового Шовкового Шляху". За підсумками роботи прийнято Спільну декларацію партнерства і співробітництва 5 держав Центральної Азії і США, у якій заявлено щодо прихильності: поліпшенню взаємовигідного співробітництва у сфері регіональної торгівлі, транспортно-комунікаційних, енергетичних зв'язків і транзитних можливостей; покращенню ділового клімату в регіоні для залучення іноземних інвестицій і сприяння місцевому підприємництву; реалізації заходів щодо боротьби з викликами економічної стійкості; об'єднанню зусиль у боротьбі з кліматичними змінами; розширенню співпраці в області запобігання і протидії транскордонним загрозам і викликам; підтримці Афганістану і його зростання; розширенню більш тісної співпраці в гуманітарній сфері; захисту прав людини, розвитку демократичних інститутів, зміцнення громадянського суспільства тощо [1]. На наш погляд, у документі акумульовані питання, які, серед іншого, мають геополітичний вимір, у тому числі з безпекової, військової та енергетичної тематики.

Дж. Керрі здійснив також візити до столиць Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану і провів зустрічі з керівниками центральноазійських країн, де предметом обговорення стали глобальні проблеми і питання двосторонніх відносин у політичній, економічній, безпековій, гуманітарній сферах, зокрема щодо підтримки з боку США суверенітету і територіальної цілісності ЦА держав, регіонального зростання, безпеки і стабільності, підтримки безпеки і розвитку Афганістану, протидії загрозам ІГІЛ, енергетики, торгівлі, інвестицій, безпеки кордонів, боротьби з наркоторгівлею, співробітництва у рамках ООН тощо.

Перший візит глави Держдепартаменту США до регіону і 5 центральноазійських країн в ході однієї поїздки став кульмінацією 2015 р. у взаєминах з ними, а американська сторона наголосила на важливості продовження діалогу з усіма партнерами в ЦА, а також на потенційній ролі, яку вони могли б зіграти для досягнення визначених цілей. Безпрецедентне турне по країнах Центральної Азії і вперше в історії американської дипломатії створення подібного формату відносин з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном, на наш погляд, яскраво підтвердили ніякого значення регіону в стратегії США, зокрема геополітичний характер інтересів і намірів у ньому, і як неординарна офіційна подія отримало належну оцінку.

Багато експертів сходяться на думці, що формат "С5+1" має надати додатковий імпульс у розширенні зв'язків. А зважаючи на багатовекторність, притаманну політиці центральноазійських країн, можна стверджувати, що використання системного підходу США у взаємодії з ними лягає на благодатний ґрунт.

Серед аналітиків поширена думка що США, розвиваючи контакти на теренах ЦА, розпочинають наступний етап співпраці з центральноазійськими країнами на фоні посилення тенденції щодо активізації американської участі у процесах формування життєздатних механізмів ефективної міжнародної інтеграції у світі. Об'єктивні політичні оглядачі, дивлячись на співробітництво США з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном крізь призму динаміки розвитку центральноазійських країн, роблять висновок, що визрів момент для здійснення подальших кроків, які продиктовані їх довгостроковими національними інтересами, з метою створення умов максимального сприяння реалізації визначених ініціатив.

Висновки. За нашою оцінкою, США до сьогодні, під кутом зору власних національних інтересів демонструють приклади відповідального ставлення до проблем забезпечення безпеки, захищають позиції центральноазійських країн, приймають зважені рішення, дотримуючись фундаментальних основ взаємоповаги, рівності і паритету, роблять конструктивні кроки в рамках загальної стратегії розвитку взаємовідносин, послідовно здійснюють курс на побудову та укріплення взаємовигідних зв'язків, надають особливого значення контролю небезпечних процесів у регіоні, запобіганню його дестабілізації та виникнення конфліктів. Протягом усього періоду багаторівневого співробітництва з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном з боку США надається різноманітна допомога, у тому числі в рамках відповідних проектів і програм в економіці, військовій, військово-технічній, економічній, інформаційній, культурній сферах, з питань науки, освіти, охорони здоров'я тощо. США зацікавлені у стабільності центральноазійського регіону, його економічному розвитку на основі безпечового фактору, що є однією з найбільш важливих умов стабільності в Євразії.

Американське керівництво продовжує лінію на позитивне сприйняття своєї держави і зацікавленість центральноазійських країн у плідній широкомасштабній співпраці з США в різних сферах, діючи в унісон з американською політико-академічною спільнотою, у якій викристалізувалася стійка позиція щодо надзвичайної важливості для США Центральної Азії, де нинішній стратегічний ландшафт характеризується багатополарністю, що зростає [8, с. 41].

За нашими спостереженнями, американські ініціативи виглядають зваженими, обміркованими і конструктивними.

Звернемо увагу, що безпекова сфера, яка сьогодні є однією з головних на порядку денному у світі, набуває у регіоні особливих рис, у контексті чого США ставлять на шальки терезів всю свою могутність для досягнення поставлених цілей. Афганська політика продовжує бути одним з ключових факторів, які визначають американську стратегію у Центральній Азії, а США намагаються запобігти конфліктам в регіоні і розповсюдженню транснаціональних загроз, зокрема міжнародного тероризму на інші частини земної кулі. Важко переоцінити фактор США та їх союзників у сфері забезпечення безпеки, а виведення більшої частини військового контингенту з Афганістану не означає відмови від визначених цілей, зокрема боротьби із загрозою тероризму, релігійного екстремізму, насильницької експансії, стримування та запобігання їх проявів, а є лише відображенням певного зміщення геополітичних акцентів, зокрема у ЦА.

Низка експертів прогнозує перспективи американської дипломатії насамперед у прив'язці до ступеня інтеграції США щодо освоєння і постачання вуглеводнів Каспійського регіону до Європи у контексті розподілу ролей з формування енергоринку Євразії. Завдяки налагодженим комунікаціям з країнами Центральної Азії, США, маючи можливість нарощення взаємодії в енергетиці з іншими євразійськими державами, а також союзами та угрупованнями, намагаються не бути осторонь щодо вирішення проблем, пов'язаних з енергетичним аспектом зовнішньої політики центральноазійських держав, розвитку їх двосторонньої і багатосторонньої співпраці у нафтогазовій сфері.

Необхідно підкреслити, що, налагоджуючи багатопланове співробітництво з широкого кола питань, у тому числі із залученням міжнародних організацій, США докладають чимало зусиль, роблячи вагомий внесок у забезпечення взаєморозуміння і стабільності у центральноазійському регіоні і навколо нього. У своїх виступах і заявах на різних рівнях та майданчиках, зокрема під час контактів у форматах делегацій, груп, комітетів і комісій, американські політики, інші офіційні особи, а також громадські діячі висловлюються про незмінну підтримку з боку США суверенітету і територіальної цілісності країн ЦА, високо оцінюють їх співпрацю в рамках ООН та інших світових організацій з актуальних питань, у тому числі у сфері безпеки, вітають проведення реформ та регіональної економічної інтеграції на центральноазійських теренах, перспективне співробітництво Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану з іншими державами тощо.

Огляд джерел свідчить, що іноді зі змінами адміністрацій США відбувається певне зміщення акцентів в американській політиці у Центральній Азії. Зокрема, існує теза, що в останні 25 років у політиці США використовувались два підходи: перший (90-ті рр., але і нині продовжує впливати на американську політику), коли до ЦА ставилися як до поля стратегічної конкуренції із сусідніми державами, насамперед Росією, а тепер ще й Китаєм; другий (переважно після 9/2001 і з новою силою у часи президентського терміну Б. Обама) – передусім через призму військової кампанії в Афганістані [8, с. 41], але через об'єктивні обставини в окремі моменти тактика планів і дій у регіоні корегувалася.

Слід відзначити, що в процесі підготовки і виведення коаліційних сил НАТО з Афганістану, в експертному середовищі, у рамках сценарних прогнозів з розвитку ситуації у регіоні, розгорнулася дискусія щодо перспектив зменшення ролі США, зокрема предметом обговорення постало нібито можливе поступове охолодження американських інтересів щодо ЦА.

На нашу думку, яка йде у розріз з таким підходом, скорочення військової присутності в регіоні виглядає як певний маневр та чергове зміщення геополітичних акцентів США, що не відмовляються від стратегічних позицій в рамках своїх глобальних устремлінь. Певною мірою свідченням серйозності намірів американської сторони у ЦА є створення формату "5+1" і широкий спектр документально закріплених питань, які порушувалися під час офіційних зустрічей на високому рівні, що мало б розвіяти сумніви політичних скептиків, знівелювавши їх окремі бачення щодо згорання з боку США намічених програм та відмови від реалізації відповідних задумів.

Загалом, слід зазначити що США за допомогою політико-дипломатичних інструментів демонструють широкомасштабні підходи і прагнення забезпечити вигоду для всіх зацікавлених країн у центральноазійському регіоні. За мету обрано багатифакторне і багаторівневе стратегічне партнерство з державами ЦА економічного і безпекового характеру, розвиток джерел енергетики та пошук нових можливостей доставки енергетичних ресу-

рсів на міжнародні ринки, у тому числі під кутом зору прогнозів з подальшого зростання споживання нафти і газу, нарощення обсягів торгівлі ними.

На наш погляд, відносини США з країнами ЦА на різних етапах з 1991 р. переживали злети та падіння, але, маючи надійний стрижень, у цілому витримали іспит часом, а перспективи продуктивної співпраці є досить оптимістичними.

За офіційними американськими оцінками, 2015 р. став вельми успішним і навіть проривним щодо взаємодії США у регіоні, а у 2016 р. співробітництво з центральноазійськими партнерами продовжується за конкретними напрямками. У коментарях аналітиків відмічається, що на фоні поступового зміцнення своїх позицій і змін світової кон'юнктури США несуть ідеї доцільності об'єднання зусиль з країнами ЦА, необхідності розуміння взаємної вигоди і знаходження спільної платформи у боротьбі з сучасними викликами.

На наше переконання, безумовно США і надалі буде позиціонуватися як країна із зваженим підходом, що здатна забезпечити нові можливості для розвитку Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану, і не викликає сумнівів, що американська зовнішня політика взаємодії з ними на рівноправних засадах сприятиме подальшому зростанню центральноазійських держав, позитивно впливаючи на загальну ситуацію в регіоні.

Список використаних джерел

1. Совместная Декларация Партнерства и сотрудничества пяти государств Центральной Азии и Соединенных Штатов Америки [Електронний ресурс] / г. Самарканд, Республика Узбекистан, 1 ноября 2015 г. – Режим доступу: <http://russian.uzbekistan.embassy.gov/110115pr.html>.
2. Мурашкіна М. З. Взаємодія та суперництво Росії, США і Китаю в Центральній Азії: автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Мурашкіна Мар'яна Зіновіївна; [Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили]. – Миколаїв, 2015. – 20 с.

3. Гарашова С. О некоторых геополитических аспектах стратегии США в Каспийском регионе / С. Гарашова // "Кавказ & глобализация": журнал социально-политических и экономических исследований / Институт стратегических исследований Кавказа; – Баку: SA&CC Press, 2010. – Т. 4, выпуск 3-4. – С. 33-40.

4. Гумеров Р. А. Геополитические интересы США, Китая и России в Центральной Азии: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Гумеров Родион Альфредович; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М., 2009. – 25 с.

5. Исакова Г. К. Геополитические и экономические интересы США и Китая в Центральной Азии / Г. К. Исакова // Центральноазиатский журнал фундаментальных и прикладных исследований, 2014. – № 2. – С. 48-56.

6. Казанцев А. А. Политика США в постсоветской Центральной Азии: характер и перспективы / А. А. Казанцев // Вестник МГИМО, 2012. – № 4 (25). – С. 155-164.

7. Лаумулин М. Т. Стратегия и политика США в Центральной Азии / М. Т. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ, 2007. – № 4 (52). – С. 51-63.

8. Манкофф Дж. Политика США в Центральной Азии после 2014 года [Електронний ресурс] / Дж. Манкофф // Сайт журнального клуба "Интелрос". – М., 2013. – С. 41-57. – Режим доступу: http://www.intelros.ru/readroom/pro_et_contra/k1-2-2013/19760-politika-ssha-v-centralnoy-azii-posle-2014-goda.html.

9. Огурцов М. И. Эволюция внешнеполитических стратегий России и США в Республике Узбекистан на рубеже XX – XXI вв.: дис. канд. ист. наук: 07.00.15 / Огурцов Максим Игоревич; [Рос. гос. гум. ун-т]. – М., 2015. – 204 с.

10. Ташматова С. И. Политика США в отношении стран Центральной Азии: дис. канд. полит. наук: 23.00.04 / Ташматова Салтанат Изатбековна; [Дипломат. акад. МИД РФ]. М., 2008. – 208 с.

11. Умаров А. А. Стратегические инициативы США и Китая в Центральной Азии / А. А. Умаров // Сравнительная политика, 2015. – № 1(18). – С. 128-138.

12. Boucher R. U.S. Policy in Central Asia: Balancing Priorities [Електронний ресурс] / R. Boucher // Statement to the House International Relations Committee, Subcommittee on the Middle East and Central Asia, April 26, 2006. – Режим доступу: <http://2001-2009.state.gov/p/sca/rls/rm/2006/65292.htm>.

13. Nichol J. Central Asia: Regional Developments and Implications for U.S. Interests [Електронний ресурс] / J. Nichol // CRS Issue Brief for Congress, January 11, 2010. – Режим доступу: <http://fpc.state.gov/documents/organization/137256.pdf>

Надійшла до редколегії 10.05.17

S. Danylenko, Doctor of Political Sciences
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
O. Haliona, Politicalologist

GEOPOLITICAL ACCENTS OF US FOREIGN POLICY IN CENTRAL ASIA

The article address the issues related to the foreign policy of the United States in the Central Asian region in the era of the world globalization and increased competition for foreign markets and access to raw materials.

The paper highlights the cooperation process between the United States and Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan in various sectors, attention is focused on the political-economic component of intergovernmental cooperation and security issues.

It is also mentioned the role of the US and its interaction with Central Asian countries in the framework of fighting against international terrorism, and about the problems concerning the development of Afghanistan.

On the background of underlined major geopolitical accents of American foreign policy in Central Asia assesses the US course as part of their cooperation with the countries of the region.

The authors analyze the facts, present a vision and conclusions concerning the systemic and consistent policy of the United States in Central Asia and transformational aspects of relations between the US and Central Asian countries at bilateral and multilateral levels from the perspective of geopolitical interests during the last quarter of century, and the view on the development prospects of mutually beneficial cooperation.

Key words: Central Asia, United States, integration processes, geopolitical problems, international cooperation, diversification of transit routes, long-term national interests, building mutually beneficial ties, regional cooperation, counter-terrorism, security.

С. Даниленко, д-р полит. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина,
А. Галёна, політолог

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АКЦЕНТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ США В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с внешней политикой Соединенных Штатов Америки в центральноазиатском регионе в эпоху глобализации в мире и усиления соревнований за внешние рынки и доступ к сырьевым ресурсам.

В работе высвечиваются процессы сотрудничества США с Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменистаном, Узбекистаном в разных сферах, акцентировано внимание на политико-экономической составляющей их межгосударственного взаимодействия и вопросах безопасности.

Речь идет также о роли США и их взаимодействии с центральноазиатскими странами в рамках борьбы с международным терроризмом, решении проблем развития Афганистана.

На фоне очерченных основных геополитических акцентов американской внешней политики в Центральной Азии дается оценка курса США в рамках их сотрудничества со странами региона.

Авторы анализируют факты, презентуют видение и выводы, касающиеся системной и последовательной политики Соединенных Штатов Америки в регионе Центральной Азии, трансформационных аспектов взаимоотношений США с центральноазиатскими странами на двустороннем и многостороннем уровнях под углом зрения геополитических интересов на протяжении последней четверти столетия, а также взгляд на перспективы развития их взаимовыгодного партнерского сотрудничества.

Ключевые слова: Центральная Азия, Соединенные Штаты Америки, интеграционные процессы, геополитические задачи, международное сотрудничество, диверсификация транзитных путей, долгосрочные национальные интересы, выстраивание взаимовыгодных связей, региональное сотрудничество, борьба с терроризмом, безопасность.

УДК: 327: 8 [061.1]

О. Коппель, д-р іст. наук, проф.,
О. Пархомчук, д-р політ. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РЕЛІГІЙНИЙ ФАКТОР В СВІТОВІЙ ПОЛІТИЦІ

У статті визначені та проаналізовані теоретичні та практичні аспекти впливу релігії на світову політику. Піддано науковому аналізу десекуляризацію як історичний феномен повернення релігії в теорію і практику міжнародних відносин. Доведено, що релігія ніколи не зникала з суспільного життя, а на сучасному етапі вона активно реінтегрується в світову політику. Визначені основні функції релігійного фактору в світовій політиці. Особливу увагу приділено впливу окремих релігій, досліджено феномен "політичної релігії". Помітною тенденцією стала політизація ісламу та посилення впливу ісламського фактору на світову політику. Підкреслюється, що на сучасному етапі на світовій арені з'являються складними та різномірними засобами, формуючи як вертикальні ієрархічні лідерські моделі (католицька церква, російська православна церква), так і безлідерські моделі із складними мережевими структурами (ісламський проект).

Піддано науковому аналізу вплив релігійного фактору на зовнішню політику глобальних держав, зокрема США. Визначені специфічні особливості та функції нових адміністративних структур при державному департаменті США. Надано практичні рекомендації щодо можливостей використання такого досвіду Україною.

Ключові слова: світова політика, релігійний фактор, політична релігія, десекуляризація, релігійний дискурс, ісламизм.

Постановка проблеми. Дослідження заявленої проблематики актуальне передусім з огляду на глобальні зміни, які відбуваються в сучасному світі. Погляди на світову політику зазнають чималих змін, що в основному пов'язано з переглядом структури світополітичної системи з початку 90-х рр. XX століття. Виникнення нової міжнародно-політичної реальності призводить до того, що не тільки нові, але й традиційні суб'єкти – держави починають вступати у відносини одна з одною не тільки у зв'язку з взаємодіями між собою, але й з власних внутрішньополітичних проблем. Трансформація міжнародних відносин в світополітичній призводить до виникнення нового предмету дослідження – світової політики, як сфери неподільної взаємодії між суб'єктами міжнародних відносин як у зв'язку з їх діями відносно одна одної і рішення глобальних проблем, так і політики кожного з них по відношенню до власних внутрішніх проблем та ситуацій.

В умовах поступового розмивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою в дослідженні міжнародних відносин посилюється політична компонента. В XXI столітті релігія стає політичним явищем, міцно закріплюється в політичному дискурсі, з'являється на світовій арені у вигляді системи транснаціональних зв'язків між державами, транснаціональними релігійними рухами, окремими політичними рухами, у вигляді етнорелігійних конфліктів.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Оскільки важливою характеристикою розвитку сучасної епохи є десекуляризація, формується особливий пласт літератури, в якому цей процес розглядається в якості важливого планетарного мегатренду. Ці проблеми аналізують філософи та соціологи, зокрема П.Бергер, Д.Грейс, Т.Лукман, Д.Мартін, Ч.Тейлор, Ю.Хабермас та ін. У дослідженнях Х.А.Аграма, П.Горські, К.Лехмана, М.Олбрайт, Д. Рапопорта, С.Скотта, Дж.Снайдера, Р.Старка, П.Феррара, Ш.Хантера, Е.Хард, С.Хантінгтона та інших досліджується роль релігійного фактору в міжнародних відносинах, зокрема в контексті зміни природи міжнародних акторів. На особливу увагу заслуговує підхід до розгляду релігійних акторів в якості транснаціональних чи наднаціональних акторів світової політики в працях Х. Казанови, П.І. Касаткина, В.В.Наумкіна, С. Х. Рудольфа.

Зростання ролі релігійного фактору найчастіше пов'язують з феноменом "ісламського відродження", якому присвячене широке коло досліджень. Основними напрямками вказаних досліджень є визначення впливу

ісламського фактору на міжнародну безпеку (Д.Еспозіто, Г.Фуллер, І. Лессер, Ф.Холлідей), дослідження діяльності окремих релігійних рухів під ісламськими гаслами (Д.Донахью, О.Рой та ін.) та аналіз вказаного явища в якості глобальної проблеми сучасності (Д.Джонсон, Д. Рапопорт, С.Семпсон та ін.). З методологічної точки зору таке аналітичне виокремлення припустиме і дає можливість визначити істотні риси і особливості цього феномену. Але такий підхід дещо спрощує аналіз впливу релігійного фактору на світову політику, не акцентуючи увагу на інші конфесії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, незважаючи на наявність певних напрацювань в цій сфері, загалом можемо констатувати відсутність узагальнюючих публікацій, які б були повністю присвячені вивченню предмету нашої статті. Залишаються недостатньо дослідженими функції релігійного фактору в світовій політиці в межах міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки і релігієзнавства.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення і аналіз теоретичних та практичних аспектів впливу релігійного фактору на світову політику.

Основні результати дослідження. Релігія являє собою складний духовний та суспільний феномен, що не тільки відображає віру людини в існування надприродного начала, визнання нематеріального світу, але й є засобом спілкування та зв'язку віруючої людини з надприродним. Релігію як складне системне явище автори з точки зору системного підходу розглядають як таке, якому властиві структурність та ієрархічність певним чином взаємопов'язаних елементів. Ця система складається з окремих підсистем – конкретних релігій, релігійних течій, напрямів, сект, кожна з яких посідає своє місце в структурі, характеризується своєю цілісністю, з якої в залежності від чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, зокрема міжнародної політичної ситуації, виокремлюються ті чи інші компоненти. Як зазначає А.В.Мітрофанова, багатозначущість слова "релігія" значно ускладнює аналіз ролі релігійного фактору в світовій політиці, тому вона цілком доречно пропонує відрізняти "релігійний" і "конфесійний" фактор, оскільки під терміном "конфесія" розуміється організована релігія, що знаходить відображення в соціальних інститутах (церква у християн, система улемов у мусульман). Саме тому в якості фактору міжнародних відносин релігія виступає і як світоглядна система і як сукупність інститутів [1].

Під релігійним фактором у світовій політиці нами розуміється вплив на неї сукупності релігійних цінностей, які знаходяться в тісній та постійній взаємодії з конкретною історичною, політичною, економічною, соціокультурною практикою народів. Релігійний фактор завжди був характерним для будь-якої епохи, держави, міжнародної системи, різниця проявлялася лише в тій мірі, в якій він впливав на суспільне і політичне життя. Зростання його значення з останньої чверті XX століття актуалізує дослідження впливу релігійного фактору на світову політику.

Дослідження релігійної спадщини в міжнародних відносинах свідчить, що релігійні актори завжди в тому або іншому ступені діяли на міжнародній арені. На початковому етапі розвитку довестфальських міжнародних систем зовнішня політика будувалася майже поза зв'язком з конфесійною складовою. Супротивником завжди виступав найближчий сусід (в тому числі, етнічно чи конфесійно споріднений), в той час як союзником – сусід сусіда, теж незалежно від його конфесійної чи етнічної належності. Але поступово у довестфальських міжнародних системах складаються, а згодом отримують потужний розвиток раніше невідомі специфічні комплекси соціальних взаємодій – "держави і релігії", "держави і цивілізації", "держави і культури", які починають все більш значуще впливати на міжнародні відносини. Коли прибічники тієї чи іншої релігії починають розглядати прибічників іншої як ворогів, а не як сусідів, конфесійні розбіжності виступають в якості факторів політичного розмежування, а відносини між окремими конфесіями набувають політичного характеру.

На завершальному етапі розвитку взаємопов'язаних міжнародних систем (5 – 4 ст. до н.е. – до сер. 5 ст. н.е.) – так званих "епосі гігантів", в міжнародних відносинах починають домінувати великі державні утворення імперського типу, кожне з яких претендувало на власний глобальний проект світового устрою. Імперська влада знаходила опору в монотеїзмі, єдиній вірі. Виникає чотири культурних світи (Захід, ісламський світ, Індія та Далекий Схід), ознаками яких стали єдині сакральні тексти, єдина мова священного писання, єдиний шрифт, пов'язаний з естетикою пластичних мистецтв. Кожна з імперій об'єднувала та структурувала власну міжнародну систему. Релігійні спільноти зазвичай не пов'язували себе з конкретною територією, прагнучи до її безмежного поширення.

Але вже в пізньому Середньовіччі розпочинається період "територізації віросповідань" як передумови до подальшої "сакралізації" націй та територій. Християнський світ дедалі більшою мірою усвідомлював себе не тільки як релігійну громаду, а як політичну спільноту. В Західній Європі сильні позиції католицької церкви не перетворилися на політичну гегемонію папи. До початку XVI століття було в цілому завершено боротьбу між релігійною та світською владами на користь останньої. Безсумнівною перевагою Вестфальської моделі стало те, що вона не була побудована на ціннісних орієнтирах, зокрема на релігії. Це надало можливість в майбутньому на прийняття цієї моделі в якості глобальної. У релігійній своїй частині Вестфальський мир зрівняв у правах кальвіністів, католиків та лютеран Німеччини, узаконив секуляризацію церковних земель, проведену до 1624 р. Нагадаємо, що спочатку під секуляризацією (від лат. *saecularis* – світський) розумілися перехід церковних і монастирських земель у державну власність, тобто обернення церковної власності у світську, відмова від духовного звання та церковної посади і перехід до світського стану. Згодом зміст цього терміну розширився і під секуляризацією почало розумітись звільнення різних сфер суспільного життя від впливу релігії,

церкви, релігійних інститутів, тобто чітке розрізнення між релігійною та секулярною сферами. Держава формувала законодавчі рамки функціонування релігій, правового становища релігійних організацій, використовувала їх мобілізаційний потенціал у власних цілях. Релігія та її інститути зазвичай не виступали в якості суб'єктів політики. Взаємовідносини релігії та політики обмежувались проблемою взаємовідносин церкви та держави. Зрозуміло, що в поліконфесійних суспільствах релігійний фактор більш активно включався у політичний процес. В цьому плані стає очевидною ідеологічна підтримка конкретною конфесією позиції своєї держави чи титульної нації. Це, мабуть, стає однією з головних її функцій у міждержавних та міжрелігійних відносинах. Особливим фактором у регулюванні міжконфесійної ситуації у будь-якій країні чи регіоні стає власне діяльність церкви як соціально-політичного інституту. Релігія освячувала і захищала певні політичні порядки, приймала участь у легітимізації влади, виконуючи легітимізуючу, інтегруючу та комунікативну функції.

З XVIII-XIX століття в Європі прослідковувалась тенденція до зниження ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах. На зміну релігії в якості всеохоплюючого світогляду приходить націоналізм, перетворюючись на особливу "релігію", яка хоча й не передбачала віру в надприродне, але надавала сакрального значення державі-нації та її символам [1].

Зростання значення релігійного фактору в міжнародних відносинах в останній чверті XX століття поставило під сумнів положення так званої "теорії політичної модернізації", розробленої представниками американської "соціології розвитку" Г.Елмондом, Дж.Коулменом, Д.Ростоу (середина 60-х рр. XX ст.), що виходила з неминучості всеохоплюючої секуляризації політичних структур в процесі здійснення модернізації. Під тиском подій представники "теорії політичної модернізації" змушені були визнати, що не всі країни підуть шляхом секуляризації, що пройшли Європа та США, що секуляризація не є необхідною умовою модернізації. Виникає історичний феномен десекуляризації як повернення релігії в теорію і практику міжнародних відносин [2, с. 82-83]. Відокремившись від держави, релігія починає виступати як самостійна і досить могутня політична сила в суспільстві, як новий, транснаціональний актор міжнародних відносин.

З 1970-х рр. дослідниками використовується термін "нове Середньовіччя" (neomedievalism) для означення феномену повернення релігійності до масової свідомості, посиляючись на працю М.Бердяєва "Нове Середньовіччя" (1924 р.), в якій він на підставі дослідження ритмічної зміни епох приходить до висновку щодо переходу від раціоналізму Нової історії до ірраціоналізму середньовічного типу [3, с.152].

В умовах кризи Вестфальської світополітичної моделі зростає значення релігійного фактору, що обумовлюється процесами глобалізації. Глобалізація з її нерівномірністю і неоднозначними наслідками призводить до зростання недержавної свідомості, надзвичайно актуалізує проблему цінностей, норм, ідей, ідеалів та ідентичностей – тобто саме тих проблем, які є центральними для релігії. Як і в епоху середньовіччя, територіальний чинник втрачає особливе значення, оскільки люди отримують можливість вступати в контакти одним з одним безпосередньо, не перетинаючи державних кордонів, а лояльність громадян належить не тільки державі, а транснаціональній релігійній спільноті. Таким чином, як зазначає Е.Хард (2017 р.), десекуляризація та "релігійне відродження" розглядаються як повернення до звичайного світопорядку [4]. Зростання "недержавної

свідомості" призводить фактично як до рівнозначності свідомості державної та релігійної, так і до підтримки людиною нових релігійних конфесій. Наслідком десекуляризації стає перегляд ролі релігійних акторів в міжнародних відносинах.

Тенденція до зростання ролі релігійного фактору в міжнародних відносинах найчастіше пов'язується з зростанням ролі ісламського чинника. Вважаємо вказаний підхід дещо звуженим, оскільки цю тенденцію варто розглядати в більш широкому контексті. В цьому плані можна погодитись з точкою зору українського дослідника В.Є. Єленського, який визначає серед чинників, що сприяли поверненню релігії на світову арену, не тільки події в ісламському світі, але й євангелічне пробудження, підйом глобального католицизму та неорелігійний бум [5]. До цього переліку слід додати і активізацію ролі російської православної церкви в сучасній світовій політиці, вплив конфуціанства, даосизму та буддизму на зовнішню політику КНР, зокрема на китайську концепцію "глобальної відповідальної держави", індуїзму, буддизму та джайнізму на зовнішню політику Індії, а також роль релігійного фактору в етноконфесійних конфліктах. Невипадково, кажучи про "зіткнення цивілізацій", С. Хантінгтон мав на увазі релігії, в числі яких він називає іслам, християнство та конфуціанство [6, с.412-430]. Таким чином, релігія стає політичним явищем, включаючись до кола політикозначущих факторів, в масовій свідомості сприймаючись як релігійна ідеологія або "політична релігія", тобто як особлива форма релігії, яка об'єднує масові політичні дії, передбачає використання релігії в політичних цілях, на відміну від використання політики в релігійних цілях [7]. Ця тенденція посилюється завдяки розвитку глобальних засобів масової комунікації. Зазвичай політичні релігії отримують особливі назви, які вказують як на зв'язок з релігією, так і на відмінності від неї (ісламізм, православизм, або "політичний іслам", "політичний індуїзм"), оскільки цей феномен, як вважає Д.Пайпс, має багато спільного з ідеологіями ХХ століття – марксизмом-ленінізмом та фашизмом [1].

Ціннісні орієнтири китайської цивілізації упродовж століть практично не змінювалися, і дотепер ґрунтуються на морально-етичному вченні конфуціанства [8, с.32, 100]. Контекст ієрархічності та централізованого політичного контролю був присутній у наративах основних релігійно-світоглядних систем китайців – конфуціанства, даосизму і буддизму. В свідомості китайців китайська релігійна традиція по суті є єдиною, даосизм відображає духовне життя людини, конфуціанство – суспільне, а буддизм потойбічне. Традиційний китайський світовий порядок уявлявся як існування Центру світу – Піднебесної – Китаю, оточеного залежними державами. Традиційні цінності, уяви китайців про світ, місце та роль Китаю в світовій політиці і економіці виступають в якості фундаменту, який визначає його бачення нового міжнародного порядку. Частково вони спираються на традиції китаєцентризму, тобто уяву про те, що в світі існує єдина ідеальна держава – Китай, яка знаходиться у центрі Всесвіту. Китаєцентризм обґрунтовував провідну роль Китаю в регіоні і в світі в цілому на протязі двох тисячоліть. Ієрархічність та політичний контроль є глибоко вкоріненими в стратегічний світогляд китайців. Китаєцентризм був породжений основоположними принципами конфуціанства, зокрема концепцією патерналізму, ієрархією відносин в родині та в общині. Ієрархічність китайського суспільства має зовнішньополітичний вимір. Китаєцентризм притаманні вертикальні зв'язки в міжнародних відносинах, від вищого до нижчого. Ця ієрархія була спроектована на систему взаємовідносин Китаю з зовнішнім світом. Аргументом цього є

ідея про те, що протягом більшої частини своєї історії Китай розцінював міжнародну систему, в якій він знаходився, як таку, що чекає його лідерства. До середини ХІХ століття китаєцентрична система була основою міжнародних відносин в Східній Азії, але згодом була зруйнована діями колоніальних держав. Така природа регіональної системи відрізнялася від Вестфальської світополітичної моделі, апробованої в Європі. Китай протягом більшої частини своєї історії не зустрічав рівноправної конкуренції, в той час як у Вестфальській Європі існувала інша традиція: держави-нації були формально рівні між собою, але практика доводила існування неформальної ієрархії.

Правління Мао Цзедуну в кінцевому випадку стало повторенням конфуціанської традиції в дзеркальному відображенні – проголошувався повний розрив з минулим, але продовжувалось використання багатьох традиційно китайських інститутів, включаючи імперський стиль правління. В період культурної революції революційна молодь знищувала історичні пам'ятки, спалювала старовинні книги, розкопала могили Конфуція та його нащадків. Але після правління Мао Китай стає однією з наймогутніших країн світу, однією з багатьох комуністичних країн, в якій політичні структури збереглися після краху комунізму в інших частинах світу. Через 40 років після смерті Мао його наступники знову представляють своє суспільство конфуціанським. В 2011 році пам'ятник Конфуцію встановили на площі Тяньаньмін біля мавзолею Мао.

Сучасна стратегічна культура Індії теж базується на цінностях традиційних індійських релігійно-філософських систем – передусім індуїзму, а також буддизму і джайнізму. Це, зокрема, "концепція єдиного світу", тобто сприйняття світу як цілісної єдиної родини, принцип "єдності у різноманітті", традиція толерантності, взаємоповаги та шанування ідей і поглядів інших, "теорія ненасилля" (доктрина ахімси). Віддаючи пріоритет мирним засобам у вирішенні конфліктних питань, війна в індійців традиційно вважалась останнім засобом у політиці, натомість високо цінувалося вміння жити в гармонії з сусідами, можливість використовувати здобутки інших і навчати їх власним цінностям.

Особливої уваги і більш детального дослідження потребує і т.з. "ісламський проект" або "ісламська альтернатива". Нагадаємо, що професійні сходознавці традиційно розглядали іслам як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуючу силу ісламської цивілізації [9]. Ще наприкінці 70-х років ХХ століття в науковій літературі посилюється увага до ісламської проблематики. Це пояснювалось тим, що активізація "ісламського фактору" в суспільно-політичному житті країн Сходу виявилась повною несподіванкою і свідчила про те, що деякі теоретичні положення відносно ролі та місця релігійних традицій в країнах Сходу не витримали випробування часом. Тим самим дослідники були поставлені перед необхідністю вносити корективи як в свої ісламські концепції, так і в рекомендації для офіційних органів, які займаються безпосереднім проведенням зовнішньої політики. Пророкухи в політиці окремих країн були пов'язані з недооцінкою ролі "ісламського фактору", про що свідчили, зокрема, Ісламська революція в Ірані, реакція мусульманського світу на вторгнення радянських військ в Афганістан, Арабська весна, кризи навколо Іраку та Сирії та багато інших подій. Важливим етапом зміни сучасного світу стали події 11 вересня 2001 року, які символізували собою початок нової епохи зіткнення державних і транснаціональних інтересів. З точки зору Ф.Холлідея, ці події стали проявом "ісламського транснаціоналізму", який і раніше

існував в історії в різних формах та проявах і був реконструйований в XX столітті "в епоху масових міграцій та Інтернету" [10, с.215-219].

На сучасному етапі на користь глобальної ролі ісламу свідчить, зокрема, його детериторізація. Іслам виступає як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуюча сила ісламської цивілізації, володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей, на сучасному етапі є найбільш динамічною з усіх світових релігій.

Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що з самого початку іслам формувалася як державна релігія, і цей стан є для нього найбільш природним. Іслам являє собою всеохоплюючу релігію. На відміну від християнства, котре в різні періоди своєї історії контролювало в тій чи іншій мірі суспільне життя, але ніколи не виступало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Духовне життя в мусульманських країнах не було під контролем ісламу, а просто проходило в його рамках, було ісламським по формі і по суті. Ісламська релігійна доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські і моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру. Ідейні течії в ісламі найчастіше класифікують на традиціоналістські та реформаторські, в останніх виокремлюють модернізм та фундаменталізм. Важливою складовою ісламського фундаменталізму є поділ світу на "територію ісламу" та "територію війни", концепції халіфату, утворення єдиної ісламської держави та джихаду, принципи ісламської солідарності, тобто власні принципи побудови альтернативної моделі міжнародного порядку.

Це викликає необхідність наукового аналізу причин, суті, соціальної бази, політичної спрямованості та перспектив "ісламського відродження", під яким спочатку розумілося зростання політичної активності під гаслами ісламу як урядів мусульманських країн та міжнародних мусульманських організацій, так і опозиційних груп всередині країн. Згодом зміст цього терміну розширюється. Спостерігається тенденція до визначення ісламського світу в якості єдиного колективного транснаціонального суб'єкту міжнародних відносин [11, с.439].

Оскільки проблема "суб'єктності" ісламу в сучасній системі міжнародних відносин залишається дискусійною, існуючі підходи до неї узагальнюються наступним чином. В межах першого підходу ісламський світ розглядається в якості єдиного колективного суб'єкта, що передбачає наявність ще одного або декількох контр-акторів, зокрема Заходу (антитеза Захід-ісламський світ). Другий підхід виокремлює в якості самостійних акторів окремі держави та транснаціональні структури. Третій підхід розглядає іслам в якості транснаціонального політичного гравця і спирається на ідею екстериторіальності ісламу і концепцію формування "транснаціональної ісламської умми" (О.Руа) – мусульманської спільноти, в якій не існує територіальних, міжетнічних чи міждержавних перепон [11, с.439-441].

На початку XXI століття релігія міцно закріплюється в політичному дискурсі держав, зокрема США, Російської Федерації, КНР та ін. Так, зокрема, в 2013 році при державному департаменті США було створено відділ релігії та глобальних справ (The Office of Religion and Global Affairs) на чолі з Ш.Кейсі. Державний секретар США в адміністрації президента Б.Обами Д.Керрі в статті "Релігія і дипломатія" пояснював це необхідністю врахування Вашингтоном релігійної динаміки і залучення релігійних акторів [12].

Нова республіканська адміністрація Д.Трампа теж демонструє значну увагу до релігійного фактору, про що, зокрема, свідчили візити президента США в центри світових релігій в травні 2017 року – в Саудівську Аравію, Ватикан та до Єрусалиму.

Правлячі кола Російської Федерації теж враховує зростання значення релігійного фактору в світовій політиці, активно просуваючи геополітичні проекти "православного світу" та "руського світу" [13].

Аналіз впливу релігійного фактору на світову політику дозволяє виявити та охарактеризувати деякі загальні тенденції. Це транснаціоналізація (Х. Казанова, С. Х. Рудольф, П.І. Касаткін, В.В.Наумкін), детериторізація (Х.Казанова, О.Рой) та децентралізація релігій [14].

Децентралізація релігій призводить до формування транснаціональних релігійних спільнот, появи нових релігійних рухів з якісно новими глобально організованими субкультурами, які не асоціюють себе з приналежністю до конкретної території, оскільки їх головною метою виступає реалізація певної мети в глобальному масштабі [15].

Наслідком детериторізації є зміна інтрарелігійного ландшафту та геополітики світових релігій, зростання кількості прихильників тих чи інших релігій на як на Сході, так і на Заході. Зокрема, християнство втрачає свої "західні" риси і знаходить все більше прихильників на Сході (до 2050 року більшість християн будуть з країн "третього світу"), відбувається детериторізація ісламу, збільшення кількості його прихильників на Заході, в країнах Європи.

Детериторізація тісно пов'язана з транснаціоналізацією, яка характеризується зростанням ролі транснаціональних акторів, спроможних діяти шляхом мобілізації релігійної ідентичності та використання релігійного фактору з метою реалізації власних інтересів. Кожна транснаціональна релігійна система складається з різномірних елементів – як держав, так і релігійних анклавів в кордонах інших держав і транснаціональних релігійних рухів. Транснаціональні впливи здійснюються складними та різномірними засобами, формуючи як вертикальні ієрархічні лідерські моделі (католицька церква, російська православна церква), так і безлідерські моделі із складними мережевими структурами (ісламський проект).

Висновки. Таким чином, вплив релігійного фактору на міжнародні відносини має перманентний характер, але на окремих історичних етапах проявляється з різною силою. Загальні тенденції впливу релігійного фактору на міжнародні відносини в контексті їх системної еволюції демонструють системну логіку чергування періодів його зростання і зменшення. В той же час історія свідчить, що, незважаючи на спільні закономірності динаміки ролі релігійного фактору, окремі конфесії впливали на міжнародні відносини по-різному і з різною інтенсивністю.

Десекуляризація як історичний феномен повернення релігії в теорію і практику міжнародних відносин здійснює значний вплив на світову політику, якісно змінюючи поняття релігії та недержавних акторів в міжнародно-політичних дослідженнях. Вплив релігійного фактору на світову політику відбувається у глобальному, регіональному, міждержавному, національному та транснаціональному вимірах. Релігія стає інструментом політичної мобілізації, чинником політичної ідентифікації і політичної каталізації.

Постає і потребує подальшої розробки і окремого дослідження питання стосовно інших проявів цього впливу, а саме євангелічного пробудження, підйому глобального католицизму, неорелігійного буму та активізації ролі російської православної церкви в сучасних

міжнародних відносинах, зокрема в контексті українсько-російських відносин, що сприятиме позиціонуванню України як держави, що має досвід міжконфесійного діалогу. В умовах зовнішньої агресії проти України ці дискусії виходять далеко за межі теоретичних розробок і обумовлені необхідністю збереження незалежної української держави і важливістю розв'язання конкретних завдань як її зовнішньої, так і внутрішньої політики.

Список використаних джерел

1. Митрофанова А.В. Религиозный фактор в мировой политике и проблема "цивилизаций" // Век глобализации. Вып.1, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/129831/>.
2. The Desecularization of the World. Resurgent religion and World Politics. Ed. Berger P.L. Washington, D.C., 1999. – 234 p.
3. В.В. Толкачев Религиозный фактор в современных международных отношениях. / Негосударственные участники мировой политики. Учеб. Пособие для вузов/ под ред. М.М.Лебедевой, М.В.Харкевича. – М. Аспект Пресс, 2013. – 208 с. С.151-162.
4. Hurd E.S. Narratives of de-secularization in international relations [Electronic resource]/ Elizabeth Shakman Hurd. // Intellectual History Review. 2017. – N27. – Access mode: http://faculty.weas.northwestern.edu/~Elizabeth.Shakman.Hurd/publications_file_s/Narratives%20of%20secularization%20in%20international%20relations.pdf
5. Еленский В.Е. Религия в глобальной политике: конец XX – начало XXI века. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religiopolis.org/documents/3292-ve-elenskij-religija-v-globalnoj-politike-konets-hh-nachalo-hhi-vekov.html>.

6. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций./ С.Хантингтон; Пер. с англ. Т.Велимеева, Ю.Новикова. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 с.
7. van der Veer, P. Political Religion in the Twenty-first Century // International Order and the Future of World Politics / Ed by T. V. Paul, J. A. Hall. – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – P. 311–327.
8. Киссинджер Генри: О Китае / Генри Киссинджер; перевод с английского В.Н.Верченко. – Москва: АСТ, 2014. – 635, [5] с.
9. Edward W.Said. Orientalism. 25th anniversary edition With a New Preface by the Author. \ Vintage Books. A Division of Random House. – New York, 2003. – 394 p.
10. Fred Halliday. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press. – 374 p.
11. Наумкин В.В. Ислам как коллективный игрок// Современная мировая политика. Прикладной анализ / отв.ред. А.Д.Богатуров. – 2-е изд., испр. и доп. – М. Аспект Пресс, 2010. – 593 с. С.438-456.
12. Kerry, John. Religion and Diplomacy: Toward a better understanding of Religion and Global affairs. America, September 14, 2015. [Electronic resource]/ Kerry, John // America, September 14, 2015. – Access mode: <http://www.americamagazine.org/issue/religion-and-diplomacy>.
13. Касаткин П.И. Русская православная церковь как актор современной мировой политики. // Вестник МГИМО-Университета. 2010. №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.vestnic.mgimo.ru/files/15/16_kasatkin.pdf
14. Casanova, J. Globalizing Catholicism and the Return to a "Universal" Church // Transnational religion and fading states / Ed. by S. Rudolph, J. Piskatori. – Boulder (Co.): Westview, 1997. – 221 p.
15. Rapoport D. C. Some General Observation on Religion and Violence // Journal of Terrorism and Political Violence. 1991. Vol.3. No 3. P.118-139. Rapoport D.C.. Modern Terror: The Four Waves // Attacking Terrorism: Elements of a Grand Strategy. Ed. Cronin A., Ludes J. Washington, D.C., 2004. P. 46-73.

Надійшла до редколегії 03.04.17

O. Koppel, Doctor of History, Professor,
O. Parkhomchuk, Doctor of Political Sciences, Profesor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

RELIGIOUS FACTOR IN WORLD POLITICS

The article examines the nature and dynamics of the role of religion in world politics within the context of desecularization as megatrend of world politics. Desecularization in international relations appears as an historical phenomenon bringing religion in the theory and practice of international relations. Religion neither left politics and public life and now is reintegrated into world politics. Also in this research, characteristics are given to the narratives of desecularization in international relations. The influence of religious factor on the international relations is studied. In particular, it outlines its basic functions.

The activity of some religions as actors of world politics is considered. It also highlights the role of the religious systems which appears on the world scene in the form of transnational communications between states, separate groups, communities and political movements. These connections are established 'over' the state lines, creating an additional transnational system of interconnections.

The article explore how a religion factor is shaping US foreign religious policy and practice, specific aspects of contemporary US foreign policy, the new US religion bureaucracy in the Department of State.

Special attention is drawn to the politization of Islam and the rise of Islamic fundamentalism, to the role of radical Islamism.

As a result, some recommendations are provided in order to improve the efficiency of Ukraine's activity concerning the regulation of the interstate conflict with Russia.

Key words: world politics, religious factor, political religion, desecularization, religious discours, Islamism.

Е. Коппель, д-р ист. наук, проф.,
О. Пархомчук, д-р полит. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

РЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР В МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ

В статье определены и проанализированы теоретические и практические аспекты влияния религии на мировую политику, десекуляризация как исторический феномен возвращения религии в теорию и практику международных отношений. Доказано, что религия никогда не исчезала из общественной жизни, а на современном этапе она активно реинтегрируется в мировую политику. Определены основные функции религиозного фактора в мировой политике. Особое внимание уделяется политизации ислама и влиянию исламского фактора на мировую политику. Подчеркивается, что на современном этапе на мировой арене появляются религиозные системы в виде системы транснациональных связей между государствами, религиозными анклавами в границах других государств, отдельными группами и транснациональными религиозными организациями, которые устанавливаются над национальными границами, создавая дополнительную транснациональную систему взаимодействий. Проанализировано влияние религиозного фактора на внешнюю политику глобальных держав, в частности США. Определены специфические особенности и функции новых административных структур при государственном департаменте США. Даны практические рекомендации относительно возможности использования такого опыта Украиной.

Ключевые слова: мировая политика, религиозный фактор, политическая религия, десекуляризация, религиозный дискурс, исламизм.

УДК 339.924

Н. Пак, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ВЗАЄМОДІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ З КРАЇНАМИ СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКОГО ПАРТНЕРСТВА У МІГРАЦІЙНІЙ СФЕРІ

В статті розглянуто основні етапи розвитку Середземноморського партнерства. Проаналізовано особливості співробітництва Європейського Союзу з країнами Середземномор'я у контексті розвитку спільної міграційної політики. Здійснено оцінку сучасної ситуації в міграційній сфері Євросоюзу. Зроблено висновки та прогнози щодо подальшого розвитку подій, які будуть відбуватися після вжитих Євросоюзом заходів щодо врегулювання ситуації в міграційній сфері.

Ключові слова: міграційна політика, міграція, тенденції, Європейський Союз, біженці, мігранти, партнерство.

Постановка проблеми. Протягом існування Європейського Союзу формувалася його зовнішня політика, яка на різних етапах розвитку інтеграційного об'єднання була спрямована на реалізацію визначених цілей: активізацію торгівлі, залучення інвестицій, впровадження інновацій тощо. Останнім часом європейські країни посилили свою увагу на удосконалення міграційної політики, що однозначно позначається на співпраці Євросоюзу із сусідніми державами.

Країни Середземномор'я перебувають к епіцентрі уваги ЄС, адже саме звідти прямують потоки мігрантів до європейських країн. Це стає щораз більшою проблемою для європейського континенту, тому зусилля керівництва Європейського Союзу спрямовуються на врегулювання ситуації та на активізацію співпраці європейського об'єднання із країнами Середземноморського партнерства у сфері міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання співробітництва Європейського Союзу із сусідніми державами розглядають у своїх публікаціях такі вітчизняні та зарубіжні науковці як В.Бондарчук [1], М.Відякіна [2], В.Волес [3], Г.Волес [3], А.Геддес [18], О.Грішнова [4], Р.Козловський [18], О.Малиновська [6], Ю.Пенке [9], О.Трофімова [10], П.Фонтен [11], Б.Хасуна [12], П.Циганков [13], В.Шамраєва [14] та інші. У них науковці досліджують суть міграційних процесів, які відбуваються у сучасному світі, аналізують причини виникнення міграційних явищ, оцінюють сьогоденні реалії, які спостерігаються на території різних держав.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. З огляду на нові реалії, які спостерігаються в сучасному світі і зумовлені активізацією міграційних потоків з країн Близького Сходу та Середземномор'я до Європи, виникає потреба глибокого наукового аналізу їх причин та пошуку шляхів покращення ситуації, яка склалася. Зокрема, потребують вдосконалення підходи щодо взаємодії ЄС з країнами Середземноморського партнерства у сфері міграції.

Постановка завдання. Метою статті є огляд та оцінка співпраці Європейського Союзу і країн Середземномор'я, аналіз причин, які спонукають біженців з країн Африки перетинати європейські кордони, та пошук шляхів врегулювання ситуації, яка склалася у сфері взаємодії ЄС з країнами Середземноморського партнерства з приводу формування спільної міграційної політики.

Виклад основного матеріалу. Європа має давні стосунки із країнами Середземномор'я, які розпочалися ще в половині минулого століття. Так, відповідно до Римського договору, прийнятого у 1957 році, до асоціації з Європейським Економічним Співтовариством вступили заморські території та тодішні колонії країн-членів спільноти. А деколонізація, яка розпочалася декількома роками пізніше, дала можливість вести мову вже про

інтеграцію незалежних держав, якими стали колишні колонії, з європейським об'єднанням.

Сьогодні ці держави – одні з найважливіших партнерів ЄС, що обумовлене рядом чинників:

- країни на південних берегах Середземного моря пов'язані з країнами Європи спільним історичним минулим та культурними зв'язками, що склалися протягом багатьох століть;

- географічна близькість європейських держав із державами півночі Африки об'єктивно визначає невідворотність стосунків між цими країнами;

- міграційні потоки, які активізувалися в останні роки і, очевидно, будуть продовжуватися і далі, зумовлюють невідворотну співпрацю між європейським континентом та країнами Середземномор'я.

Зважаючи на ці чинники, Європейський Союз невинно демонструє політику інтеграції з цими країнами.

Дослідники процесу співробітництва європейських країн з країнами Середземномор'я виділяють чотири етапи розвитку такої співпраці:

1 етап (60 рр. – 1995р.) – "Глобальна середземноморська політика";

2 етап (1995-2005 рр. – до теперішнього часу) – "Євро-середземноморське партнерство" (ЄПС);

3 етап (2004-2008рр. – до теперішнього часу) – Єдина політика сусідства (ЄПС);

4 етап (2008р. – до теперішнього часу) – перезавантаження – "Барселонський процес: Союз для Середземномор'я" [12].

Перший етап характеризувався створенням торгових взаємовідносин, взаємин у фінансовій та інвестиційно-інноваційній сфері, стосунків у культурно-соціальній сфері, а також формуванням міграційної політики.

Нові відносини між цими регіонами були започатковані на конференції в Барселоні ще в 1995 році, на якій були закладені підвалини сучасного Середземноморського партнерства. На цій зустрічі були присутні усі країни європейської спільноти, крім колишньої Югославії та Албанії, а також країни Північної Африки, крім Лівії. Зокрема, до підписання Барселонської декларації долучилися 12 країн Середземномор'я: Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Кіпр, Ліван, Мальта, Марокко, Сирія, Туніс, Туреччина, Палестинська національна автономія, а також країни тодішнього Євросоюзу. Згодом до партнерства приєдналися Мальта та Кіпр, які пізніше стали членами ЄС, а також – Албанія і Мавританія.

Учасники конференції визначили принципи, на основі яких повинна відбуватися взаємодія в форматі Середземноморського партнерства:

- політичний діалог між країнами-учасницями;
- партнерство в сфері безпеки, засноване на механізмах контролю озброєнь і мирному вирішенні конфліктів;
- розвиток економічних і торговельних взаємин між двома регіонами;
- партнерство в соціальній і культурній сферах [11].

• Поряд із цим, в Барселонській декларації були визначені наступні завдання:

- політичний діалог та діалог з безпеки, спрямований на створення спільної зони миру і стабільності, підкріплені сталим розвитком, верховенством закону, демократією і правами людини;

- економічне та фінансове партнерство, що включає послідовне створення зони вільної торгівлі, націлене на створення сприятливих умов для спільних економічних можливостей за допомогою стійкого і збалансованого соціально-економічного розвитку;

- соціальне, культурне та гуманітарне партнерство, націлене на сприяння міжкультурному діалогу і взаєморозуміння між культурами, релігіями і людьми, а також на полегшення обмінів між громадянським суспільством і звичайними громадянами, особливо жінками і молоддю [15].

Загалом, підписання Барселонської декларації передбачало реалізацію взаємовигідної співпраці в економічній, політичній та соціокультурній сфері. Проте на практиці процедура здійснення цих цілей зіштовхнулася зі значними труднощами, які були зумовлені політичною нестабільністю в середземноморських країнах, їх небажанням долучатися до проектів, пропонованих ЄС, незбалансованістю торговельних відносин між сторонами тощо.

Третій етап співробітництва Євросоюзу з країнами Середземномор'я характеризувався проголошенням Євросоюзом намірів здійснювати Єдину політику сусідства (ЄПС) у зв'язку із розширенням кола східних країн, в яких Європа бачила все більшу зацікавленість. На цьому етапі відмічено початкову стадію розробки питань, пов'язаних з вільним пересуванням людей і капіталів, що лягло в основу впровадження в життя міграційної політики між східним та європейським регіонами.

2008 рік можна вважати переломним роком в реалізації Середземноморського партнерства. Лідери країн-учасників не прагнули реалізувати якусь нову політику – вони вважали за потрібне надати додаткових імпульсів співпраці ЄС та країн Середземномор'я, яка через ряд причин супроводжувалася труднощами та проблемами. Саме тому на французькому саміті піднімалися питання, пов'язані з активізацією співробітництва і одне із них було пов'язане з політикою відбіркової імміграції.

Треба сказати, що саме з питання міграції Євросоюз та країни Середземномор'я не змогли дійти остаточної згоди. Навіть незважаючи на те, що імміграційний аспект мав стати ключовим пунктом Паризької декларації, сторони так і не дійшли згоди і не розробили спільних шляхів вирішення проблеми врегулювання міграційних потоків.

Це питання актуальне й сьогодні. Країни Північної Африки вважають, що жителі Європи дискримінаційно ставляться до мусульман та арабів, а європейці, у свою чергу, мають упереджену позицію до вихідців з країн Близького Сходу та жителів африканського регіону. Особливо це проявляється останніми роками, коли неконтрольовані потоки мігрантів заповнили Європу, а джерелами їх формування стали сусідні з Європою держави.

Лідери Євросоюзу забили на сполох, адже міграційні потоки стали загрозою для європейського суспільства. Керівництво окремих держав Європи стало приймати заходи щодо обмеження в'їзду на їх територію або створювати умови для того, щоб мігранти, які все ж таки осіли в тій чи іншій країні, були зацікавлені в поверненні на батьківщину. Проте вони виявилися малодієвими, тому глави держав та урядів країн Європейського Союзу вирішили діяти спільно.

Варто згадати приклади конкретних заходів, які були реалізовані в контексті прагнення вирішення проблеми некерованої хвилі мігрантів. Так, 18 листопада 2015р. в Брюсселі Єврокомісія оприлюднила переглянута політику сусідства (Review of the European Neighbourhood Policy), що встановлює нові рамки відносин ЄС із 16 країнами-сусідами – на сході та півдні Євросоюзу (включаючи Україну). Вперше у такому форматі взаємодії ЄС із своїми сусідами з'явилися безпекові інструменти, серед яких – боротьба з міграцією (як регулярно, так і нерегулярною) та її причинами [7].

Завдяки вжитим заходам Євросоюзу спільно з міжнародними партнерами вдалося суттєво зменшити потік біженців та нелегальних мігрантів, які прямували до Європи (переважно із Сирії) через Східне Середземномор'я. Зокрема, нелегальна міграція на цьому маршруті у 2016 році зменшилася на 72% порівняно з 2015 роком. Йдеться про скорочення міграційного потоку із близько 885 тис. осіб до 183 тис. осіб. Натомість у 2016 році порівняно з 2015 роком було зафіксовано зростання на 18% кількості нелегалів, які потрапили до Європи через Центральне Середземномор'я. В абсолютних цифрах це становило близько 181 тис. людей у 2016 році та 154 тис. осіб у 2015 році [5].

Європейська спільнота і далі активно продовжує протидіяти потокам нелегальних мігрантів. Так, 3 лютого 2017 року на Мальті відбувся неформальний саміт країн-членів ЄС, на якому було прийняте рішення закрити для мігрантів можливість потрапляти до Європи через так званий "центральний середземноморський маршрут", тобто через країни Північної Африки. "Ключовим елементом сталої міграційної політики є забезпечення ефективного контролю на наших зовнішніх кордонах та контролю нелегальних міграційних потоків до ЄС", – наголосили європейські лідери на мальтійській зустрічі [5].

Розглянуті на саміті заходи є гостро актуальними для Європи, особливо через те, що внаслідок підписання між Туреччиною та Європейським Союзом угоди про реадмісію біженців для нелегалів фактично закритися "балканський маршрут" завдяки якому вони могли потрапляти на терени європейських держав. "Мальтійський" план передбачає посилення співпраці з Лівією, яка є на даний час епіцентром міграційних потоків, які спрямовуються в Євросоюз. Зокрема, мова йде про посилення берегової охорони лівійського кордону. Це стимулюватиме мігрантів, які перебуватимуть в Лівії, залишатися в цій країні, де їм надаватимуть відповідне забезпечення, а також будуть проводити роз'яснювальні роботи щодо переконання їх повернення на батьківщину [9]. Така політика буде реалізовуватися спільно з іншими міжнародними організаціями під егідою ООН. Таким чином європейці розраховують зменшити кількість нелегалів, які перетинають південні кордони європейської спільноти, а також продовжити боротьбу з контрабандистами, які нелегально переправляють людей через Середземне море до берегів Європи.

У свою чергу, європейська сторона зобов'язується допомогти лівійській розбудовувати органи державного управління, проводити тренування Лівійської національної берегової охорони, надавати відповідне оснащення та сприяти стабілізації політичної ситуації в країні загалом. Для співпраці з Лівією у вирішенні міграційної кризи у Північній Африці та реалізації відповідних програм Євросоюз планує цього року виділити додаткові 200 млн. євро [5].

Однак "Мальтійські" плани щодо врегулювання міграційної кризи зазнають критики з боку значної кількості правозахисників, аналітиків та експертів у сфері мігра-

ційної політики та дотримання прав людини. Так, перші апелюють до того, що Лівія не є безпечною країною, тому біженцям не варто залигатися в ній довгий час. До того ж, у міжнародному об'єднанні організацій у боротьбі з бідністю Оxfam заявили, що такий крок суперечитиме основоположним європейським цінностям [8].

Експерти сумніваються, чи зможе лівійська сторона ефективно контролювати усю берегову лінію їхньої держави, довжина якої складає приблизно 2 тис. км. Також невідомо, чи берегова охорона виявиться надійним захисником кордону і чи не будуть тут спостерігатися масові зловживання.

Поряд із цими проблемами існує ще не вирішене питання стосовно організації спеціальних таборів для біженців на території Північної Африки, про які йшла мова на мальтійському саміті. Ряд європейських лідерів висловився проти таких заходів. Якщо ж це питання переважить на свою користь, то до цього варто долучити спеціалізовану інституцію ООН, тобто Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.

Таким чином, сьогодні країни Середземноморського партнерства опинилися в епіцентрі уваги Євросоюзу, який продовжує рішучу боротьбу з нелегальними потоками мігрантів. Очевидно, що і в подальшому європейські лідери не зупиняться на досягнутому і будуть продовжувати міграційну політику, долучаючи до співпраці держави Північної Африки.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. У підсумку треба сказати, що Євросоюз має значний досвід співпраці з країнами Середземноморського партнерства. Спільні історичні корені, природно-географічні особливості та культурні цінності, а також співпраця в економічній і політичній сферах стали основою для поглиблення стосунків. Це, у свою чергу, є причиною того, що значна кількість нелегальних мігрантів бачить для себе єдиним виходом із складної ситуації перетин європейського кордону, сподіваючись знайти в Європі порятунк, роботу та місце для проживання.

У свою чергу, Євросоюз прагне звільнитися від проблеми збільшення нелегалів на своїй території, для чого знаходить собі партнера – Лівію, яка серед країн Середземноморського партнерства видається найбільш надійною. Прагнення виробити спільні шляхи боротьби з нелегальними міграційними потоками та врегулювати міграційну кризу є сьогодні для Євросоюзу нагальним та невідкладним питанням.

Перспективою досліджень у зазначеному напрямі є аналіз ситуації на Близькому Сході та розробка пропозицій щодо спільної міграційної політики Європейського Союзу із цими країнами.

Список використаних джерел:

1. Бондарчук В.В. Європейська міграційна криза та стабільність ЄС / В.В. Бондарчук // Придніпровська державна академія будівництва та архітектури / Світове господарство і міжнародні економічні відносини. Східна Європа : економіка, бізнес та управління. Випуск 2 (02). – 2016. – С.28-31

Н. Пак, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА И СТРАН СРЕДИЗЕМНОМОРСКОГО ПАРТНЕРСТВА В МИГРАЦИОННОЙ СФЕРЕ

В статье рассмотрены основные этапы развития Средиземноморского партнерства. Проанализированы особенности сотрудничества Европейского Союза со странами Средиземноморья в контексте развития совместной миграционной политики. Осуществлена оценка современной ситуации, наблюдаемая в миграционной сфере Евросоюза. Сделаны выводы и прогнозы относительно дальнейшего развития событий, которые будут происходить после принятых Евросоюзом мер по урегулированию ситуации в миграционной сфере.

Ключевые слова: миграционная политика, миграция, тенденции, Европейский Союз, беженцы, мигранты, партнерство

2. Відякіна М. М. Трансформація імміграційної політики країн-членів ЄС : виклики для України / М. М. Відякіна // Актуальні проблеми міжнародних відносин : Збірник наукових праць. – Випуск 72 (у двох частинах). – Ч. I. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин, 2008. – С. 56-62.

3. Волес В. Творення політики в Європейському Союзі / В. Волес, Г. Волес // Пер. з англ. Р.Ткачук. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2004. – 871 с.

4. Грішнова О.А. Міждержавна міграція як чинник глобального перерозподілу людського капіталу / О.А. Грішнова, О.М. Білик // Формування ринкової економіки : 36. наук. праць : Спец. вип. : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Демократичний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики". – Т. 2 : Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу. – К. : КНЕУ, 2006. – 400 с. – С. 3-14.

5. Лідери ЄС домовилися поставити "лівійський кордон" нелегальній міграції – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/2169283-lder-ies-domovilis-postaviti-liviskij-kordon-nelegalnij-migracii.html>

6. Малиновська О.А. Україна, Європа, міграція : міграції населення України в умовах розширення ЄС / О.А. Малиновська. – К. : Бланк-Пресс, 2004. – 171 с.

7. "Міграційні страхи" Європи : погляд з України. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/01-Migration+fears/>

8. На саміті ЄС ухвалили план боротьби з міграцією з Північної Африки. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D1%96%D1%82%D1%96-%D1%94%D1%81%D1%83%D1%85%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BB%D0%B8-%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8C%D0%B1%D0%B8-%D0%B7-%D0%BC%D1%96%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%94%D1%8E%D0%B7%D0%BF%D1%96%D0%B2%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B0%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8/a-37398602>

9. Пэнке Ю. Внешняя политика ЕС : полет вслепую. Преодолевая стратегическую дезориентацию. – [Электронный ресурс] / Ю. Пэнке. – Режим доступа : annuaire-fr.narod.ru/Rossia-i-Francia/Evropa10/08Penke.pdf

10. Трофимова О. Е. Эволюция средиземноморской политики Евросоюза : путь от сотрудничества к интеграции / О. Е. Трофимова. – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 122 с.

11. Фонтен П.. Европа в 12 уроках. Відносини між ЄС та країнами Середземномор'я. 2006. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://pravolib.pp.ua/otnosheniya-mejdu-stranami-27905.html>

12. Хассуна Б. Євро-Середземноморське співробітництво : еволюція, проблеми та напрями розвитку / Б. Хассуна // Вісник соціально-економічних досліджень, випуск 2 (57), 2015. – С.79-86.

13. Цыганков П. А. Политическая социология международных отношений. – [Электронный ресурс] / П. А. Цыганков. – Режим доступа : http://society.polbu.ru/tsygankov_sociology/ch41_all.html

14. Шамраєва В.М. Спільна міграційна політика ЄС у контексті євроінтеграційних устремлень України / В.М. Шамраєва // Актуальні проблеми державного управління. – № 2(36) / 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим досту <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/4/05.pdf>

15. Barcelona declaration, adopted at the Euro-Mediterranean Conference: summary, 27-28/11/95, [Electronic source]. – Access : http://ec.europa.eu/external_relations/euromed/barcelona_en.htm

16. Braun S. Economic Integration, Process and Product Innovation, and Relative Skill Demand / S. Braun // Review of International Economics. – 2008. – Vol. 16(5). – Pp. 864–873.

17. Geddes A. The Politic of Migration and Immigration in Europe / A. Geddes. – L. – 2006. – 346 p.

18. Koslowski R. European Union Migration Regime / R. Koslowski. – Oxford: Oxford Univ. press, 2007. – 425 p.

19. Wagner C. International Cooperation in Research and Development. An Update to an Inventory of U.S. Government Spending [Electronic source] / C. Wagner, A. Yezil, S. Hassell. – Science and Technology Policy Institute : RAND, 2001. – Access : http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2007/MR1248.pdf

Надійшла до редколегії 06.04.17

N. Pak, graduate student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERACTION OF EUROPEAN UNION MEDITERRANEAN PARTNERSHIP IN THE FIELD OF MIGRATION

The basic stages of development of the Mediterranean partnership are shown in the article. The features of the EU cooperation with Mediterranean countries in the context of a common migration policy are analyzed. The estimation of the current situation, which is observed in the sphere of migration the EU is done. The conclusions and predictions about future developments that will take place after the European Union taken measures to address the situation in the area of migration.

Key words: migration policy, migration trends, EU, refugees, migrants, partnership.

УДК 341.232+327.82

Н. Середюк, асп.
Національний університет "Острозька академія", Острог

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНА – США

Досліджено особливості виникнення та розвитку стратегічного партнерства США як специфічного інструмента у формуванні зовнішньої політики України в контексті становлення системи міжнародних відносин.

Визначено основні етапи еволюції стратегічного партнерства в зовнішній політиці України та розроблено типологію відносин стратегічного партнерства України з США.

Здійснено аналіз відносин стратегічного партнерства України та США на предмет їхньої відповідності критеріям та ознакам стратегічного партнерства. Оцінено ступінь ефективності використання інструмента стратегічного партнерства в дипломатичній практиці України у співробітництві з США та надано рекомендації відносно її підвищення.

Ключові слова: США, Україна, співробітництво, стратегічне партнерство, зовнішньополітична стратегія, верифікація відносин.

Постановка проблеми. Чинники включення України в процеси міжнародної інтеграції впливають на зовнішньополітичну доктрину держави, визначають пріоритети і сутність цієї політики, яка вбачається у використанні досвіду розвинутих країн та реалізації позитивних тенденцій національного розвитку. Європейська та євроатлантична інтеграція як вектор зовнішньої політики України, співробітництво з міжнародними організаціями мають сприяти розробці ефективних національних стратегій і програм міжнародного співробітництва, демократизації політичних інститутів і трансформації політичної культури, плюралізму вираження поглядів і активній участі українського суспільства в політичних процесах ХХІ століття. Міжнародні прагнення України потребують державної підтримки на рівні політичних рішень, ефективного політичного діалогу, законодавчого забезпечення і спрямованого впливу владних структур на усвідомлення суспільством нових можливостей життєдіяльності.

Домінування у політичній, економічній та культурній сферах міжнародних відносин визнаного лідера у процесах глобалізації – США, яке супроводжується формуванням нової парадигми світової політики відіграє важливу роль у формуванні української державності. Міжнародний партнер України – США, наголошує на тому, що рівень міждержавних відносин безпосередньо залежить від дотримання Україною зобов'язань партнером і реалізації зовнішньополітичного курсу України. Заяви низки представників Америки свідчать про підтримку України, її євроатлантичної інтеграції. Один з головних стратегічних партнерів України – США, ключовим для співпраці розглядають питання подальшої реалізації Хартії про стратегічне партнерство.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досвід політичної діяльності суверенної України на світовій арені, зокрема, у сфері політичного співробітництва, зумовив зростання наукового інтересу до дослідження проблем забезпечення національних інтересів засобами дипломатії, яка на глобальному, регіональному та національному рівнях міжнародних відносин набуває все більшої актуальності і виявляє специфіку державних стратегій. Проблемою стратегічного партнерства в українській науці займаються І. Жовква [4], Е. Лисицин [6], Г. Перепелиця [2] та ін.

Державотворчі зміни в Україні в контексті міжнародної співпраці з країнами Америки представлені в наукових розробках таких вчених як: В. Дубовик [3], І. Дудко, О. Крапівін, Т. Мединська, Г. Мерніков, Р. Попадюк, О. Черцова, О. Чижова, А. Шевцов, О. Ярошко (зовнішня політика США та Канади по відношенню до незалежної України), А. Лютих [7] М. Павлюк [8], Д. Табачник (політико-правові аспекти співпраці України з країнами Південної та Північної Америки); О. Івченко, В. Кириченко, Л. Окунева, І. Плевако, Б. Сорж, М. Фесенко, П. Яковлев (шляхи та механізми подальшого зміцнення взаємовигідних відносин України з державами Латинської Америки та Карибського басейну).

Мета статті – комплексне дослідження змісту, форм і методів формування української державності. Узагальнити отриману інформацію про політичні відносини та виявити стратегічні напрямки співробітництва у різних сферах діяльності, а також, визначити стан та перспективи стратегічного партнерства України в зовнішній політиці США для розбудови та покращення держави та її громадян в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес розбудови дружніх відносин між Україною та США має тривалу історію і сягає своїм корінням часів, коли наша держава була частиною колишнього СРСР.

Перша парламентська делегація незалежної України, очолювана Л. Кравчуком, на той момент Головою Верховної Ради, відвідала Вашингтон у жовтні 1991 р. В наступні роки члени Конгресу США та народні депутати України були активними учасниками розбудови двосторонніх відносин.

Спочатку переважна більшість американських урядовців дивилася на Українську декларацію суверенітету із певним острахом, оскільки Дж. Буш до останнього підтримував М. Горбачова у зусиллях зберегти СРСР. Промова Дж. Буша під час його перебування у Києві, що ввійшла в історію під назвою "Chicken Kiev Speech", про небезпеку "самовбивчого націоналізму", наголосувала на захисті збереження Радянського Союзу. Уже після референдуму в Україні 1 грудня 1991 року США висували низку вимог до України як незалежної держави, зокрема ультимативною була вимога – позбутися ядерної зброї, що перебувала на території України.

Офіційне визнання України як незалежної суверенної держави США здійснило 25 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 3 січня 1992 р. Від моменту проголошення незалежності України у Вашингтоні з увагою та зацікавленістю стежать за розвитком подій в нашій державі. Незмінною залишаються заяви США щодо гарантування суверенітету, незалежності, територіальної цілісності і непорушності кордонів України. Адміністрація США високо оцінює зусилля українського уряду зі зміцнення національної економіки і забезпечення політичної стабільності в умовах подальшого посилення демократичних стандартів [9].

Розвиваючи стратегічне партнерство зі США, Україна виходила з чіткого розуміння тієї ключової ролі, яку ця наддержава відіграє у системі політичних, економічних, науково-технологічних, воєнно-політичних координат нинішнього світу.

У ході українсько-американських відносин виділяють певні етапи, своєрідні "припливи і відпливи", кожен з яких віддзеркалює особливості внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в обох країнах та міжнародної ситуації в цілому.

На початку в українсько-американських відносинах домінував "російський" підхід, Вашингтон робив ставку на Росію, сподіваючись на те, що політичні та економічні реформи, які розпочалися у ній, будуть швидко досяжними. Враховуючи власні інтереси, які об'єктивно збігалися, хоч і не були тотожними, США та Росія посилювали тиск на Україну з метою змусити її ліквідувати арсенали ядерної зброї.

Для США це був період болісної переоцінки зовнішньополітичних пріоритетів. Державний департамент дотримувався "москвоцентричної тенденції", демонстрував фатальне нерозуміння глибинних процесів, що відбувалися на пострадянському просторі. З іншого боку, тверезомислячі політики, зокрема Р. Чейні, З. Бжезінський, Г. Кісінджер та інші усвідомлювали необхідність визнання державної незалежності України, встановлення з нею повномасштабних міждержавних відносин.

Головною метою зовнішньої політики України (ЗПУ) на американському векторі в цей період було здобути від США реальне визнання України як рівноправного партнера. 5-11 травня 1992р. відбувся перший офіційний робочий візит Президента України Л. Кравчука до США, під час якого було підписано політичну декларацію та меморандум про взаєморозуміння між урядами України та США. В політичній декларації вперше було зафіксовано формулу "демократичного партнерства" двох країн. Практика ж тодішніх українсько-американських відносин залишалася на тому ж рівні.

Провісником зміни підходу став візит у травні 1993 року американського представника Струоба Телбота, в ході якого обговорювалася ціла низка питань американо-українських відносин, на відміну від попередніх, які майже виключно концентрувалися на питанні української ядерної зброї.

До кінця 1993 р. новий Президент США Білл Клінтон (обраний 1992 р.) почав змінювати підхід американської адміністрації до України. В українсько-американських відносинах намітилося потепління. Частково воно було викликане посиленням антидемократичних тенденцій у Росії. Перспектива тісного співробітництва з Росією для США ставала все меншою. Партнерство США і Росії виявилось нетривалим і таким, що ґрунтувалося на короткочасному збігові інтересів. Надалі адміністрація Б. Клінтона все частіше розглядала Росію як потенційну, а інколи й реальну загрозу національним інтересам США.

До кінця 1993 р. нова політика США стосовно України і налагодження двосторонніх та тристоронніх пере-

говорів заклали основу для порозуміння між двома державами. Врешті-решт вона сприяла підписанню у Москві 14 січня 1994 р. президентами Б. Клінтоном, Л. Кравчуком та Б. Єльциним тристоронньої угоди, згідно з якою Україна зобов'язувалася знищити усю ядерну зброю, розташовану на її території, протягом семи років. Виконання Договору про нерозповсюдження ядерної зброї відбулося у жовтні 1994 р. [11].

Наступний етап українсько-американських відносин розпочався з проголошення у США 1994 року "роком України". Саме тоді відбулося так зване "потепління" у ставленні до України з боку США, що намітилося у ще 1993 році. Адміністрація Президента США почала вести політику активного залучення України до світового співтовариства та його інституцій.

Наступний Президент України Л. Кучма проголосив курс на проведення ліберальних економічних реформ одразу після приходу до влади восени 1994 р. Того ж року в Україні був прийнятий "багатовекторний" курс української зовнішньої політики. Він ґрунтувався на такій концепції: Україна не буде в безпеці, поки Росія не усвідомить, що незалежність України та її прозахідна орієнтація відповідають російським національним інтересам.

Значною мірою українська "багатовекторність" концентрувалась у цей час на українсько-американських відносинах, оскільки ще під час державного візиту до США Президента України Л. Кучми у листопаді 1994 р. був підписаний один із основоположних документів двосторонніх відносин – Хартія українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва [16].

Важливим кроком в процесі укріплення двосторонніх відносин був державний візит в Україну Президента США Б. Клінтона 11-12 травня 1995 року. Результатом візиту стало підписання спільної заяви, в якій наголошувалося на підтримці Сполученими Штатами демократичних та ринкових перетворень в Україні, її політичного суверенітету та територіальної цілісності, а також процесу інтеграції України до європейської та світової спільноти.

Візит Президента України до Адміністрації Б. Клінтона у лютому 1996 року проходив у дружній атмосфері. В ході зустрічей на різних рівнях американська сторона повсякчас наголошувала на "стратегічній пріоритетності України у Європі", на важливості її незалежності. Леонід Кучма пообіцяв, що Україна буде залучена до СНД та її воєнних, політичних та економічних структур лише до певної міри.

Вагомий внесок у розвиток українсько-американських відносин відбувся 19 вересня 1996 року створенням США та Україною міждержавної комісії на чолі з Альбертом Гором та Леонідом Кучмою. Комісія включала чотири комітети, які займалися питаннями зовнішньої політики, безпеки, торгівлі та інвестицій, стабільного економічного співробітництва тощо [13]. Цією подією США визнали Україну як центральноєвропейську державу та підтвердили надані Україні гарантії безпеки.

Візит міністра закордонних справ України Г. Удовенка до Вашингтона у жовтні 1996 року закріпив відносини Україна – США як "стратегічне партнерство", яке було важливим досягненням обох сторін.

Під час Першого пленарного засідання УАМК (Українсько-американської міждержавної комісії) 16 травня 1997 року США визнали Україну як центральноєвропейську державу та підтвердили надані Україні гарантії безпеки.

Початок 2000 року обіцяв потепління та приніс надії на покращення стосунків України із Заходом. Перш за все це було пов'язано із тимчасовим поліпшенням політичної та економічної ситуації в країні.

Одним із найочевидніших досягнень України стало формування центристської пропрезидентської більшості

у парламенті. Стосунки між законодавчою та виконавчою владою стали конструктивнішими. Суттєво пришвидшився процес прийняття рішень, який раніше часто блокувався розрізненими позиціями Президента та Парламенту, намаганням кожного проводити власну політику.

Період 1999-2001 рр. вважають "періодом байдужості" США відносно України. До того ж, якщо раніше з особою Президента України Л. Кучми пов'язувалися надії на швидке реформування країни та її демократизацію, то тепер в режимі його правління на Заході все частіше помічалися авторитарні тенденції. Приводом для цього стали значні порушення законодавчих норм під час президентської кампанії 1999 року. Більше того, референдум про зміну української Конституції весни 2000 року продемонстрував еволюцію – президентсько-парламентської форми державного правління у бік домінування президентської її частини [20].

Наслідками байдужості Заходу стала Концепція РФ прийнята 30 липня 2000 року, де Росія вперше зробила відкриту заяву про необхідність домінування над своїми сусідами. У тексті концепції, затвердженій президентським указом, однією з цілей на майбутнє виносилося створення поясу добрих сусідів навколо Росії, "наймогутнішої євразійської сили". Після такої заяви під тиском Москви, Л. Кучма звільнив з посади 29 вересня 2000 року орієнтованого на "захід" міністра зовнішніх справ Бориса Тарасюка, що мав репутацію послідовника курсу інтеграції України до НАТО та ЄС. На його місце було призначено Анатолія Зленка, першого міністра зовнішніх справ Л. Кравчука, який вважався більш прийнятним для Росії, що стало одним із перших проявів зміни зовнішньополітичного курсу.

Крім цього, наприкінці 2000 року Україна відійшла для США на другий план. Майже уся увага американців була сконцентрована на власній президентській виборчій кампанії. Отже, кінець умовно виділеного нами третього етапу україно-американських відносин у часі збігів із закінченням терміну президентства Б. Клінтона.

Внаслідок внутрішньої кризи рух української "багатовекторної" політики у бік Росії, сягнув своєї чи не найвищої точки. Така позиція не могла задовольнити США й викликала помітну стурбованість прямуючи Україною від задекларованого нею європейського вибору в "обійми" євразійського сусіда.

Адміністрація новообраного Президента США – Дж. Буша відмовилась від практики свого попередника створювати двосторонні комісії на чолі з віце-президентом. Від самого початку свого президентства Дж. Буш – молодший почав проявляти жорсткість у підході до України. Відтоді заяви про стурбованість внутрішнім становищем України, особливо станом забезпечення основних прав і свобод, зазвучали як ніколи часто.

Внаслідок хвилі негативу, що надходила на Україну із Заходу, в країні утворився політичний вакуум, який поспішила заповнити Росія. З її боку подібного стурбовання станом демократії в сусідній Україні не спостерігалось. Навпаки, контакти між главами держав стали інтенсивнішими. Розпочалося помітне зближення сторін у різних сферах-економічній, політичній, військовій тощо. В. Путін першим з лідерів іноземних держав відвідав Київ після початку розгортання кризи. Російське лідерство поспішило запропонувати міждержавну дружбу та політичну підтримку особисто президентові України, якому вона була відчайдушно необхідна на даний момент. Дружба між двома державами вилилася у підвищення військового співробітництва та економічну присутність Росії в Україні.

У січні 2001 року було підписано військову угоду, згідно з якою Росія отримувала певні важелі контролю

над військовим плануванням України. Це стало перешкодою у співробітництві України з НАТО в межах програми "Партнерство заради миру" та могло б зашкодити спільним морським операціям України та альянсу, що відбувалися протягом останніх трьох років.

Підкріпленням погіршення відносин Україна – США стала відставка Верховною Радою України 26 квітня 2001 р. уряду В. Ющенка, що породжував надії на успішність реформ в Україні та її подальшу інтеграцію до євро- та євроатлантичних структур. Усунення від влади "прем'єра-реформатора" та його команди викликало серйозне занепокоєння у США та на Заході з приводу того, яким шляхом Україна піде далі, чи продовжить курс реформ наступний прем'єр.

Про зміну ставлення у США до України говорив і той факт, що перший візит високопосадового представника нової президентської адміністрації Дональда Рамсфелда до України відбувся лише у червні 2001 року, через п'ять місяців після офіційної зміни влади у Вашингтоні. До того ж, перебуваючи в сусідній Польщі в середині червня, Дж. Буш не відвідав Україну, хоча про неї й йшлося у розмовах із польськими урядовцями. Україні декілька разів пропонувалося наслідувати досвід Польщі у виборі шляху розвитку.

Терористичний напад на США 11 вересня 2001 року змінив хід україно-американських відносин. Події 11 вересня 2001 р. сприяли покращанню відносин між Росією та Заходом. Впродовж осені 2001 року важливість ролі Росії, яка спільно з іншими державами на чолі з США взяла участь у боротьбі з міжнародним тероризмом, всіляко наголошувалася на Заході.

Масштабне порозуміння Росії із Заходом викликало суперечливу реакцію в Україні: його можливі наслідки для України сприймалися неоднозначно. Оптимісти розглядали його як шанс нарешті реалізувати "багатовекторність" української зовнішньої політики, адже тепер її раніше конфліктуючі між собою складові почали зближуватися. "Євроатлантичне співробітництво" на вищому державному рівні знову було замінено "євроатлантичною інтеграцією".

Виявилось, що Україна стала заручницею власної політики. Після примирення Росії з Заходом Україна втрачала свій головний козир, адже здійснення впливу на Росію до цього часто відбувалося саме через Україну.

Чимале значення для зміцнення українсько-американських стосунків мало введення українського миротворчого контингенту в Ірак. Україна вперше у своїй новітній історії зуміла долучитися до геополітичних подій планетарного масштабу, однак недалекоглядна політика новообраного президента В. Ющенка та швидкий, необдуманий вивід контингенту, унеможливили у повному обсязі скористатися цією нагодою [17].

Починаючи із осені 2001 року, візити високопосадових осіб із США стали помітно частішими. Серед них приїзд Поли Добрянської, заступника державного секретаря США з глобальних питань, в ході якої нею було зроблено заяву про те, що в Україні та США "спільні інтереси на виборах". Далі Україну відвідала делегація від Національного демократичного інституту США (НДІ) на чолі з Мадлен Олбрайт, державним секретарем США у адміністрації Б. Клінтона. В ході візиту колишній держсекретар дала чітко зрозуміти, що стан відносин між США та Україною буде залежати від того, яким чином влада зарекомендує себе на виборах 2002 року.

Окрім візитів, від американського Конгресу на адресу України надійшла Резолюція із закликом провести демократичні вибори до парламенту, прийнята 19 березня Палатою представників майже одностайно (480 депутатів проти одного) та у відносно короткі тер-

міни (7 тижнів). Характерним було те, що резолюція була прийнята ще до того, як вибори в Україні відбулися. Тому деякі українські посадові особи розглядали її як ультиматум, поставлений перед Україною. У відповідь на резолюцію Л. Кучма висловив своє обурення з приводу її прийняття та назвав її "безпрецедентною" [21].

Суттєво погіршився імідж президента України Л. Кучми у зв'язку із виборами до Верховної Ради України 31 березня 2002 року. США відкрито виявляло невдоволення Президентом і дискредитувало його в ході "касетного скандалу" та налагодження Заходом стосунків із Росією. Український президент почав піддаватися серйозній критиці у Європі та США.

Новий виток "касетного скандалу" восени 2002 року призвів до підкреслено холодного ставлення до Кучми на Празькому саміті – аж до відмови лідерів США і Британії сидіти із ним поруч.

Новий етап співробітництва розпочався 2004 року з "Помаранчевої революції" та всенародне обрання президента В. Ющенка. На інавгурацію В. Ющенка 23 січня 2005 р. до Києва прибув спеціальний посланець американського Президента К. Пауелл. На початку квітня 2005 р. Президент України здійснив офіційний візит до США.

На початку свого правління В. Ющенко мав безпрецедентну підтримку Заходу та США. Проголошені ідеї "євроатлантичної інтеграції" України набули колосальної підтримки на Заході, однак гріке розчарування наступило дуже швидко [18], оскільки В. Ющенко не зміг уповні реалізувати задекларовані пріоритети ні у внутрішній, ні у зовнішній політиці.

Невдале президентство Віктора Ющенка, швидко звело нанівець закладений позитивний заряд відносин Україна – США. Навіть більше, в результаті цих років в американських лідерів з'явилася "втома від України".

Незважаючи на невдоволення керуванням В. Ющенка, все ж таки починаючи з 2005 року, відбулося чимало довгоочікуваних зрушень у відносинах. Зокрема, зросли обсяги зовнішньої торгівлі між країнами, а також здійснено низку реформ, а саме:

- у 2006 р. США перереєстрували Україну як учасника Загальної системи преференцій (GSP), скасували торгові санкції і змінили статус України відповідно до законодавства США в галузі торгівлі;
- США підтримували та сприяли вступу України до Світової організації торгівлі;
- 23 березня 2006 року скасовано поправку Джексона-Веніка стосовно України;
- 2006 році США визнали ринковий статус української економіки.
- на початку квітня 2008 року було ухвалено "Дорожню карту пріоритетів українсько-американської співпраці".
- 19 грудня 2008 року підписано Українсько-американську Хартію про стратегічне партнерство та безпеку.

За часів Адміністрації Дж. Буша Сполучені Штати постійно підтримували демократичні перетворення в Україні, виступали послідовним прихильником її євроатлантичної інтеграції. Втім, контакти на вищому рівні мали здебільшого ситуативний, спорадичний характер. Не стали проривом у двосторонніх відносинах візит Віце-президента США Д. Байдена до України (липень 2009 р.) і візит Президента В. Ющенка до Нью-Йорка (вересень 2009 р.). Нове керівництво США задекларувало спадкоємність курсу Адміністрації Дж. Буша на розвиток партнерства з Україною. Водночас спостерігалось певне зменшення інтересу США до нашої держави – через зміни їхніх геополітичних пріоритетів і зміщення геостратегічних інтересів з європейського континенту на інші регіони світу. За таких умов українській владі доводилося докла-

сти максимум зусиль для того, щоб утримати партнерство із США хоча б на досягнутому рівні [14].

Команда Барака Обами провела ревізію відносин США із зарубіжними країнами. На тлі активних контактів Білого дому і Кремля, відносини Києва і Вашингтона виглядали млявими: створилося враження, що адміністрація США взяла паузу в україно-американських відносинах.

Після офіційного оголошення президентом України – В. Януковича, що відбулося 25 лютого 2010 року, Б. Обама та В. Янукович 11-14 квітня 2010 року підтвердили наміри поглиблювати двосторонні відносини на основі Хартії про стратегічне партнерство та посилювати роботу міжгалузевих механізмів за координуючої ролі Комісії стратегічного партнерства. Стратегічний характер українсько-американських відносин було підтверджено в рамках офіційного візиту в Україну Держсекретаря США Г. Клінтон 2-3 липня 2010 року. За результатами співпраці керівництва України і США у 2011 році створено належні передумови для подальшого поглиблення двосторонніх відносин стратегічного партнерства.

Звернення Б. Обами до 20-го Конгресу українців Америки, в якому він виклав основні принципи, які визначатимуть політику його адміністрації на українському напрямі: "Україна – готова до Плану дій щодо членства в НАТО. Я зобов'язуюсь працювати із союзниками Америки в НАТО задля досягнення порозуміння з ними, щоби зробити наступний ключовий крок у зусиллях України посісти законне місце члена євроатлантичної спільноти" [19], підтвердили певний "запас міцності" у двосторонніх відносинах, створений за попередній період. Проте цього "запасу" вистачило ненадовго.

Після приходу до влади в Україні проросійської команди президента Віктора Януковича українсько-американські стосунки позначилися похолоданням. Криза у відносинах поглибилася після арешту (5 серпня 2010 р.) колишнього прем'єра Юлії Тимошенко та представників її колишнього уряду.

22 вересня 2012 року Сенат США схвалив резолюцію стосовно України, в якій засуджував дії адміністрації президента В. Януковича, спрямовані на політично мотивоване ув'язнення колишнього прем'єра Юлії Тимошенко. Сенат США закликав адміністрацію Януковича негайно звільнити Тимошенко й інших політичних ув'язнених. Також сенат попросив ОБСЄ чинити багатосторонній дипломатичний тиск на Януковича, щоб звільнити Тимошенко, і закликав Державний департамент США видати заборону на видачу віз тим, хто відповідальний за ув'язнення Тимошенко й погане поводження з нею. Згідно з документом, резолюція була доповненням до міжнародного аналізу й протестів із приводу порушень, які відбувалися в Україні. У відповідь МЗС України зазначило, що вважають недоцільним коментувати резолюцію, оскільки вона була прийнята у "сумнівний спосіб" і має декларативний, не обов'язковий характер. Також МЗС України звинуватило прихильників Тимошенко у дискредитації країни [15].

Після подій восени-взимку 2013 року Уряд і Конгрес США виступили з критикою репресивних дій адміністрації президента Віктора Януковича, спрямованих на придушення громадського руху за Євроінтеграцію. Сенат США і Державний департамент США засудили застосування насильства проти мирних демонстрантів у Києві 30 листопада, 1 грудня і 11 грудня 2013 року [10], [12].

Після перемоги Революції гідності, США надали революційному уряду України всебічну допомогу [23]. Колишнього президента Януковича було внесено у санкційні списки [22].

Неоголошена війна на Донбасі (лютий 2014 року) та анексії Криму (березень 2014 року) стала новим етапом взаємовідносин між США та Україною.

18 грудня 2014 року президент Барак Обама підписав "Закон про підтримку свободи України" [24]. "Моя адміністрація буде продовжувати тісно співпрацювати з союзниками і партнерами в Європі і на міжнародному рівні відповідати на розвиток подій в Україні й буде продовжувати продумувати наші санкції у відповідь на дії Росії" [1].

20 квітня на Яворівському полігоні розпочались спільні українсько-американські навчання під керівництвом десантників 173-ї бригади США у рамках місії "Безстрашний гвардієць-2015" (англ. Fearless Guardian-2015), що триватимуть півроку. За цей час американські фахівці планують підготувати приблизно 900 військовослужбовців Національної гвардії, спецпідрозділів та військових частин [5].

7 листопада 2015 року неподалік Конгресу США у Вашингтоні відбулася церемонія відкриття Меморіалу жертвам українського Голодомору. Конгресмени Сандер Левін і Марсі Каптур та дружина президента України Марина Порошенко взяли участь в урочистостях. З нагоди відкриття пам'ятника у приміщенні Вашингтонського центрального вокзалу відкрилась виставка, присвячена Голодомору в Україні.

Висновок. Стратегічне партнерство Україна – США можемо розцінювати як асиметрично-позитивне, Україна вбачає в США політичного партнера, спроможного допомогти стати їй на позиції європейського розвитку і гарантувати недоторканість й цілісність.

Українсько-американські відносини є доволі динамічними та суперечливими одночасно. США, безперечно, мають визначальний вплив на Україну, але слабка позиція української політики, її системна невизначеність постійно підривають основи двостороннього "стратегічного партнерства".

Список використаних джерел

1. Акт на підтримку свободи України 2014" став законом [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://dt.ua/POLITICS/akt-na-pidtrimku-svobodi-ukrayini-2014-stav-zakonom-obama-159564_.html.
2. Асиметрія міждержавних відносин / за ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К.: Вид. дім "Стилос", 2005. – 555 с.
3. Дубовик В. А. Політика США по відношенню до незалежної України (1991-1994). Аналіз концепції американської політології : дис. канд. політ. наук : 23.00.04 / Дубовик Володимир Алімович – О., 1996. – 183 с.
4. Жовква І. І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України : дис. канд. політ. наук : 23.00.04 / Жовква Ігор Іванович – К., 2005. – 213 с.

N. Serediuk, PhD student
National University "Ostroh Academy", Ostroh, Ukraine

STRATEGIC PARTNERSHIP OF UKRAINE AND THE USA

The peculiarities of the USA strategic partnership establishment and development are researched as the specific instrument in the Ukrainian external policy formation in the context of international partnership system forming.

It was defined main development stages of the strategic partnership in the Ukrainian external policy and created the partnership typology of Ukraine and the USA.

We analyzed the American and Ukrainian strategic partnership in its accordance to the main criteria and features. We estimated the efficiency level of strategic partnership instrument usage in the diplomatic practice of Ukraine in cooperation with the USA and main recommendations were given in accordance to its rising up.

Key words: USA, Ukraine, partnership, strategic partnership, external policy strategy, partnership verification.

H. Середюк, асп.
Національний університет "Острозька академія", Острог, Україна

СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАИНА – США

Исследованы особенности возникновения и развития стратегического партнерства США как специфического инструмента в формировании внешней политики Украины в контексте становления системы международных отношений.

Определены основные этапы эволюции стратегического партнерства во внешней политике Украины и разработана типология отношений стратегического партнерства Украины с США.

Осуществлен анализ отношений стратегического партнерства Украины и США на предмет их соответствия критериям и признакам стратегического партнерства. Оценена степень эффективности использования инструмента стратегического партнерства в дипломатической практике Украины в сотрудничестве с США и даны рекомендации относительно ее повышения.

Ключевые слова: США, Украина, сотрудничество, стратегическое партнерство, внешнеполитическая стратегия, верификация отношений.

5. З Угорщини в Україну в рамках навчань зайшла техніка збройних сил США [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.unian.ua/society/1088121-z-ugorschini-v-ukrajinu-v-ramkah-navchan-zayshla-tehnika-zbroynih-sil-ssha.html>.

6. Лисицин Е. М. Стратегічне партнерство – поняття сучасне / Е. М. Лисицин // Віче. – 1999. – № 2 (83). – С. 29-43.

7. Лютых А. А. Внешняя политика США: от Трумэна до Буша-мл. : учебное пособие для студентов специальностей "Международные отношения" и "Регионоведение" / А. А. Лютых, В. А. Тонких. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2008. – 362 с.

8. Павлюк М. В. Політико-правові аспекти інтеграції України до організації Північноатлантичного договору : дис. канд. політ. наук : 23.00.04 / Павлюк Михайло Вікторович – Чернівці, 2009. – 212 с.

9. Політичні відносини між Україною та США [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://usa.mfa.gov.ua/ua/ukraine-us/diplomacy>.

10. Сенат США ухвалив резолюцію з погрозами Януковичу і Ко [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/news/senat_ssha_uhvalyv_rezolyutsiyu_na_pidtrymku_ukrainskogo_narodu_37543.html.

11. Сивак О. Новітні україно-американські відносини / О. Сивак, П. Черник // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Випуск 22. – С. 87-93.

12. США висловили оги до рішення української влади задавити Євромайдан [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ipress.ua/news/ssha_vyslovyly_ogydu_do_rishennya_ukrainskoi_vlad_y_zadavyty_yevromaydan_35423.html.

13. У рамках комісії "Кучма – Гор" // Політика і час (ПіЧ). – 1996. – № 12. – С. 73-74.

14. Україна на світовій арені: сучасний стан і перспективи // Національна безпека і оборона. – 2010. – № 2 (113). – С. 6-15.

15. Українсько-американські відносини [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українсько-американські_відносини.

16. Хартія українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва // Армія України. – 1994. – С. 12-13.

17. Черник П. Україна – Ірак: геополітичне тестування / П. Черник // Військово-науковий вісник. – Львів. – 2008. – № 10. – С. 216-230.

18. Шамшур О. Відносини України США: євроатлантичний контекст / О. Шамшур // Наука і оборона. – 2008. – № 3. – С. 12-15.

19. Шамшур О. Початок ери Обами. Зовнішньополітичний вимір // Дзеркало тижня. – № 42. – 2008. – С. 5.

20. Щербак Ю. Позначені безпрецедентним динамізмом / Ю. Щербак // Політика і час. – 1996. – № 11. – С. 4-5.

21. Charles Clover "The Ousting of Ukraine's Prime Minister Is Likely to be Followed by a New Power Struggle" / Clover Charles // Financial Times. – 27.04.2001. – P. 3-4.

22. FACT SHEET: Ukraine-Related Sanctions [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/03/17/fact-sheet-ukraine-related-sanctions>.

23. FACT SHEET: U.S. Crisis Support Package for Ukraine [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/04/21/fact-sheet-us-crisis-support-package-ukraine>.

24. President Obama Signs Ukraine Freedom Support Act of 2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.tmtindustryinsider.com/2014/12/president-obama-signs-ukraine-freedom-support-act-of-2014>.

Надійшла до редколегії 31.04.17

УДК 327.8 (100)

М. Фесенко, канд. політ. наук, старш. наук. співроб.
ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України", Київ

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ СУБ'ЄКТІВ СВІТ-СИСТЕМИ І НОВОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

У статті розглянуто понятійно-категоріальний апарат проблеми консолідації суб'єктів світ-системи у формуванні нового міжнародного порядку. Він слугує найважливішим компонентом системи логічно упорядкованого знання і є сукупністю понять, категорій і термінів, які дозволяють в узагальненій формі відобразити явища, а також зв'язки між ними шляхом фіксації їх істотних властивостей, ознак і закономірностей. Поняття є найважливішою логічною формою, яке дає можливість виявити суттєві, найбільш стійкі і повторювані зв'язки між явищами і процесами. Досліджено такі поняття, як "консолідація", "світовий порядок", "міжнародний порядок", "глобальний порядок", "світова політика", "міжнародна політика", "глобальна політика", "світ-системний підхід (аналіз)", "світ-система", "суб'єкти світ системи".

Ключові слова: консолідація, світовий порядок, міжнародний порядок, світова політика, міжнародна політика, глобальна політика, світ-система, світ-системний підхід, суб'єкти світ системи.

Дослідження проблеми консолідації суб'єктів світ-системи потребує визначення спочатку етимології самого терміну "консолідація". В цілому, в політологічній літературі дослідження процесу консолідації є відносно новим. Термін консолідація походить від лат. "Consolidatio", що означає зміцнювати, укріплювати, інтегрувати, зрощувати, об'єднувати. Варто зазначити, що термін консолідація використовується, як в технічних так і гуманітарних науках. У гуманітарних науках він найбільш поширений в правознавстві та економіці. Політична консолідація – це зміцнення, чого-небудь; об'єднання, згуртування окремих осіб, груп, організацій для посилення боротьби за спільні цілі.

В контексті дисертаційного дослідження подаємо авторське розуміння категорії "консолідація" – об'єднання зусиль суб'єктів світ-системи, спрямованих на подолання існуючих та запобігання можливих кризових явищ на глобальному рівні управління міжнародною системою з метою її подальшого стабільного розвитку. Важливим елементом консолідації є згода і консенсус, що засновані на довірі і бажанні стабільного світового розвитку суб'єктів світ-системи.

Політичну консолідацію найчастіше розглядають як об'єднання політичних сил, суб'єктів політики для вирішення спільних завдань або реакцію на політичні дії. Політична консолідація є формою політичної взаємодії, яка призводить до об'єднання зацікавлених груп та суб'єктів політики з метою досягнення спільних завдань. Наприклад, консолідація політичних націй, народів, етносів; консолідація політичних партій, громадських рухів, парламентаріїв і парламентських фракцій. В основі консолідації є близькість завдань і цілей, принципів взаємовідносин, а також політичної практики. На відміну від інтеграції, консолідація не приводить до виникнення нових організаційних утворень. Політична консолідація втілюється в усвідомлених, політично мотивованих і організованих діях. Інакше кажучи, політична консолідація, на відміну від інтеграції, існує на рівні свідомості. Політичний процес консолідації суспільства призводить до позитивних змін в політико-владних і громадських структурах, забезпечує розвиток країни і суспільства. Політично консолідуватися можуть члени суспільства з різною етнічною, конфесійною приналежністю, різним соціальним і культурним станом, політична діяльність може бути спрямована як на підтримку існуючої політичної системи, так і на її трансформацію [1].

На сьогоднішній момент в політології найчастіше термін "консолідація" вживається разом з демократизацією – консолідація демократії. Вона може бути визначена як складний і багатоплановий процес зміцнення інститутів демократії, розвитку та закріплення демокра-

тичних цінностей, поведінкових норм і установок в свідомості індивідів і соціальних груп, що знаменує завершення транзиту та затвердження стабільної демократичної політичної системи. Консолідація розпадається на два етапи: негативну консолідацію, тобто стримування, зниження, якщо не усунення, будь-яких серйозних викликів демократії, і позитивну консолідацію – впровадження і закріплення демократичних цінностей і установок в свідомості і поведінці мас і еліт [2, с. 20].

Процес консолідації демократії виступає в якості найважливішого об'єкту дослідження політичної транзитології – особливого напрямку порівняльної політології, що вивчає перехідні процеси в різних країнах. Теорія консолідації демократії, передбачає вивчення факторів і механізмів закріплення позитивної динаміки демократичного розвитку [3, с. 3].

Наразі вважаємо за необхідне розглянути категорію "порядок" в науці про міжнародні відносини. Вона відноситься до тієї невеликої групи наукових понять, значення і актуальність яких істотно вище, ніж їх ступінь розробленості. На даний момент залишається відкритим питання про співвідношення термінів "світовий порядок", "міжнародний порядок" і "глобальний порядок". Вважаємо, що категорія "порядок" може мати відношення до трьох різновидів планетарної політики: світової політики, міжнародної політики і глобальної політики. Залежно від "приналежності" можемо виокремити відповідно світовий, міжнародний і глобальний порядки.

Світовий порядок відноситься до сфери світової політики. Коли ж мова йде про міжнародну або глобальну політику, що відрізняються від неї сферами політичної реальності, то точніше використовувати термін "міжнародний порядок" або "глобальний порядок", відповідно. Такий підхід, на нашу думку, дозволяє усунути існуючу термінологічну плутанину. Міжнародну, світову і глобальну політику об'єднують спільні суб'єкти. Для суб'єктів всіх цих видів політики характерні такі якості: вони мають здатність самостійно визначати свої цілі і інтереси; вони здатні мобілізувати людські та матеріальні ресурси для досягнення цих цілей і реалізації даних інтересів; масштаб їх діяльності дозволяє вплинути на інших суб'єктів світ-системи. Разом з тим, об'єкти, сфери реальності міжнародної, світової та глобальної політик суттєво різняться [4].

Головним чинником появи поряд з міжнародною політикою таких феноменів, як світова політика і глобальна політика є глобалізація, тобто процес становлення цілісного світу, процес перетворення людства в глобальну спільність або "перетворення людства в єдину структурно-функціональну систему, побудовану за ієрархічною ознакою – так, що найрозвинутіші в економі-

чному й науково-технічному відношенні країни Заходу та, частково, Далекого Сходу, стають беззаперечними гегемонами нового глобального, постіндустріального та інформаційного світу" [5, с. 652]. В умовах глобалізації держави виявляються вимушеними відкривати "двері своїх національних квартир" [6, с. 99].

Сфера світової політики має, хоча і не такі формальні, як сфера міжнародної політики, інститути, тоді як інституціоналізація глобальної політики ще не відбулася, оскільки до теперішнього часу не створено жодних інституцій, яким би повноваження делегувалися безпосередньо більшості мешканців планети, а не посередниками в особі держав або будь-яких організацій. Світова політика базується не на ідеї повної десуверенізації держави, як глобальна політика, а на ідеї розмивання або обмеження державного суверенітету, званим часто-густо "пом'якшенням" або "зменшенням" [7; 8]. Держава втрачає лише монополію, але не право на контроль за процесами, що відбуваються в межах його території. Світова політика припускає зовнішнє втручання у внутрішні справи тієї чи іншої держави не тільки під приводом збереження міжнародної безпеки, як то має місце в міжнародній політиці, а й під приводом захисту інтересів громадян такої держави. Приводом для втручання вважається не тільки реальна, а й потенційна загроза (превентивний інтервенціонізм [9, с. 44]. Симптоматично, що кінцевою метою інтервента є не руйнування держави, хоча це виявляється проміжним результатом, а створення нової, що б більшою мірою відповідало його уявленню [4].

У світовій політиці суверенітет втрачає те значення, яке він має у міжнародній політиці, іноді навіть перетворюючись в деструктивний чинник, що вимагає зовнішнього втручання. Пріоритет прав людини отримує пріоритет над державним суверенітетом, що надає право здійснити агресію проти держави, яка зневажає ці права ("гуманітарна інтервенція"), і піддає його лідерів і провідних політиків судовому переслідуванню, незважаючи на відсутність міжнародної правової бази ("творчий арешт") [10, с. 24-26]. У світовій політиці на роль суб'єктів активно претендують поряд з державними акторами і недержавні, які всі разом формують неієрархічну, мережеву структуру. Тому не випадково, що чимало дослідників асоціюють світову політику перш за все з цим видом суб'єктів світ-системи [11, 12, 13]. На відміну ж від світової політики, міжнародна політика є сферою діяльності, що пов'язана зі стосунками держав (інституціональним символом міжнародної політики можна назвати ООН, МВФ і Світовий банк, тоді як світової політики – Групу семи, Групу двадцяти і Банк міжнародних розрахунків (МБР), а глобальна політика – зі взаємовідношенням мешканців планети безвідносно до традиційних політичних одиниць [4]. Варто підкреслити, що в контексті нашого дисертаційного дослідження саме цей тип планетарної політики стосується питань консолідації суб'єктів світ-системи для вдосконалення механізмів глобального управління, що може вирішити частину глобальних проблем людства.

Категорії "міжнародний порядок" та "світовий порядок" вводиться в науковий обіг на межі XIX-XX ст. На переконання більшості вчених поняття "міжнародний порядок" потрібно відрізняти від "світового порядку". З цього приводу українська дослідниця О. Копель зазначає, що "Традиційно поняття "міжнародного порядку" пов'язують з міждержавними відносинами, що не передбачає втручання держав у внутрішні справи інших держав, зокрема у контексті прав людини. Світовий порядок найчастіше розглядають як прийнятий всіма устрій, що виник в результаті відмови кожного від абсо-

лютного суверенітету з метою врахування загальнолюдських інтересів і цінностей, як правовий устрій світу шляхом політичної форми. За таких умов "міжнародний" (міждержавний) порядок може існувати і без наявності світового порядку". Він перейде в якісно новий стан "світового порядку" лише тоді, коли до процесу порядкуування будуть залучені абсолютно всі суб'єкти світ-системи, а відносини поміж ними будуть регулюватися за допомогою єдиних для всіх норм, правил і механізмів підтримки цього порядку на основі критеріїв, що відповідають потребам усіх суб'єктів світ-системи [14].

Світовий порядок є вищим, глобальним рівнем структурної організації міжнародних відносин. Він неможливий без створення ефективних процедур міжнародної співпраці, які передбачають особливий міжнародний порядок, що відповідає загальним основним цілям і цінностям усіх держав та їх громадян. Отже, йдеться про відмінності між правами держав і правами людини, змістом світового порядку є базові потреби людства. Міжнародний порядок в такому розумінні є ядром світового порядку [14]. О. Копель пропонує під "міжнародним порядком" розуміти ідентифіковану за часом, в фізичному та міжнародно-політичному просторі структуру взаємозв'язків, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародної системи на певному історичному етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цієї системи, які відповідають потребам найвпливовіших суб'єктів міжнародної системи даної історичної епохи. Він утворюється поміж складовими елементами міжнародної системи в процесі їх внутрішньої взаємодії та під впливом зовнішнього середовища [14].

Одне з найкращих комплексних визначень надають російські вчені Г.П. Аніліоніс та Н.А. Зотова: "Під світовим порядком прийнято розуміти характер взаємозв'язків країн, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародних відносин на тому чи іншому етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цих відносин" [15, с. 183].

Низка дослідників розглядає міжнародний порядок як структуру міжнародних відносин. Особливо це характерно для представників реалістичної та неореалістичної шкіл науки про міжнародні відносини. На їхню думку, саме структура впорядковує взаємовідносини між суб'єктами світової політики, формує зразки поведінки [16, с. 66]. При цьому головним у структурі міжнародної системи вважається співвідношення сил провідних держав, ієрархія відносин між ними. Враховуючи той факт, що міжнародна система є різновидом соціальної системи, що функціонує завдяки діяльності людей, є підстави припустити, що порядок є реалізацією їх потреб. В його основі покладено головним чином потреби в безпеці і виживанні. Якщо міжнародні актори у своїй зовнішньополітичній діяльності не будуть дотримуватися певних правил, взаємини між ними набудуть не передбачуємого характеру, що може загрожувати самому існуванню життя на Землі. Саме з цієї причини людство постійно намагається певним чином упорядкувати міжнародні відносини, що виявляється, зокрема, у розвитку міжнародного права, створенні міжнародних організацій, посилення їх ролі в стабілізації світової політики [17, с. 33].

Необхідно особливо підкреслити, що порядок імаєнтий міжнародній системі, оскільки в зв'язку зі складними процесами, що відбуваються в світі, широкого поширення набули настрої "катастрофізму", настання світового безладу [18, с. 16]. Насправді ситуація не настільки песимістична, оскільки впорядкованість,

організованість не віддільні від соціальних систем, включаючи міжнародну [19].

Розглянувши категорію "порядку" і відповідно її поєднання з категоріями "світова політика", "міжнародна політика" і "глобальна політика" перейдемо до короткого розгляду таких понять, як "світ-система" і "світ-системний підхід (аналіз)".

В цілому світ-системний підхід (світ-системний аналіз) – макроісторична парадигма дослідження, яка розглядає соціальну еволюцію економік, історичних систем і цивілізацій як структурний взаємозв'язок в межах широкомасштабної історико-географічної спільності, так званої "світ-системи". У широкому сенсі світ-системний підхід – це сукупність історичних, економічних, соціальних-філософських досліджень і практик, орієнтованих на проблематику вивчення історії людства і формування сучасного соціального порядку як глобальної інтегрованої ієрархічної системи [20].

Сучасний філософський словник дає наступне визначення світ-системного підходу: "Світ-системний підхід – це стратегія діяльності і пізнання, що моделює сучасну історію 1) як систему взаємодій між різними соціальними суб'єктами (регіональними союзами, державами, товариствами, культурами, етнічними та релігійними групами, поміж людських індивідів), 2) представляє людську спільноту як історично мінливу систему, 3) як систему зв'язків, що стають в процесі оформлення сучасного соціального світу" [21]. На відміну від попередніх соціологічних підходів, в рамках яких теорії соціальної еволюції розглядали розвиток насамперед окремих співтовариств, світ-системний підхід полягає в дослідженні соціальної еволюції всього суспільства. Світ-системний підхід на відміну від цивілізаційного розглядає не тільки еволюцію окремих соціальних систем однієї цивілізації, а й системи, що включають всі цивілізації світу [22, с. 124].

Виходячи зі світ-системного підходу світ-система – це глобальна соціальна система зі своїми кордонами, структурами, елементами, правилами легітимації і ієрархічністю; вона має певну тривалість "життя", протягом якого деякі її властивості змінюються, а інші залишаються стабільними. Процеси функціонування світ-системи як матеріально-економічного утворення мають властивості самопідтримки на основі широкого функціонального і географічного поділу праці, культурного різноманіття тощо, а динаміка її розвитку має переважно внутрішньосистемний характер [23].

Світ-системи є цілісними соціальними системами (не обов'язково глобальними), складовими яких виступають культурні, нормативні, економічні, політичні й військові зв'язки, обмежені територіальною мережею упорядкованого обміну матеріальними благами [24]. На переконання І. Валерстайна "світ-система" – обмежена в просторі і часі, цілісна, інтегрована сукупність структурних одиниць – співтовариств (світ-імперій, світ-економік, цивілізацій, суперетносів тощо), в рамках якої всі об'єкти і елементи структури пов'язані загальною логікою економічних, політичних, і інших взаємозв'язків, утворюючи внутрішній ієрархічний порядок. Світ-система – це альтернативна можливість організації матеріального світу: не суспільство, не національна держава, а особлива одиниця аналізу горизонтальних зв'язків між історичними спільнотами і, в цілому, між історико-географічними регіонами, етносами, економіками [25, с. 114].

Важливою особливістю є те, що світ-система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем [26, с. 7, 75]. Світ-система без єдиної політичної системи є світ-економікою. Вона включає множину політичних і куль-

турних систем, які не є економічно саморегулятивними, а навпаки, взаємозалежними у сфері економічних відносин. Єдиний поділ праці у ній означає, що різні регіони залежать від економічного обміну з іншими регіонами для постійного й плавного забезпечення потреб цих регіонів, тільки світ-система, на відміну від її частин, є самодостатньою у сенсі стабільного забезпечення власних потреб [27, с. 74].

Натомість глобальна світ-система є відносно самостійною цілісністю з просторово-часовими межами. За І. Валерстайном, в процесі історичного розвитку існувало три типи систем: 1) міні-системи, характерні для первіснообщинного ладу, які відповідають поняттям роду або племені. Вони недовговічні – період життя всього декількох поколінь людей – локальні елементи світ-системи більше не існують; 2) світ-імперії, складаються з декількох локальних культур, приєднаних шляхом завоювання (наприклад, Стародавній Єгипет, Стародавній Рим, Росія епохи кріпосного права або Османська імперія). Світ-імперії характеризуються переважанням сільськогосподарського виробництва, наявністю розвинутого військово-бюрократичного правлячого класу, перерозподільним способом виробництва; 3) світ-економіки – це частина світу або весь світ, які є єдиним економічним цілим, де саме економіка стає головною сферою суспільної діяльності. Вона представлена незалежними державами-націями з капіталістичним способом виробництва – Європа від Нового часу до наших днів, США, Японія та ін. [23].

Важливо відрізнити світову систему (англ. world system, без дефіса), що характеризує весь світ у цілому, від світ-системи (англ. world-system, з дефісом), що є структурною одиницею світової системи. Світ-імперії включають дві і більше етнічні нації з різними культурними традиціями, пов'язані примусовим присвоєнням додаткового продукту (обов'язком сплачувати данину) і перерозподілом останнього на користь правлячого класу в політичних цілях. Головною ознакою світ-імперії є територіальна обмеженість основних економічних зв'язків кордонами держав. Зміни у світ-імперіях відбуваються за схемою циклічного розширення і стиснення, як просторового, так і часового [28, с. 124].

Важливо також відрізнити світ-економіку від світової економіки. На відміну від світової економіки, яка за визначенням співпадає з усім світом, світ-економіка являє собою самодостатнє економічне утворення, яке є лише частиною світу, що прагне поширитися на весь простір.

Світ-економіки існують над політичними, культурними і релігійними кордонами і характеризуються трьома ознаками: 1) вони займають визначений географічний простір, кордони якого можуть коливатися; 2) у них завжди наявні один або декілька полюсів, центрів тяжіння або економічні столиці; 3) навколо цих центрів утворюються концентричні зони: навколо центру (чи ядра) розташовуються області "серединної зони" напівпериферійного типу, далі ближня і далека периферія І, нарешті, зовнішній простір. Найсуттєвішими відмінностями між світ-імперіями та світ-економіками є такі: – світ-імперія має тільки одне ядро; у світ-економіці ядром може виступати як одна держава, так і декілька; – світ-імперія завжди обмежується кордонами тільки однієї цивілізації. Світ-економіка здатна охоплювати декілька цивілізацій; – інтегруючим чинником у світ-імперії є примус, політична та військова сила. Світ-економіки формуються добровільно, виходячи із економічної доцільності розвитку міждержавного обміну товарами та послугами; – якщо для існування світ-імперії вирішальне значення має наявність сильного у політичному, економічному, військовому аспектах ядра (центру), то,

говорячи про світ-економіку, наявність розвинених держав центру лише констатується. Акцент робиться на стійкість економічних зв'язків у системі [28, с. 124-125].

Світ-економіка має трирівневу структуру. В її центрі, або ядрі, знаходяться високорозвинені держави, які домінують в економічних відносинах, отримують додаткові прибутки зі світового поділу праці, що визначають світову політику. Ядро світ-системи складається з декількох держав, тобто фактично "соціоісторичних організацій". Але вони не є рівноправними, оскільки одна з них є гегемоном. Історія ядра – це історія боротьби за гегемонію між декількома претендентами, перемоги одного з них, його панування над світ-економікою і подальшого його занепаду. Проте вважається, що взаємовідносини ядра і периферії є головними в межах світ-системи. Їх сутність полягає в тому, що держави ядра безоплатно привласнюють надлишок, створений в країнах периферії. Периферію світ-економіки становлять країни, які постачають сировину країнам ядра і тому економічно і політично залежні від останніх. Напівпериферійні країни світ-економіки займають проміжне положення між державами ядра і периферії (держави Центральної, Східної Європи, країни Південно-Східної Азії, що прискорено розвиваються, Україна, Росія) [23].

Розглянувши категорію "світ-система" видається логічним дослідити суб'єктів світ системи. В роботі вживається термін суб'єкти світ-системи, оскільки провідним підходом є світ-системний аналіз. Однак вважаємо, що ця категорія близька до загальноприйнятих – актор та учасник міжнародних відносин. Враховуючи той факт, що світ-системний аналіз знаходиться в полі світової політики до суб'єктів світ-системи поряд з державними учасниками належать також недержавні, які діють в межах світової системи, світ-систем та світ-економік. Серед недержавних учасників міжнародних відносин виокремлюють міжурядові організації, неурядові організації, транснаціональні корпорації та інші громадські сили та рухи, що діють на світовій арені. Зростання їх ролі і впливу відносно нове явище в міжнародних відносинах, характерне для другої половини ХХ ст.

В цілому в немарксистських концепціях міжнародних відносин головна увага приділяється таким поняттям, як "світ-система" і "світ-економіка", держава ж є лише зручним інституційним посередником пануючого в міжнародному масштабі класу, покликаним забезпечити його домінування над світовим ринком [29]. Дослідження представників неомарксизму орієнтовані на вивчення розвитку світової системи, яка формується, в першу чергу, провідними державами. Завдяки технологічному відриву і значній військовій могутності вони володіють інструментами тиску на інших суб'єктів світ-системи та можливість визначати світову політику в цілому. Однак абсолютизувати ступінь їх домінування було б помилковим. Проте саме в розвинених державах відбувається генерація інновацій, які охоплюють не тільки науково-технологічну, а й політичну сферу. На підставі цього закономірно припустити, що основні тенденції трансформації сучасної світ-системи закладаються провідними державами. Не можна заперечувати можливість зародження нових тенденцій в інших державах, однак для їх втілення вони не володіють достатніми, в порівнянні з провідними державами, ресурсами [30].

Отже, в соціології міжнародних відносин для позначення носіїв або учасників соціальних відношенні склалися кілька термінів. З них найбільш широким за своїм змістом є термін "соціальний суб'єкт" індивід група, клас або спільність людей, що вступають між собою у відносини, тобто взаємодіють один з одним з приводу і / або за допомогою того чи іншого об'єкта. Один з основних

критеріїв виділення суб'єкта це його націленість свідомістю і здатність до дії.

Найбільш вживаним терміном, яким у науці про міжнародні відносини прийнято позначати учасників взаємодії на світовій арені, є термін "актор". В українському перекладі він звучав би як "актор". І дійсно, деякі зарубіжні автори іноді нагадують про це його значення. В цьому контексті, Б. Расет і Х. Старр підкреслюють, що "Шекспір уявляв собі весь світ як велику сцену, а людей її акторами". Однак, з огляду на те, що значення терміна "актор" в українській мові є набагато вужчим, більш конкретним, а також те, що в цьому своєму конкретному, вузькому значенні в науці про міжнародні відносини він практично не вживається, у вітчизняній літературі прийнято термін "актор" [31].

Б. Расет і Х. Старр відзначають, що термін "актор" має цілий ряд переваг. По-перше, він відображає широкий спектр взаємодіючих спільнот і тому є досить всеосяжним. По-друге, використовуючи його, акцентується увага на поведінці спільнот. Тим самим цей термін допомагає зрозуміти сутність спільноти, що поводить себе певним чином і здійснює певні дії. По-третє, він допомагає зрозуміти те, що "різні актори грають різні ролі: деякі з них займають авансцену і є "зірками", тоді як інші залишаються не більше ніж статистами або ж членами хорової групи. І тим не менше, всі вони беруть участь в створенні закінченої вистави на світовій сцені" [32, с.72].

Значущою віхою в міжнародних дослідженнях з питання учасників, акторів міжнародних відносин виявилася публікація в 1972 р. монографії під редакцією Дж. Най і Р. Кохейна "Транснаціональні відносини та світова політика". Автори сформулювали ідею трансформації Вестфальської моделі світу під впливом діяльності недержавних транснаціональних акторів. Тим самим було покладено початок одному з напрямків неолібералізму – транснаціоналізму, або плюралізму. Дж. Най і Р. Кохейн розширили уявлення про "акторність" на міжнародній арені. Поряд з державами як акторів світової політики почали виступати недержавні учасники. Дж. Най і Р. Кохейн вже на початку 1970-х рр. побачили мережевий ефект впливу недержавних акторів на світову політику. Вчені наочно продемонстрували ідею, що була сформована про трансформацію політичної моделі світу. Вона полягала у тому, що до міждержавної взаємодії додавалася транснаціональна взаємодія інших акторів [33].

На переконання представників більшості теоретичних напрямків і шкіль типовими міжнародними акторами є держави, а також міжнародні організації. В цьому контексті, М. Каплан розрізняє три типи міжнародних акторів: національний (суверенні держави), транснаціональний (регіональні міжнародні організації, наприклад НАТО) і універсальний (всесвітні організації, наприклад ООН) [34]. М. Мерль у якості типових міжнародних акторів розглядає держави, міжнародні організації та транснаціональні сили (наприклад, мультинаціональні фірми, а також світову громадську думку) [35]. Ф. Брайар і М.-Р. Джалілі додають до цих трьох типів інших потенційних акторів – національно-визвольні рухи, регіональні і локальні спільноти: наприклад, Європейська Рада комун, Європейська Конференція місцевих органів влади [36, с. 31]. Дж. Розенау вважає основними міжнародними авторами держави, підсистеми (наприклад, органи місцевої адміністрації, що володіють певною автономією в міжнародній сфері), транснаціональні організації (такі, як, наприклад, компанія з виробництва мікросхем "Європейські кремнієві структури", що існують поза межами національної юрисдикції), когорт (наприклад, етнічні групи, церкви тощо), рухи [37]. Разом з тим з наведених прикладів зрозуміло, що вчені одностайні

відносно основних типів міжнародних акторів, які стосуються перш за все держав і міждержавних (міжурядових) організацій. Відносно питання про інших учасників міжнародних відносин, то воно залишається предметом теоретичних розбіжностей [31].

На переконання російської дослідниці М. Лебедевої з акторами світової політики відбуваються інтенсивні зміни, які відобразилися в наступному: 1. Масштаби транснаціоналізації (іншими словами, масштаби діяльності за межами національних кордонів однієї держави) стали величезними. Міжнародних неурядових організацій за різними оцінками налічується від 7 000 [38] до 30 000 [39];

2. Поряд з процесом транснаціоналізації спостерігається процес гібридизації акторів, а також переплетіння їх функцій. Сутність цього полягає в тому, що, по-перше, стає неможливо чітко розділити акторів на державних і недержавних. Особливо інтенсивно цей процес став розвиватися в ХХІ ст. Створюються різного типу партнерства, а саме: держави і бізнесу, неурядових організацій та держави, бізнесу та неурядових організацій тощо. По-друге, одночасно відбувається розмивання специфіки функцій конкретних акторів;

3. Кардинальні зміни спостерігаються на рівні ключових акторів міжнародних відносин – держав. По-перше, відбувається розшарування ресурсного потенціалу держав. Поряд з самостійним військово-політичним ресурсом все більш чітко виділяються різні види економічного ресурсу, а також соціально-гуманітарний ресурс. По-друге, відбувається розшарування держав, які знаходяться в єдиній політичній системі – Вестфальській, по відношенню до самої цієї системи. "З'являються держави переважно вестфальські, переважно поствестфальські (країни ЄС), переважно довестфальські (наприклад, Сомалі)". У кожній з цих категорій є власні держави-актори світової політики. По-третє, отримує розвиток феномен "трансдержавності". Його сутність полягає в тому, що різні міністерства і відомства починають активно взаємодіяти зі своїми партнерами за кордоном;

4. З'являються нові феномени, які яскраво демонструють "акторність" недержавних структур і організацій;

5. Останнім часом все частіше спостерігаються процеси утворення нових акторів світової політики, або учасників, які все ближче підходять до цієї категорії [40].

Список використаних джерел

1. Луцишин Г. І. Национальная консолидация общества: теоретико-методологические проблемы исследования [Електронний ресурс] / Г. І. Луцишин / Национальный университет. "Львовская политехника", Львов. – Режим доступу: archive.nbuv.gov.ua/Portal/.../SL5_doc.pdf
2. Pridham G. Dynamics of Democratization / G. Pridham – London and New York : Continuum, 2000. – 367 p.
3. Хинтба И. Р. Консолидация демократии: сущность, факторы, модели. [Текст] : автореф. дис... канд. полит. наук : 23.00.02/ Хинтба Ираклий Ревазович ; Российский университет дружбы народов. – Москва, 2009. – 31 с.
4. Емузова Э.А., Косов Г.В. Мировой, международный и глобальный порядки: к вопросу о соотношении понятий [Електронний ресурс] / Э.А. Емузова, Г.В. Косов // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – Июль 2016. – Режим доступу: http://www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=4584%3A2016-07-06-19-31-16&catid=118%3Aiu&Itemid=161
5. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2 – е изд. – К. : Феникс, 2004. – 760 с.
6. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций). – М. : РОССПЭН, 2005. – 374 с.
7. Clunan A.L., Trinkunas H.A. Conceptualizing Ungoverned Spaces: Territorial Statehood, Contested Authority, and Softened Sovereignty // Ungoverned Spaces: Alternatives to State Authority in an Era of Softened Sovereignty / Ed. by A.L. Clunan, H.A. Trinkunas. Stanford: Stanford University Press, 2010. – P. 17-33.
8. Brown W. Walled States, Waning Sovereignty / W. Brown. New York : ZoneBooks, 2010. – 167 p.
9. Косолапов Н.А., Соловьев Э.Г., Войтоловский Ф.Г. Становление, эволюция и идеологические основы глобального управления / Глобальное управление: возможности и риски / Под ред. В.Г. Барановского, Н.И. Ивановой. – М. : ИМЭМО РАН, 2015. – С. 10-61.

10. Комлева Н.А. Поствестфальский мировой порядок как системная угроза национальной безопасности современных государств / Н.А. Комлева // Известия Уральского федерального университета. Серия 3. Общественные науки. – 2013. № 3. – С. 19-29.

11. Risse T. Transnational Actors and World Politics / T. Risse // Handbook of International Relations / Ed. by W. Carlsnaes, T. Risse, B.A. Simmons. Thousand Oaks: Sage, 2013. – P. 426-452.

12. Price R. Transnational Civil Society and Advocacy in World Politics / R. Price // World Politics. 2003. – Vol. 55. – № 4. – P. 579-606.

13. Daphne J., Wallace W. Non-State Actors in World Politics: A Framework // Non-State Actors in World Politics / Ed. by J. Daphné, W. Wallace. Basingstoke: Palgrave, 2001. – P. 1-20.

14. Копель О. Концепції організації міжнародних систем / О. Копель // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск 37. – С. 4-8 – Режим доступу <http://www.stattionline.org.ua/filologiya/93/16456-koncepci%D1%97-organizaci%D1%97-mizhnarodnix-sistem.html>

15. Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / Г. П. Анилионис, Н. А. Зотова. – М.: Международные отношения, 2005. – 676 с.

16. Богатуров А.Д. Современный международный порядок // Современные международные отношения и мировая политика / Отв. ред. А.В.Торкунов. – М., 2004.

17. Этциони А. От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям / А. Этциони. – М. : Ладомир, 2004. – 384 с.

18. Abrahamsson H. Seizing the Opportunity: Power and Powerlessness in a Changing World Order / H. Abrahamsson. – Gothenburg, Sweden : Dept. of Peace and Development Research, Gothenburg University, 1997. – 345 p.

19. Панченко М.Ю. Международный порядок: сущность и механизмы [Електронний ресурс] / М. Ю. Панченко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 14.08.2008. – Режим доступу: <http://jurnal.org/articles/2008/polit72.html>

20. Понятия и категории [Електронний ресурс] / Вспомогательный проект портала "хронос". – Режим доступа: <http://ponjatija.ru/taxonomy/term/7700>

21. Современный философский словарь / под общей ред. В. Е. Кемеров. – 3-е изд. испр. и доп. – М. : Академ. проект, 2004. – 864 с.

22. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. [Текст] : [в 3 т.] / вступ. ст., ред. Ю.Н. Афанасьева. – М. : Весь Мир, 2006 – Т. 2 : Игры обмена : историческая литература / [пер. с фр. Л.Е. Куббеля]. – 2006. – 672 с.

23. Социально-экономическая география современного мира [Електронний ресурс] / [Текст] : учеб. / В. Л. Мартынов, Э. Л. Файбусович. – Москва : Академия, 2010. – 249 с. – Режим доступу: http://studme.org/183407/1926387/geografija/mir-sistemnyy_analiz

24. Chase-Dunn C. Global Formation: Structures of the World-Economy / C. Chase-Dunn. – Oxford, England, 1998. – 423 p.

25. Wallerstein I. The Modern World System, I : Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – L, 1974 – 410 p.

26. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И.Валлерстайн; [Пер. с англ. П.М. Кудюкина под общей ред. Б.Ю.Кагарлицкого]. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 416 с.

27. Валлерстайн И. Конец мирового мира: социология ХХІ в. / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – М. : Логос, 2004. – 368 с.

28. Николаев Е. Світ-системний аналіз І. Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства / Е. Николаев // Людина і політика. – 2002. – № 6. – С. 121-132.

29. Wallerstein I. The Politics of the World Economy / I. Wallerstein. – Cambridge: Cambridge University Press, 1984. – 191 p.

30. Филатова Ольга Юрьевна. Эволюция современной мир-системы в XX – XXI вв. : 23.00.04 Филатова, Ольга Юрьевна Эволюция современной мир-системы в XX – XXI вв. (Сравнительный анализ неомарксистских концепций) : Дис. ... канд. полит. наук : 23.00.04 СПб., 2005 195 с. РГБ ОД, 61:05-23/352

31. Цыганков П.А. политическая социология международных. отношений: учебное пособие [Електронний ресурс] / П.А. Цыганков. – М.: РАДИКО, 1994. – 320 с. – Режим доступу: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/Polit/cugan/08.php>

32. Rasset B., Starr H. World politics. Menu for Choice / B. Rasset, H. Starr. – San Francisco, 1981. – 671 p.

33. Keohane R. O. and Nye J. S. Introduction / Transnational Relations and World Politics // R.O. Keohane, J. S. Nye (Eds.). – Cambridge: Harvard University Press, 1972. – 428 p.

34. Kaplan M. System and Process in International Politics / Morton A. Kaplan. – N. Y. : John Wiley & Sons Inc., 1957. – 283 p.

35. Merle M. Sociologie des relations internationales / M. Merle. – Paris, Dalloz, 1974. – 436 p.

36. Brailard Ph., Djalili M. – R. Les relations internationales / Ph. Brailard, M. Djalili. – Paris, Masson, 1988. – 304 p.

37. Rosenau J. Turbulence in world politics: A Theorie of Chande and Continuity. Princeton, New Jersey : Princeton University Press. – 1990. – 504 p.

38. Bloodgood E. The Yearbook of International Organizations and Quantitative Non-State Actor Research / E. Bloodgood // The Ashgate

Research Companion to Non-State Actors / Ed. by B. Renalda – Aldershot: Ashgate, 2011. – P. 19-33.

39. Kegley Ch.W. World Politics: Trend and Transformation. Eleventh Edition / Ch.W. Kegley. – Belmont: Thomson Higher Education, CA, 2007. – V. 33. – P. 577-595.

40. Лебедева М. Акторы в международных отношениях и мировой политике [Электронный ресурс] / М. Лебедева / Российский совет по международным делам. – 09.06.2016. – Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7780#top

Надійшла до редколегії 01.03.17

М. Фесенко, канд. політ. наук, старш. научн. сотр.
ГУ "Институт всемирной истории НАН Украины", Киев, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИАЛЬНОГО АППАРАТА ПРОБЛЕМЫ КОНСОЛИДАЦИИ СУБЪЕКТОВ МИР-СИСТЕМЫ И НОВОГО МЕЖДУНАРОДНОГО ПОРЯДКА

В статье рассмотрены понятийно-категориальный аппарат проблемы консолидации субъектов мир-системы в формирование нового международного порядка. Он служит важнейшим компонентом системы логически упорядоченного знания и представляет собой совокупность понятий, категорий и терминов, которые позволяют в обобщенной форме отразить явления, а также связи между ними путем фиксации их существенных свойств, признаков и закономерностей. Понятие является важнейшим логической формой, которая дает возможность выявить существенные, наиболее устойчивые и повторяющиеся связи между явлениями и процессами. Исследованы такие понятия, как "консолидация", "мировой порядок", "международный порядок", "глобальный порядок", "мировая политика", "международная политика", "глобальная политика", "мир-системный подход (анализ)", "мир-система", "субъекты мир системы".

Ключевые слова: консолидация, мировой порядок, международный порядок, мировая политика, международная политика, глобальная политика, мир-система, мир-системный подход, субъекты мир системы.

M. Fesenko, Phd., Researcher
SI "Institute of World History of NAS of Ukraine", Kyiv, Ukraine

CONCEPTUAL-CATEGORICAL APPARATUS PROBLEMS FORMATION OF CONSOLIDATION OF BUSINESS WORLD-SYSTEMS AND NEW INTERNATIONAL ORDER

The article examines the concepts and categories of the problem of consolidation of the world-system in shaping the new international order. It serves as an important component of logically ordered knowledge is a set of concepts, categories and terms that allow a generalized form to reflect the phenomenon and the links between them by fixing their material properties, characteristics and laws. The concept is an important logical form, which makes it possible to detect significant, the most stable and repeatable connection between the phenomena and processes. Concepts such as "consolidation", "world order", "international order", "global order", "World Politics", "international politics", "global politics", "world-systems theory (analysis)", "world-system", "subjects the world system are studied."

Keywords: consolidation, world order, international order, world politics, international politics, global politics, the world system, world-systems theory, subjects of the world system.

УДК 327:316.32

О. Шевченко, канд. політ. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

В статті розкривається зміст сучасних наукових підходів дослідження глобальних проблем людства, зокрема глобальної зміни клімату. Розглянуто концепції "меж зростання" та "сталого розвитку", як базових наукових підходів осмислення та врегулювання сучасних глобальних проблем. Особливу увагу приділено теорії "меж зростання", в рамках якої вперше було побудовано глобальну агреговану прогностичну модель майбутнього. Автор показує сучасну функціональність даного концепту при дослідженнях глобальних змін клімату, оскільки фактор зміни клімату в рамках даного концепту розглядався як один з вирішальних викликів існуванню людства. Також в роботі показано, що дана концепція сприяла раціональному осмисленню цінностей індустріальної культури і стала каталізатором розробки і прийняття нових концепцій, до яких віднесено концепт сталого розвитку. Автор показує, що головною передумовою становлення сучасних концепцій дослідження проблеми глобальної зміни клімату стало усвідомлення і розуміння на міжнародному політичному рівні тих змін, які сталися в світі в середині XX століття.

Ключові слова: глобальні проблеми сучасності, зміна клімату, межі зростання, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток людства, досягнення науково-технічного прогресу, політичні та соціальні зрушення визначають сьогодні напрям еволюції. З іншого боку зазначені позитивні трансформації актуалізували проблеми, з якими стикнулося людство в новому тисячолітті. При чому ці проблеми стосуються не конкретної людини, країни чи території, вони здатні впливати на перспективи розвитку та існування планети Земля та людства і цілому. До таких глобальних проблем сучасності традиційно відносять проблеми природо-економічного характеру, соціального та політико-і соціально-економічного характеру. Однією з найактуальніших загроз людству, згідно з класифікацією ООН, сьогодні є глобальна зміна клімату на планеті. При чому, як зазначено в підсумковому документі 21-ї Конференції сторін Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй щодо зміни клімату, всі країни світу "можуть страждати не лише від зміни клімату, а й також від впливу заходів, що здійснюються з метою реагування на нього" [1]. В документі також наголошується на "необхідності в ефективного та прогресивного реагу-

вання на термінову загрозу зміни клімату на основі найкращих наукових знань".

Мета дослідження – визначити та охарактеризувати базові наукові школи та концепції дослідження проблеми глобальної зміни клімату та методи глобального моделювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Факт зміни клімату сьогодні визнають як вчені, так і політики. Вважається, що вперше ідею про те, що причиною підвищення температури земної атмосфери є парникові гази, була висунута відомим шведським вченим С.Арреніфусом ще в 19-му столітті [2]. Вона знайшла своє підтвердження завдяки численним моделюванням клімату, які підтвердили антропогенний парниковий ефект.

Умовно роботи всіх фахівців, які досліджують зазначену проблему, можна розділити на чотири групи: тих, хто є прибічниками глобальної зміни клімату та глобального потепління зокрема ті, які вважають, що основною причиною подібних змін є господарська діяльність людини; дослідження фахівців, які визнають факт гло-

бальної зміни клімату, але вважають, що твердження про його переважно антропогенне походження є важко доказовим; ті, які сумніваються в обґрунтованості встановлення самого факту глобального потепління; прибічники точки зору, згідно якої в найближчі десятиліття і далі глобальні кліматичні зміни трансформуються в глобальне похолодання, а не потепління.

Питанням глобальних кліматичних змін, а саме впливу забруднення повітря та контролю викидів присвячені роботи Ф.Дентенера, Ф.Стевенсона, Дж.Кофала, Р.Мехлера, М.Аманна, Дж.Ерісмана, М.Саттона, Дж.Гелловея, З.Клімонта та В.Вінівортера, питання моделювання та прогнозування кліматичних змін наведено в роботах К.Клімонта, К.Купіанена, Л.Хогланд-Ісаксона, М.Мейншосена, Т.Віглі, С.Репера [3-6] та ін.

Основні результати дослідження. На початку сімдесятих років XX ст. центральним став концепт "меж зростання", коли в 1972 році дослідники Массачусетського технологічного інституту під керівництвом Дж.Форрестера та Д.Медоуза на замовлення Римського клубу опублікували роботу з однойменною назвою "Межі зростання" [7]. Теорія меж зростання стала однією з перших глобально агрегованих прогностичних моделей майбутнього, що засновані на аналізі взаємодії населення, природних ресурсів і навколишнього середовища.

Основний постулат "меж зростання" – це твердження про те, що людство живе на Землі у фізично обмеженому світі (ресурси обмежені, потужності для переробки відходів і стоків також обмежені), тому дотримання моделі постійного зростання згубне, рано чи пізно людство стикнеться, з одного боку, з дефіцитом ресурсів, з іншого боку, наростатимуть негативні впливи з боку порушеного довкілля, що викличе катастрофічні наслідки, зокрема, виснаження ресурсів, деградацію довкілля, зміни клімату і як результат різке зниження чисельності населення (через голод, хвороби і інші фактори).

Було зроблено висновок про те, що вплив на навколишнє середовище в масштабах планети (використання природних ресурсів і викиди забруднень) сильно позначається на глобальному розвитку в XXI ст. Треба зазначити, що в концепції "меж зростання" наголошується на тому, що людство вимушене буде спрямовувати більше зусиль і капіталу на те, щоб боротися із негативними змінами кліматичних умов. Робота Д. Медоуза показала, що межі зростання існують, в подальшому дослідники зосередились на тому, щоб визначити параметри цих меж і їх граничні значення. Комп'ютерна програма World3 на основі вхідних параметрів до 1970 року (непоновлювані ресурси, промисловий капітал, сільськогосподарський капітал, капітал сфери послуг, вільна земля, сільгоспугіддя, міська і промислова земля, забрудники, що не видаляються, народонаселення) дала змогу побудувати модель з дванадцяти сценаріїв розвитку людства до 2100 року. П'ять з розглянутих сценаріїв (у тому числі, базовий) призводили до піку населення Землі на рівні 10-12 млрд чоловік з подальшим катастрофічним обвалом популяції до 1-3 млрд. осіб при різкому зниженні рівня життя. Інші 7 сценаріїв умовно були поділені на "сприятливі" і "менш сприятливі". Жоден з сценаріїв не передбачав "кінця цивілізації" або "вимирання людства". Автори підкреслювали, що для реалізації кожного з 7 сприятливих сценаріїв "потрібно не стільки технологічні прориви, скільки політичні і соціальні зміни, у тому числі, суворий контроль народжуваності на рівні природного спаду" [7, с. 23].

В рамках нашого дослідження важливим дана модель є тому, що побудована система передбачала, що якщо світова спільнота не вживатиме ефективних захо-

дів щодо захисту навколишнього середовища та розумного використання ресурсів, то економіку, населення та клімат очікують "перевантаження і колапс" ще до 2070 року. Такий розвиток подій був визначений як "звичайний" сценарій, тобто логічний результат стійкого розвитку. Одним із виходів з ситуації, було запропоновано перехід до "нульового зростання", тобто до фактичного припинення розвитку продуктивних сил і зростання населення заради збереження екосередовища. Вони запропонували, зокрема, встановити просте відтворення населення, поступово перевести всі промислові підприємства на замкнутий цикл виробництва, відмовитися від будівництва нових підприємств, перейти на поновлювані джерела енергії і на максимальне використання вторинної сировини.

Погоджуючись із Д.Медоузом, А.Печчеї, засновник і перший президент "Римського клубу" писав: "істинні межі людської експансії визначаються причинами не стільки фізичного, скільки екологічного, біологічного і навіть культурного характеру" [8].

Подальший розвиток концепції "меж зростання" знайшла в 1992 та 2004 роках, коли Д.Медоуз в базову модель ввів данні за останні 20 років. Висновками роботи "За межами зростання" 1992 року було те, що основні результати першого доповіді залишились незмінними, а зміни клімату на Землі стали більш критичними [9]. В цій роботі були запропоновані шість можливих програм запобігання глобальній катастрофі. В рамках нашого дослідження слід звернути увагу на рекомендації Д.Медоуза, які стосуються запобігання глобальним змінам клімату. Дослідник рекомендує, зокрема, "тримати під контролем рівень добробуту людства, стан локальних і планетарних "джерел" і "резервуарів"; серйозніше відноситися до інформації, що сигналізує про напружений стан довкілля, намагатися заздалегідь передбачити можливі дії на випадок загострення глобальних проблем; звести до мінімуму використання непоновлюваних ресурсів; перешкоджати виснаженню поновлюваних ресурсів. використовувати усі ресурси з максимальною ефективністю".

Остання оновлена версія доповіді була опублікована в 2004 р. під назвою "Межі зростання: через 30 років, в якій Д.Медоуз знову акцентує на тому, що найближчим часом необхідно зробити "серйозну корекцію" споживання людством природних ресурсів, то колапс людства в тій або іншій формі (соціально-економічній або екологічній) буде неминучий, і "настане він ще за життя нинішнього покоління" [10]. За оцінками групи Д.Медоуза, з 1990-х років людство вже перевищило межі самопідтримки екосистем Землі. Разом з тим, використовуючи методи системної динаміки, математичного моделювання, автори концепції "меж зростання" показують, що перехід до стійкого суспільства ще можливий. Для цього необхідно прийняти комплекс заходів в області захисту довкілля, економіки і соціальної психології.

Критика концепції "меж зростання" змусила багато дослідників перевірити прогнози моделі Д.Медоуза. Цікавою у рамках нашого дослідження бачиться робота австралійського вченого Грехема Тернера (Graham Turner), де він порівнює прогнози першої доповіді "Меж зростання" з ситуацією через 30 років, що пройшли після її публікації. Він дійшов висновку, що "поточне виробництво індустриальних товарів і їжі, забруднення середовища відповідають значенням, передбаченим в моделі 1972 р." [11]. В звіті Міжпартійної групи парламенту Великої Британії 2016 року, також зазначається, що "розвиток людства відбувається за "стандартним сце-

нарієм" концепції Д.Медоуза, який призводить до можливого колапсу виробництва і зниженню стандартів життя" [12]. В доповіді британських дослідників під керівництвом Тіма Джекона робиться зауваження, що в оригінальному дослідженні 1972 року не враховані такі ключові для прогнозу майбутнього фактори як глобальна зміна клімату, яка сьогодні становить додатковий виклик існуванню людської цивілізації.

Концепт "меж зростання" є особливо функціональним при дослідженні ролі провідних акторів міжнародних відносин у вирішенні глобальної проблеми зміни клімату з огляду на те, що ці розробки стимулювали експериментальні дослідження і моделювання майбутнього людства, заявили про глобальні екологічні виклики людству, що на той момент не усвідомлювались, започаткували програми нового гуманізму, критерій "мислити глобально", а також показали, що для позитивних змін та запобігання колапсу необхідні якісні зміни людської свідомості та спільні зусилля всіх акторів міжнародних відносин.

Можемо зазначити, що ідеї про наявність "меж зростання" сприяли раціональному осмисленню і переосмисленню цінностей індустріальної культури. Тут слід виділити дослідження німецького ученого в області системного аналізу Е.Пестеля і американського математика М.Месаровича, які на базі концепції Д.Медоуза запропонували іншу модель світу, яка мала ієрархічну структуру і дозволяла вибудовувати регіональні моделі виживання. У 1974 році М.Месарович і Е.Пестель, узагальнивши результати прогонів моделі світу, представили доповідь під назвою "Людство на роздоріжжі" [13], в якій була запропонована концепція "органічного зростання". Згідно цієї концепції кожен регіон світу повинен виконувати свою особливу функцію, подібно до клітини живого організму. Проте ця концепція, як і концепція "нульового зростання", спиралася на ту ж саму методологію, що і роботи групи Д.Медоуз: на прагнення обмежити ту або іншу форму зростання і знайти вихід за рахунок різноманітності цих форм, що не зменшило, а, навпаки, призводить до посилення протиріч світового розвитку.

Відігравши роль каталізатора у дослідженні глобальних проблем сучасності, концепція "меж зростання" поступилася місцем теорії сталого розвитку.

Безпосередньо термін "сталий розвиток" був вперше вжитий Міжнародною комісією з довкілля і розвитку (відома як Комісія Брунтланд) в 1987 році. Під "стійким" в Доповіді згаданої вище Комісії "Наше спільне майбутнє" розуміється такий "розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби" [14].

Власне концепція сталого розвитку суспільства була прийнята на Конференції ООН з довкілля і розвитку, яка відбулась в червні 1992 р. в м. Ріо-де-Жанейро на рівні глав держав і урядів. Сьогодні ця концепція стала найбільш відомою глобальною моделлю майбутнього світової цивілізації. Конференція 1992 р. констатувала "неможливість руху країн, що розвиваються, по тому шляху, яким прийшли до свого добробуту розвинені країни" [15]. Ця модель визнана такою, яка веде до катастрофи і у зв'язку з цим проголошена необхідність переходу світової спільноти до стійкого розвитку, що забезпечує високу якість життя для людей нинішнього і майбутніх поколінь. У прийнятій на Конференції Декларації підкреслюється важливість міжнародної політичної волі, тобто визнається, що гарантом забезпечення належної якості навколишнього середовища є держава. Встанов-

люється необхідність взаємозв'язку цілей соціально-економічного розвитку, включаючи боротьбу з бідністю, з цілями попередження глобальних змін клімату для нинішніх і майбутніх поколінь. У Декларації підкреслюється важлива роль міждержавної співпраці в області охорони довкілля, включаючи проведення спільної міжнародної політики виробництва і споживання, демографічних процесів, досягнення економічного зростання, а також відзначається особлива відповідальність розвинених країн за стан довкілля.

Сталий розвиток включає два ключових взаємопов'язаних поняття:

по-перше, поняття потреб, у тому числі пріоритетних (необхідних для існування бідних верств населення);

по-друге, поняття обмежень (обумовлених станом технології і організацією суспільства), що накладаються на здатність довкілля задовольняти нинішні і майбутні потреби людства.

Ця Концепція спирається на такі основні положення:

1. Задоволення потреб в розвитку і збереженні довкілля повинне поширюватися не лише на нинішнє, але і на майбутні покоління. Людство дійсно здатне надати розвитку стійкий і довготривалий характер, з тим щоб воно відповідало потребам людства, що нині живе, не позбавляючи при цьому майбутні покоління можливості задовольняти свої потреби.

2. Охорона довкілля повинна стати невід'ємним компонентом процесу розвитку і не може розглядатися у відриві від нього. Наявні обмеження в області експлуатації природних ресурсів відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери справлятися з наслідками людської діяльності.

3. У центрі уваги – люди, які повинні мати право на здорове і плідне життя в гармонії з природою. Необхідно задовольнити елементарні потреби усіх людей і усім надати можливість реалізовувати свої надії на якісне життя. Без цього стійкий і довготривалий розвиток неможливий. Одна з найголовніших причин виникнення екологічних і інших катастроф – бідність, яка стала у світі звичайним явищем.

4. Щоб добитися стійкого розвитку, держави повинні виключити або зменшити такі моделі виробництва і споживання, які не сприяють такому (стійкому) розвитку. Необхідно узгоджувати спосіб життя тих хто володіє великими ресурсами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема відносно споживання енергії.

5. Зменшення розриву в рівні життя між багатими і бідними країнами, викорінювання бідності належить до числа найважливіших завдань світової політики. Розміри і темпи зростання населення мають бути погоджені з продуктивним потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється.

Особливо підкреслюється динамічний характер сталого розвитку. Відзначається, що він є не незмінним станом гармонії, а швидше процесом змін, в якому масштаби експлуатації ресурсів, напрям капіталовкладень, орієнтація технічного розвитку і інституціональні зміни узгоджуються з нинішніми і майбутніми потребами.

Головною передумовою становлення концепції сталого розвитку стало усвідомлення і розуміння на політичному рівні тих змін, які відбулись у світі в середині XX століття. До початку 70-х років зростаюча чисельність бідних верств населення в країнах, що розвиваються, і відсутність переваг економічного розвитку привели до зростання числа спроб безпосередньо виправити ситуа-

цію з розподілом доходів. Наголошувалось на тому, що єдине, що може виправити ситуацію, це конкретні дії, зроблені в широких масштабах і погоджені на світовому рівні. Парадигма розвитку перемістилася у бік урівноваженого зростання, яке в явній формі враховувало соціальні цілі (особливо завдання скорочення чисельності бідних верств населення) і надавало їм таке ж значення, як і економічної ефективності. Саме у цей період на політичному рівні актуалізуються завдання захисту довкілля. А.Печчеї у своїх роботах неодноразово вказував на надзвичайно низьку ефективність економічної системи промислово розвинених країн, ґрунтовану на непропорційно високих витратах природних ресурсів [16].

На початок 80-х років було накопичено велику кількість інформації, що свідчить про те, що деградація довкілля є серйозною перешкодою для економічного розвитку [17]. Вказувалося на те, що зневагу до екологічних проблем не можна виправдати необхідністю вирішувати інші, що здаються більше невідкладними, завдання [18]. Таким чином, концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної і екологічної.

Економічна складова концепції сталого розвитку передбачає оптимальне використання обмежених природних ресурсів і застосування екологічних природо-, енерго-, і матеріалозберігаючих технологій, у тому числі видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку і знищення відходів. З економічної точки зору концепція сталого розвитку ґрунтується на визначенні доходу, запропонованого Дж. Хіксом: "В практичному житті визначення рівня доходу переслідує мету вказати людям, скільки вони можуть споживати, не роблячи себе при цьому бідніше" [19]. З визначення Дж.Хікса випливає ключове для концепції сталого розвитку значення економічно оптимального використання обмежених природних ресурсів, що усвідомлюється як фундаментальний економічний факт. Не зважаючи на те, що більшість учених вважають, що саме економічний підхід є основою концепції сталого розвитку, вони погоджуються щодо важливості врахування екологічного чинника, проявом якого є глобальна зміна клімату, тобто довгострокові економічні проекти, при здійсненні яких беруться до уваги природні закономірності, виявляються економічно більш ефективними, а ті, які здійснюються без урахування довгострокових екологічних наслідків – збитковими [20, 21].

Соціальна складова сталого розвитку спрямована на збереження стабільності існуючих соціальних і культурних систем і скорочення числа руйнівних конфліктів між людьми. Важливим аспектом такого підходу є "справедливий розподіл ресурсів і можливостей між усіма членами людського суспільства, збереження культурного капіталу і різноманіття" [22]. Розвитком соціальної складової концепції сталого розвитку стала ідея дотримання прав майбутніх поколінь, оскільки природні ресурси Землі є загальною спадщиною усього людства, включаючи тих, які живуть нині, так і ті покоління, які прийдуть нам на зміну [23]. Для досягнення стійкості розвитку сучасному суспільству доведеться створити більш ефективну систему ухвалення рішень, що враховує історичний досвід і заохочує плюралізм [24]. Без справедливого розподілу ресурсів і можливостей між усіма членами людського суспільства стійкий розвиток неможливий. Досягнення гідного життя і добробуту для усіх громадян світу має стати головною метою світового співтовариства.

З екологічного погляду сталий розвиток повинен забезпечувати стабільність біологічних і фізичних систем.

Особливе значення має життєздатність локальних екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери в цілому. Більше того, поняття природних систем і ареалів мешкання можна розуміти широко, включаючи в них створене людиною середовище, такі, наприклад, як міста [25]. Основна увага приділяється збереженню здібностей таких систем до змін, а не збереження їх в деякому "ідеальному" статичному стані. Деградація природних ресурсів, забруднення довкілля і втрата біологічної різноманітності скорочують здатність екологічних систем до самовідновлення [26].

В той же час, на думку ряду авторів, концепція сталого розвитку сприймається в наукових і громадських кругах неоднозначно. Супротивники різко критикують її, тлумачать як міф, утопію, метафору [27]. Вони вказують на відсутність наукового обґрунтування вирішення проблеми створення рівноважної і стійкої екосистеми людського існування. Ще американський математик Норберт Вінер у своїх роботах називав "міфом ідею досягнення абсолютної екологічної стабільності" [28].

Сучасні опоненти Концепції свою позицію аргументують також й тим, що з моменту, як глобальні міжнародні інститути офіційно схвалили сталий розвиток, єдина модель економіки, екологічної і соціальної політики так і не була вироблена. Глобальні проблеми за цей час лише посилюються. Серед найбільш помітних, складних і поширених проблем реалізації стратегії сталого розвитку вони виділяють демографічну проблему, проблему подолання бідності та екологічну проблему [29]. Протириччя, виявлені в ході реалізації Концепції сталого розвитку, свідчать у тому числі і про її внутрішній логічний парадокс, тобто невідповідність національних інтересів загальнолюдським. Критики цієї Концепції відмічають, що сучасні західні стандарти якості життя і споживання неможливо розповсюдити на усе людство. Збереження біосфери, таким чином, не може бути самодією сталого розвитку, а його мета – виживання людини як біологічного виду.

Радянський і російський економіст, фахівець в області теорії і практики економіко-математичного моделювання Х.Гізатуллін вважає, що "концепцію сталого розвитку слід відрізнити і від "екстремістських" еколого-економічних підходів, зокрема від різних концепцій екології, тобто теорії усілякого обмеження економічного розвитку" [30]. Основні напрями концепції екології – повернення до природи, біологічна і культурна різноманітність, прості технології, повна відмова від науково-технічного прогресу. Вибір такого типу економічного розвитку, поза сумнівом, позначиться на погіршенні життєвих стандартів суспільства, тому він представляється на нашу думку малореальним. В той же час все більше людей усвідомлює, що подальше існування людства буде неможливим, якщо деградація природного середовища і глобальні зміни клімату перевищать певний критичний рівень. Здійснюваний в гармонії з довкіллям розвиток може сприяти як задоволенню цілого ряду актуальних потреб людства, так і зміцненню власної основи розвитку.

Критика Концепції сталого розвитку з позицій А.Н.Фомічова ведеться по наступних напрямках:

- Некоректність терміну "сталий розвиток", тобто він містить певне смислове логічне протириччя, спричинене некоректним перекладом поняття.
- Вузькість терміну, тобто обмеження глобальних проблем сучасності тільки екологічними, що підтверджується тезою про те, що "проблематика оздоровлення еко-

логічної обстановки повністю розкриває зміст стратегії сталого розвитку" в роботах багатьох сучасних авторів.

- Відсутність єдиної системи уявлень про сталий розвиток, тобто наявність різноманітних підходів, які викликають значні труднощі в реалізації стратегії сталого розвитку.

- Вибірковість Концепції сталого розвитку, тобто її первинна елітарна орієнтованість. Існує точка зору, що реалізація концепції сталого розвитку принесе благо не усьому людству, а тільки певній його частині.

- Співність ряду методів, на яких базується Концепція сталого розвитку. Наприклад, прогнози, які робляться в рамках Концепції стійкого розвитку за допомогою екстраполярного моделювання виявляються вірними при одночасному виконанні багатьох параметрів, зокрема, якщо за інших рівних умов людство не змінить свою політику в області ресурсоспоживання.

- Дискусійність в розумінні цілей сталого розвитку, що природно виникає в силу світоглядних відмінностей учасників процесу впровадження нової цивілізаційної моделі, країн і народів сучасного світу, носіїв культурної, соціальної, політичної своєрідності.

- Найважливішою складовою критики Концепції сталого розвитку є відсутність системних механізмів її реалізації, забезпечених організаційно і фінансово [31].

На думку автора, вирішення глобальних проблем сучасності, зокрема проблеми зміни клімату, викликає необхідність з одного боку, надати людям нові економіко-технологічні можливості, а з іншого боку – зменшити навантаження на довкілля і зменшити соціальну нерівність. Концепція сталого розвитку – одна зі свідомих спроб міжнародної спільноти добитися цього. Зазначимо, що ідею сталого розвитку сформували саме розвинені країни, які, зруйнувавши свої власні природні екосистеми, усвідомлюють які наслідки для довкілля принесе спроба решти світу повторити їх шлях. Проголошені Декларацією Ріо-де-Жанейро принципи ще раз підкреслюють нерозривність усіх аспектів майбутнього розвитку – соціального, економічного, екологічного і духовного [32].

Висновки. Таким чином, людство поступово приймає нову парадигму розвитку. Тому, що в глобальному масштабі перехід до сталого розвитку імперативний: раціональної альтернативи йому немає. Розглянуті наукові підходи стверджують, що "наша цивілізація виживе як вид тільки у тому випадку, якщо зуміє встановити таку рівновагу між власною життєдіяльністю і можливостями біосфери, яке не просто зберігало б живий світ, але дозволяло б постійно відтворювати поновлювані ресурси планети і забезпечити економне використання непоновлюваних ресурсів" [33].

Можна стверджувати, що концепція сталого розвитку стала керівним принципом для довгострокового глобального розвитку. Після міжнародної конференції ООН в Йоганнесбургу концепція сталого розвитку починає використовуватися у міжнародних й державних документах, вводиться у навчальні програми вищих навчальних закладів і загальноосвітніх шкіл. Н.Уткіна справедливо зазначає, що "вирішення протиріч між збереженням довкілля і економічним життям суспільства неможливе без зміни системи цінностей людини, її етики і мислення, а також усього світового ладу в цілому. Для реалізації принципів сталого розвитку на практиці потрібні розробка і впровадження ряду інструментів, які б сприяли переходу людства на нову модель взаємодії суспільства і природи, у тому числі показників, що відбивають динаміку змін цієї взаємодії" [34].

Список використаних джерел

- Парижское соглашение об изменении климата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unfccc.int/files/meetings/paris_nov_2015/application/pdf/paris_agreement_russian.pdf
- Arrhenius S. On the influence of carbonic acid in the air upon the temperature of the ground. / S. Arrhenius – Phil. Mag., 1896. – 41p.
- Dentener, F., D. Stevenson, J. Cofala, R. Mechler, M. Amann, P. Bergamaschi, F. Raes, and R. Derwent The impact of air pollutant and methane emission controls on tropospheric ozone and radiative forcing: CTM calculations for the period 1990-2030. / F.Dentener, D. Stevenson, J. Cofala, R. Mechler, M. Amann, P. Bergamaschi, F. Raes, and R. Derwent Atmos. // Chem. Phys., vol.5, 2005. – P. 1731–1755
- Erisman, J. W., M. A. Sutton, J. Galloway, Z. Klimont, and W. Winiwarter How a century of ammonia synthesis changed the world. / J.W. Erisman, M. A. Sutton, J. Galloway, Z. Klimont, and W. Winiwarter. // Nature Geosci. Vol. 1, 2008. – P. 636–639
- Cofala, J., M. Amann, Z. Klimont, K. Kupiainen, and L. Hoglund-Isaksson Scenarios of global anthropogenic emissions of air pollutants and methane until 2030 / J. Cofala, M. Amann, Z. Klimont, K. Kupiainen, and L. Hoglund-Isaksson. // Atmos. Environ., vol.41, 2007. – P. 8486–8499
- Meinshausen, M., T. M. L. Wigley, and S. C. B. Raper: Emulating atmosphere-ocean and carbon cycle models with a simpler model / Meinshausen, M., T. M. L. Wigley, and S. C. B. Raper // MAGICC6-Part 2: Applications. Atmos. Chem. Phys., vol.11, 2011b. – P.1457–1471.
- Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers, William W. Behrens The limits the growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind / D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers, W. Behrens. – NY, Universe book, 1972. – 211 p.
- Peccei A. The Human Quality / A. Peccei. – New York: "Pergamon Press", 1977. – 212 p.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future / D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers. – Chelsea Green Publishing Company, 1992. – 300 p.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J. (2004) Limits to Growth: The 30-Year Update. / D.H. Meadows, D.L. Meadows, J. Randers. – London, Earthscan, 2004. – 363 p.
- Turner G. A comparison of the limits to growth with thirty years of reality – Socio-Economics and the Environment in Discussion / G. Turner. – CSIRO Working Paper Series, 2008-09 – 52p.
- Jackson T., Webster R. Limits Revisited: A review of the limits to growth debate (Report). / T. Jackson, R. Webster. – London, UK: All-Party Parliamentary Group on Limits to Growth, 2016. – 24 p.
- Mesarovic M., Pestel E. Mankind at the Turning Point. / M. Mesarovic, E. Pestel. – New York, 1974. – 210 p.
- Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf>
- Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. 3–14 июня 1992 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml
- Печчеи А. Человеческие качества. / А. Печчеи. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
- Мунасингхе М., Круз В. Экономическая политика и окружающая среда. Опыт и выводы. / М. Мунасингхе, В. Круз. // Публикации Всемирного банка по проблемам окружающей среды. Вып. 10. – Вашингтон, округ Колумбия, 1995. – 118 с.
- Пестель Э. За пределами роста / Э. Пестель. – М.: Прогресс, 1988. – 270 с.
- Хикс Дж. Р. Стоимость и капитал / Дж. Р. Хикс. – М.: Прогресс, 1988. – 181 с.
- Costanza R., Folke C. Ecological Economics and Sustainable Development. / R. Costanza, C. Folke. // Paper prepared for the international Experts Meeting for the Operationalization of the Economics of Sustainability. – Manila, Philippines. 1994. July 28-30.
- Barbier, Edward B. Natural Resources and Economic Development / E. B. Barbier. – Cambridge University Press. 2006. – p. 44–45.
- Nussbaum, M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. / M. Nussbaum. – Cambridge, Massachusetts and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press. 2011. – p. 16.
- Magee L., Scerri A., James P., J. A. Thom; L. Padgham; S. Hickmott; H. Deng; F. Cahill Reframing social sustainability reporting: Towards an engaged approach / L. Magee; A. Scerri; P. James; J. A. Thom; L. Padgham; S. Hickmott; H. Deng; F. Cahill // Environment, Development and Sustainability. Springer. Vol. 15, 2013. – p. 225–243.
- Political Economy of the Environment. Training Kit. – Washington, D.C., 1996. – 517 p.
- Heal G. Climate Economics: A Meta-Review and Some Suggestions for Future Research. Review of Environmental Economics and Policy. / G. Heal. – Vol. 3. 2009 (1). – p. 4–21.
- Living Planet Report 2006. World Wide Fund for Nature, Zoological Society of London, Global Footprint Network. – 24 October 2006. – p. 19
- Ширяев А.Е. Утопизм концепции устойчивого развития / А.Е. Ширяев // Омский научный вестник, №5, 2007. – С. 85–88.

29. Selected Papers of Norbert Wiener. – Cambridge Mass. MIT Press & SIAM, 1964. – 314 p.

30. Campbell S. Green Cities, Growing Cities, Just Cities?: Urban planning and the Contradictions of Sustainable Development. / S.Campbell // Journal of the American Planning Association. – 1996. – p.41-49.

31. Гизатуллин Х. Концепция устойчивого развития: новая социально-экономическая парадигма / Х.Н.Гизатуллин, В.А.Троицкий // Общественные науки и современность, 1998. – №5. – С. 124-130.

32. Фомичев А.Н. Проблемы концепции устойчивого экологического развития: Системно-методологический анализ / А.Н.Фомичев. – М: Либроком, 2009. – 216 с.

33. Доклад Конференции ООН по населённым пунктам (Хабитат II) / ООН. – Нью-Йорк, 1997. – 140 с.

34. James P., Magee M., Scerri A., Steger M.B. Urban Sustainability in Theory and Practice: Circles of Sustainability. / P.James, L.Magee, A.Scerri, M.B.Steger. – London: Routledge, 2015. – 151 p.

35. Уткина Н.А. Принципы устойчивого развития: классификация, взаимосвязи, практическая реализация / Н.Уткина // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=6406>.

Надійшла до редколегії 19.05.17

Е. Шевченко, канд. полит. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОДХОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ

В статье раскрывается содержание современных научных подходов исследования глобальных проблем человечества, в частности глобального изменения климата. Рассмотрены концепции "пределов роста" и "устойчивого развития", как базовых научных подходов осмысления и урегулирования современных глобальных проблем. Особое внимание уделено теории "пределов роста", в рамках которой впервые была построена глобальная агрегированная прогностическая модель будущего. Автор показывает современную функциональность данного концепта при исследованиях глобальных изменений климата, поскольку фактор изменения климата в рамках данного концепта рассматривался как один из ключевых вызовов существованию человечества. Также в работе показано, что данная концепция способствовала рациональному осмыслению ценностей индустриальной культуры и стала катализатором разработки и принятия новых концепций, к которым отнесен концепт "устойчивого развития". Автор показывает, что главной предпосылкой становления современных научных концепций исследования проблемы глобального изменения климата стало осознание и понимание тех изменений, которые произошли в середине XX века.

Ключевые слова: глобальные проблемы современности, изменение климата, предела роста, устойчивое развитие.

O.Shevchenko, PhD (Politics), associate prof.

Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF THE APPROACHES OF GLOBAL CHALLENGES RESEARCHES

The article reveals the maintenance of modern scientific approaches concerning the research of global problems of humanity, in particular global climate change. Concepts of "limits of growth" and "stable development" are considered as base scientific approaches of comprehension and settlement of modern global challenges. The special attention is attended to the theory of "limits of growth", within the framework of that the global aggregated forecast model of the future was firstly built. Author shows the modern functionality of this concept at researches of global climate changes, as a factor of climate change within the framework of this concept was examined as one of key calls to existence of humanity. It is also shown, that this concept assisted the rational comprehension of values of industrial culture and became the catalyst of development and acceptance of new conceptions to that concept of "stable development" is attributed. An author shows that realization and understanding of changes that happened in the middle of XX century became main pre-condition of establishing of modern scientific concepts of global climate change.

Keywords: global problems of contemporaneity, change of climate, limit of growth, stable development.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

УДК 339.91
JEL F22

Р. Стаканов, канд. екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ МІГРАЦІЙНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В РЕГІОНАЛЬНОМУ РОЗРІЗІ

Анотація Досліджено сутність глобального міграційного управління та визначено його вплив на міграційні процеси в різних регіонах світу. Визначено еволюцію форми міграційного регулювання в ЄС. Досліджено трансформацію міграційних пріоритетів в Південній Америці. Вивчено роль регіональних організацій в міграційному менеджменті в регіоні Африки.

Ключові слова: міжнародна міграція, ЄС, МЕРКОСУР, АСЕАН, НАФТА.

Постановка проблеми. Питання трудової міграції було і залишається актуальним як на мікро, так і на макро-, регіональному та глобальному рівнях. Інтенсифікація міграційних процесів останнього періоду змушує все більшу увагу приділяти ефективному менеджменту міграційних процесів для забезпечення позитивного ефекту від масштабних переміщень людських ресурсів. Незважаючи на домінуючу перевагу національного рівня управління процесами трудової міграції, все більшого значення в останні роки набувають різні формальні та неформальні регіональні ініціативи по координації міграційної політики. Незважаючи на спільні тенденції по інтенсифікації таких процесів, регіональні особливості переміщення робочої сили, а також економічного розвитку самих регіонів, а також їхньої ступені інтегрованості формують необхідність детального аналізу регіонального розрізу ефективності міграційного менеджменту. Дана стаття є частинною дослідження регіональної міграційної політики в умовах формування глобального ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку міжнародної трудової міграції, міграційна політика окремих країн та регіонів досліджувались рядом українських та зарубіжних науковців, серед яких в першу чергу варто виділити Дж. Борхаса, А. Вінтерса, А. Гайдуцького, С. Дрінквотера, І. Івахнюка, Е. Лібанову, О.Малиновську, С. Метельова, Д. Рату, А. Румянцеву, С. Сардака, О. Старка, А. Філіпенка, Дж. Флореса, О. Шниркова. Також значну увагу даному питанню приділяється в звітах та окремих спеціальних дослідженнях ряду міжнародних організацій, зокрема Міжнародної організації праці, Міжнародної організації з міграції, Організації економічного співробітництва та розвитку, Світового банку тощо.

Методологія. У статті використовувались теоретико-практичні методи дослідження, було проведено дослідження та вивчення останніх публікацій щодо регіональної міграційної політики, результати компаративного аналізу були співставлені зі статистичними даними, що дозволило зробити практичні рекомендації щодо подальших досліджень об'єкту аналізу.

Постановка задачі. Метою даної статті є проведення дослідження ефективності міграційного менеджменту в різних регіонах світу та проведення компаративного аналізу явності міграційного регулювання в рамках різних регіональних інтеграційних угруповань.

Результати. Регіональне міграційне регулювання значною мірою розвивається спільно з еволюцією міжнародних економічних відносин, одночасно знаходячись в динамічній залежності від руху факторів виробництва, в першу чергу робочої сили та капіталу, та розвитку регіональної економічної інтеграції [1].

В основі глобального міграційного управління лежать регіональні ініціативи, які беруть свій початок в еру політико-економічного розвитку другої половини

XX ст. На сьогодні, глобальна система управління забезпечує базові правові та інституційні умови для існування регіональних ініціатив. Фактично, на міжнародному рівні міграційне регулювання відбувається в межах двох вимірів: в рамках погоджених міжнародних документів або міжнародних організацій. На сьогодні, центральною характеристикою міжнародного законодавства щодо міжнародної міграції є його фрагментований характер, який визначається А. Алейніковим [2], як "суб'єктність без архітектури", а значна частина міжнародних договорів по міжнародній міграції походять з міжвоєнного або повоєнного періоду [3] і значною мірою не відповідають реаліям часу.

За відсутності розширеного міжнародного міграційного режиму, в тому числі і в рамках ООН, існуючі інструменти таргетувались лише на субкласи мігрантів. Якщо у випадку з біженцями роль ООН все таки є досить вагомою у кодифікації міжнародно-правових документів, то у випадку з трудовими мігрантами, МОП видає лише резолюції по захисту соціальних прав трудових мігрантів, жодним чином не визначаючи самого процесу адмісії іноземних робітників країнами-реципієнтами робочої сили. На сьогодні як у випадку з адмісією трудових мігрантів, так і з політикою щодо нелегальної міграції, приймаючи країни діють переважно в односторонньому порядку або співпрацюють в рамках двосторонньої чи регіональної кооперації. Організація глобального рівня – МОМ – забезпечує широкий набір інструментів підтримки ефективного менеджменту міграційних потоків, однак, її роль є більшою імплементаційною, а не нормотворчою [1].

Міграційна політика не є розвинутою на глобальному рівні, як це є характерним для регулювання інших форм міжнародних економічних відносин. На противагу міжнародній торгівлі або міжнародному руху капіталу, де вагомою є роль багатосторонніх міжнародних інституцій, у сфері управління міжнародною трудовою міграцією не було досягнуто жорстких домовленостей. Процеси торгівлі та міграції стають все більшою мірою взаємопов'язаними. Торгівля товарами та послугами, рух капіталу значно зросли разом зі зменшенням транспортних витрат, глобалізаційними процесами, а також доступністю інформації. Це збільшило можливості для мобільності осіб, в тому числі і з метою працевлаштування за кордоном. Міграційні режими в різних країнах, які сприяють руху осіб досить часто не відповідають темпам зростання міграційної активності.

За окремими виключеннями, такими як ЄС та ЕКОВАС, активне розширення рамок регіональної інтеграції у сфері міграції розпочалось в 1990-х рр. Ці регіональні режими приймають дві основні форми. По-перше, це регіональні інтеграційні рамки, такі як АСЕАН, ЕКОВАС, НАФТА, які в більшій чи меншій мірі застосовують підхід адресної часткової внутрішньої мобільності в якості більш широкої стратегії розбудови

регіональної економіки. Паралельно розвивається інша форма регіональної кооперації – регіональні консультаційні процеси (РКП). ЄС розвиває свій міграційний режим втілюючи одночасно і формальні механізми в рамках регіональних інтеграційних угруповань (РТУ), так і неформальних – через РКП, таким чином, використовуючи механізм взаємовпливу регіоналізму, транскордонного співробітництва, міжрегіональної співпраці, а також із більш широким залученням глобальних організацій. Країни, які мали більш тривалу історію регіональної міграції мають більшу схильність до регіонального менеджменту міграції, що також підтверджується досвідом ЄС, який знаходиться на більш високій стадії інтеграції ніж, наприклад, АСЕАН або НАФТА, які регулюють лише певні аспекти внутрішньої міграції однак лише ЄС пройшов трансформацію від виключного регулювання міграції до координації імміграції з третіх країн за окремими категоріями мігрантів [4].

Регіональні та субрегіональні процеси управління трудовою міграцією функціонують в рамках різних схем економічної політики, які можуть включати спрощення або ліквідацію в'їзового режиму, спільне визнання кваліфікацій та мобільність соціальної допомоги в якості інтегрального компоненту переваг більш тісної економічної інтеграції за умов відсутності суттєво прогресу у глобальній лібералізації переміщення трудових ресурсів [5]. Міграція за умови вільного руху робочої сили має стати двигуном розвитку та інтеграції для ряду регіонів. Водночас, практика інтеграції вказує на те, що потенціал міграції може бути реалізовано лише у випадку ефективного керування та захисту прав мігрантів.

Економічна активність та зайнятість також мають бути взятими до уваги при інтеграції або ж реінтеграції значної кількості осіб переміщених по гуманітарним мотивам. Водночас, економічна активність не може виникнути без за діяння поряд з пропозицією робочої сили, також достатньої кількості капіталу та технологій. Сучасний економічний розвиток неможливий без інтеграції матеріальних та людських ресурсів, капіталу, технологічної бази, а також збільшення обсягу ринку між групами країн [6].

Усунення внутрішніх кордонів мало вплив на кооперацію на зовнішніх кордонах ЄС. Якщо спершу така співпраця носила форму міжурядової кооперації, то надалі вона стає все більшою мірою комунітарною [7]. Таким чином, на сьогодні перетин кордону ЄС, отримання короткотермінових віз (з терміном перебування до 3 місяців), а також широке коло питань надання притулку регулюються правилами ЄС. Питання компетенції ЄС у сфері економічної імміграції з третіх країн є обмеженим, окремими директивами визначається адмісія специфічних груп робітників (висококваліфікованих або сезонних), а також студентів та дослідників. ЄС розробив і активно впроваджує зовнішню політику, яка безпосередньо впливає на інші регіони, в першу чергу наближені до ЄС та щодо країн Африки на південь від Сахари [1]. І. Мейер [8] стверджує, що регіональна інтеграція незалежно від її типу має тенденцію впливати на політику імміграційного контролю для країн членів. Зокрема, це стосується таких аспектів як 1) сприяння руху осіб між національними територіями країн-членів; 2) з початком полегшення руху осіб в рамках інтеграційного регіонального об'єднання, організація намагатиметься розробляти спільну міграційну політику щодо третіх осіб, яка може бути більш обмежуючою щодо імміграції ніж вона була до створення цього регіонального угруповання. Це підтверджується досвідом ЄС, який характеризується уніфікацією консолідованої міграційної політики при створенні Шенгенської зони.

Міграційні інтереси та пріоритети в різних регіональних об'єднаннях досить сильно варіюються. Так, в Південній Америці процеси регіональної, в тому числі і міграційної, інтеграції, включають в себе поряд з аспектами трудової міграції, і соціальні, культурні та гуманітарні аспекти. Водночас, в Меркосур, враховуючи інституційну обмеженість організації у сфері регулювання міграції, існує відчутний розрив між деклараціями та запровадженими заходами. Здійснення кроків регіонального міграційного регулювання є обмеженим узгодженням, заходами соціальної динаміки, такими як зайнятість, освіта і охорона здоров'я. При цьому, вироблення спільної міграційної політики щодо третіх країн в рамках розвитку інтеграційного об'єднання не відбувається.

Вільний рух осіб тривалий час визнавався в ролі ключового стовпа економічної інтеграції, а також розвитку регіонального інтеграційного процесу. Вільний рух осіб є способом забезпечення доступу до кваліфікацій та робочої сили за необхідності в стимулюванні інвестицій та економічного розвитку за допомогою всього спектру професійних та технічних навичок трудових ресурсів всіх країн регіонального інтеграційного об'єднання. Міграція стимулює також розширення вільної торгівлі та комерційної діяльності в рамках регіону, зокрема, товарів та послуг місцевого виробництва [6].

Регіональна інтеграція є інтегральною частиною прискорення глобалізації. Вона передбачає як зростання торгівлі, так і спрощення процедури переміщення осіб через кордон. Вільний рух осіб повинен знаходитись серед базових завдань регіональної економічної інтеграції. Регіональні інтеграційні угруповання мають потенціал для сприяння трудовій міграції, особливо в тому випадку, коли передбачається вільний рух висококваліфікованих спеціалістів. Для забезпечення ефективного руху робочої сили в рамках регіону необхідно забезпечити розвиток "твердої" та "м'якої" інфраструктури, що продемонстрували приклади розвитку залізничної інфраструктури в Кенії, Уганді та, частково, Південного Судану в рамках східноафриканської інтеграції [9]. Всі ці випадки були спрямовані на покращення руху товарів та робочої сили в регіоні, що мало своїм наслідком більш високий рівень економічної інтеграції.

Наявність відповідного транспортного сполучення та комунікації є вагомим передумовою ефективної внутрішньорегіональної міграції. Так, країни Східної Африки для досягнення цілей більш високої економічної інтеграції започаткували створення проекту Транспортного коридору Порт Ламу Південний Судан-Ефіопія (LAPSSET).

Сприяння внутрішньорегіональній міграції в ряді регіонів та в рамках регіональних інтеграційних об'єднань країн, що розвиваються, може відповідати також інтересам розвинених країн. Так, ЄС сприяє розвитку вільного руху осіб в рамках регіону Міжурядового органу з питань розвитку, який охоплює ряд країн Східної Африки [10]. Метою такої допомоги декларується сприяння створенню нових та покращення вже існуючих можливостей для легальної міграції в рамках країн регіону. Досягнуті поставлених завдань планується через підтримку переговорів, укладання та імплементації регіональних протоколів щодо вільного руху робочої сили, що зрештою повинно сприяти економічному розвитку країн регіону.

На урядовому рівні визначаються національні рамки правового регулювання трудової міграції. Укладається значна кількість двосторонніх угод, а певна частина держав уже на поточному етапі виводять тему міжнародної міграції робітників на рівень регіональних інтеграційних процесів. Також країни мають можливість здійснювати кооперацію на багатосторонньому рівні

задля глобального покращення управління процесами міжнародного переміщення робочої сили [5].

Наголос на координації та співпраці у міграційній політиці розпочався у 1980-х, і досить швидко просувався впродовж 90-х рр. XX ст. з появою великої кількості регіональних та міжнародних ініціатив, діяльності та структур, присвячених міжнародній міграційній політиці та практиці [11]. Ці ініціативи заохочували консультативний процес, обмін даними і координацію між різними рівнями прийняття політичних рішень, як в середині, так і між країнами, що відображається в частині необхідно для цієї сфери багаторівневого регулювання.

Ряд важливих обставин формує модальність багатосторонньої співпраці з міграційних питань. Одна з них – це регіоналізація міжурядової співпраці, яку можна спостерігати у більшості частин світу. Друга – виникнення нового форуму на основі співпраці між країнами та координації між різними органами, що приймають рішення. У процесі особливе значення надається всеохоплюючому підходу до міграції, тобто плюралістичний підхід замість секторного, в якому збираються в одне ціле різні виміри міграції. Третя – це тенденція до глобалізації одночасно з регіоналізацією, які прослідковуються за умов, що склалися, та підкреслюють інтеграцію та координацію. Така конвергенція зусиль на глобальному та регіональному рівні підкреслює конвергенцію у сприйнятті, очікуваннях та поведінці учасників, чому сприяє трансфер моделей співпраці між різними регіонами світу [12]. Вагомим чинником також виступає розробка спільних правил щодо протидії нелегальній міграції, визнання рівних прав іноземних працівників в країні перебування, в тому випадку, якщо вони легально знаходяться та мають право на працевлаштування на території країни призначення.

В інституційному вимірі наднаціональні органи регулювання ЄС, зокрема, Європейська Комісія, Європейський Суд Справедливості забезпечують моніторинг виконання правил ЄС.

В Південній Америці трудова міграція розвивається поступово і тепер вона сприймається в якості базової свободи, що включається до громадянства [13]. Така "політика відкритих дверей" до регіональної міграції [14, с. 23] була вперше розвинена в рамках МЕРКОСУР, а надалі була поширена на весь регіон. Сприяло розвитку такої політики три процеси, які не завжди були скоординовані між собою. Асунсьонським договором від 1991 р. про створення МЕРКОСУР було передбачено свободу руху факторів виробництва, включно з міграцією робочої сили, що є обов'язковим кроком по створенню Спільного Ринку. Група Спільного Ринку запровадила Тристоронню робочу групу №10, яка складалася з представників міністерств праці, профспілок та асоціацій роботодавців, метою якої було упорядкування питань міграції та зайнятості. В 1998 р. була прийнята Соціально-Трудова Декларація, яка включала в себе цілий ряд положень Конвенції ООН про захист прав трудових мігрантів (1990 р.), що і сформувала основний план дій Робочої групи №10. Дана група фокусувалась на вільній міграції робітників, мобільності соціального забезпечення, спільному визнанні кваліфікацій [1].

Другий процес сприяння вільному руху був започаткований з підписанням в 2002 р. Угоди про проживання (2002 р.) [15]. Зі вступом в силу даної угоди в 2009 р. громадяни країн МЕРКОСУР, а також громадяни Болівії та Чилі отримали право на працю та проживання на території країн-членів, за умови, що впродовж останніх п'яти років потенційний мігрант не мав кримінального минулого. Первинно таке право надавалось на термін двох років з можливістю трансформації міграції в пер-

манентну. Угода про проживання гарантує трудовим мігрантам рівні громадські, соціальні, культурні та економічні права порівняно з місцевими жителями. Право на проживання також може поширюватись і на членів сімей таких мігрантів незалежно від їхнього громадянства [16]. Інші країни Південної Америки, зокрема, Болівія, Колумбія, Еквадор та Перу також притримуються Угоди про проживання, таким чином, замінюючи паралельні ініціативи в Андській Спільноті [17]. Найвищою точкою даного переговорного процесу стало прийняття в 2010 р. Статуту регіонального громадянства МЕРКОСУР разом з планом дій, який мав бути імplementованим до 2021 р. [1].

Третій процес лібералізації міграційного менеджменту передбачає включення питання трудової міграції до переговорного процесу з питань міжнародної торгівлі. В 1998 р. Радою спільного ринку було погоджено включення специфічних положень щодо переміщення постачальників послуг до Протоколу Монтевідео щодо торгівлі послугами в МЕРКОСУР (вступив в сил з 2005 р.) [18]. Після завершення в 2009 р. 7-го раунду сервісної лібералізації тимчасова міграція окремих категорій постачальників послуг була покрита угодою. До таких категорій робітників відносяться незалежні професіонали, стажери, постачальники послуг за контрактом, робітники ІКТ, бізнес відвідувачі, технічні робітники. Процес лібералізації за даним Протоколом виходить за рамки та поглиблює базові зобов'язання країн за Угодою ГАТС.

Положення про мобільність в рамках НАФТА повністю керуються торговим порядком денним, що лежить в руслі моделі ГАТС. В рамках НАФТА сприяння руху робітників забезпечується для окремих категорій працівників, на лімітований період часу для перебування в країні призначення серед учасників регіонального об'єднання. Розділом 16 Угоди НАФТА встановлюються критерії та процедури для тимчасового в'їзду з діловою метою, включно з бізнес візитами, перетином кордону трейдерами та інвесторами, переміщення в рамках ТНК, а також міграція професіоналів специфічних категорій. До 2004 р. бізнес відвідувачі з Мексики в'їжджали до США в лімітованій кількості з обмеженням в 5,5 тис. осіб на рік, після чого дана квота була скасована. Візи типу TN в США для учасників Угоди НАФТА пр. наймі робітників певних категорій, а сторони уклали Угоди щодо взаємного визнання кваліфікацій [1].

Соціальні та трудові права в рамках НАФТА захищаються окремою угодою – Північноамериканською Угодою щодо Кооперації Праці (NAALC). Фокусуючись на внутрішній імplementації трудових прав мігрантів стосовно місцевих громадян, NAALC зазначає, що країни-учасниці повинні забезпечувати легальним захистом та відповідними умовами праці робітників з інших країн NAALC. Угодою забезпечується санкційний механізм в тому разі, якщо скарга на порушення прав робітників буде забезпечено відповідною інституцією. Дослідження NAALC щодо прав мексиканських робітників в США показали обмежену ефективність даного механізму [19]. Американський суд з прав людини в 2003 р. висловив дорадчу думку, що трудові права всіх мігрантів, в тому числі і нелегальних, не можуть порушуватись незалежно від статусу.

Зобов'язання відповідно до Угоди НАФТА є юридично обов'язковими для країн-членів та є предметом застосування процедури вирішення суперечок. Однак, у випадку з відмовою у наданні можливості для тимчасового в'їзду на територію країни, положення про врегулювання суперечок можуть бути застосовані тільки для питань, де потенційний мігрант вже вичерпав наявні адміністративні засоби правового захисту [20]. Ство-

рення Робочої Групи, яка охоплювала представників кожної сторони, включно з імміграційними службовцями, які зустрічаються щороку з метою моніторингу імплементації та дискусії щодо можливих опцій сприяння тимчасовому доступу бізнесменів на взаємній основі. Група внесла окремі зміни до категорії віз TN, однак суттєві зміни не були погоджені [J243].

За відсутності сутнісної міжнародної кооперації у сфері регулювання міжнародної мобільності, міграційні питання все більшою мірою переносяться на регіональний рівень. В усіх частинах світу в рамках програм регіональної інтеграції в тій чи іншій мірі запроваджуються норми щодо мобільності громадян з країн-учасниць РТУ. Окремі з положень мобільності виходять за рамки власне питань регіональної інтеграції та включаються до окремих дво- та багатосторонніх торговельних угод. В Південно-Східній Азії спостерігається особливе поширення таких норм щодо мобільності в рамках регіональних рамок співпраці АСЕАН. Такі норми мобільності відображають урядові пріоритети щодо тимчасового руху висококваліфікованих професіоналів. Вони надають доступ до ринку, однак меншою мірою концентруються на правах та привілеях трудових мігрантів та членів їхніх родин. Хоча такі норми і є формально кодифікованими, дані правила стосуються лише обмеженої кількості трудових мігрантів в Азії [21].

Вагомою характеристикою регіонального міграційного менеджменту є управління "знизу-вверх", що відображає неформальну сторону міграційного регулювання. Таке управління здійснюється через використання акторів громадянського суспільства, за участі профспілок, правозахисних організацій, ключовою метою діяльності яких виступає захист прав мігрантів, в тому числі і соціально-трудових.

В контексті глобальної кризи біженців, транс-сахарська та транс-середземноморська нелегальна міграція з Африки до Європи стала центром значної уваги як в політичному, так і в науковому середовищі. Емпіричні дослідження Е. Дік та Б. Шравена [21] вказують на те, що країни Східної та Західної Африки виступають не лише країнами походження та транзиту міграції, а є і регіонами призначення тимчасової та постійної імміграції. Фактично, більша частина міграції в Африці в рамках або між окремими суб-регіонами. З урахуванням даної ситуації регіональні організації в Африці розробили режими мобільності спрямовані на підтримку та підвищення якості менеджменту внутрішньо-регіональних потоків.

Актори міграційного регулювання в Південній Америці, включно з представниками як державних, так і недержавних органів, мають різне розуміння міграційного регулювання, на відміну від більшості інших регіонів світу. Намагання напрацювати спільні підходи до регулювання міграції відбуваються в рамках ряду регіональних форумів по міграції, що набувають все більшого поширення. Аналіз 74 напів-структурованих інтерв'ю, проведений Д. Акою [21], виявили, що в центрі уваги акторів міграції в даному регіоні знаходяться три категорії мігрантів: нелегальні мігранти, члени сімей мігрантів, а також мігранти-громадяни з інших країн регіону. Дані категорії пов'язані виникаючими принципами, які можуть бути визначені в якості міграційних пріоритетів регіону: декриміналізація міграції, право на міграцію, а у випадку з регіональними громадянами – відкритість кордонів для міграції.

Висновки.

Економічна політика стосовно міграції варіюється як за рівнями (національний, регіональний та глобальний), а також за регіонами світу, де вона застосовується, за напрямом міграційного регулювання (імміграційна та

еміграційна політика), а також за типом країн, за рівнями розвитку (розвинені країни та країни, що розвиваються). При цьому, інституції відповідальні за проведення такої політики враховують систему міграційних інтересів країни, які враховують пріоритети економічного розвитку країни, поточний стан економіки та наявний інструментарій впливу на процеси міжнародної трудової міграції. Економічна політика регулювання трудової міграції в країнах походження переслідує ряд цілей, зокрема, сприяння зайнятості, захист та сприяння добробуту мігрантів, а також максимізацію позитивного впливу еміграції на економічний розвиток.

Хоча регіональні міграційні схеми підкреслюють до певної міри бажання до міграційної кооперації в рамках регіональних інтеграційних об'єднань, існуюче поточне превалювання національного рівня регулювання міграції, в першу чергу обумовленої працевлаштуванням, обмежують більш глибоку інтеграцію. Поза межами ЄС досить характерною особливістю є суттєва розбіжність між формальними регіональними зобов'язаннями та актуальним національним регулюванням в більшості регіонів, а також відсутністю відповідної імплементації формально погоджених рішень.

Еволюція регіонального міграційного регулювання тісно пов'язана взаємодією двох інструментів кооперації: 1) юридично зобов'язуючих переговорів в рамках регіональних інтеграційних об'єднань, які можуть знаходити свій прояв як в окремих міграційних угодах, так і бути одним з аспектів широкіх інтеграційних домовленостей, а також бути імплементацією на регіональному рівні глобальних угод; 2) регіональні консультативні процеси, які значною мірою виступають платформою для неофіційних переговорів уповноважених органів держав та міжнародних глобальних та регіональних організацій, в рамках яких обговорюються більш широке коло міграційних питань, що, зрештою, також дозволяє привернути увагу до існуючих проблем в міжнародній та регіональній міграції та її менеджменті.

Список використаних джерел

1. Lavenex S., Jurje F., Givens T. E., Buchanan R. Regional Migration Governance / S. Lavenex, F. Jurje, T. E. Givens, R. Buchanan // [Electronic source]. – Mode of access: https://www.wti.org/media/filer_public/47/47/47476b48-d5f8-4d2b-ab2e-4b65e032a80a/2015_lavenex_jurje_et_al_.pdf
2. Aleinikoff A. T. International Legal Norms on Migration: Substance without Architecture / A. T. Aleinikoff // [Electronic source]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/300629492_International_Legal_Norms_on_Migration_Substance_without_Architecture
3. Betts A. Global Migration Governance / A. Betts // [Electronic source]. – Mode of access: <https://global.oup.com/academic/product/global-migration-governance-9780199600458?cc=ua&lang=en&>
4. Börzel T. A., Risse T. The Oxford Handbook of Comparative Regionalism / T. A. Börzel, T. Risse // [Electronic source]. – Mode of access: <https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-comparative-regionalism-9780199682300?cc=ua&lang=en&>
5. Fair migration: Setting an ILO agenda / International Labour Office // [Electronic source]. – Mode of access: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_242879.pdf
6. Free movement, labour mobility, regional integration and development: keys to africa moving in the 21st century / Global Migration Policy Associates // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.globalmigrationpolicy.org/articles/governance/GMPolicyBrief%20Migration-Regional%20Integration-Development%2023mar15.pdf>
7. Geddes, A. Regions and Regionalism / A. Geddes // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195337228.001.0001/oxfordhb-9780195337228-e-23>
8. Meyers E. International Immigration Policy: A theoretical and Comparative Analysis / E. Meyers // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.palgrave.com/gp/book/9780312231439>
9. Abella M. Policies and best practices for management of temporary migration / M. Abella // [Electronic source]. – Mode of access: [http://web4.uwindsor.ca/units/socialjustice/main.nsf/982f0e5f06b5c9a285256d6e006cff78/a9fee0f9ae7e1026852573d40063d1e5/\\$FILE/TempMigration.pdf](http://web4.uwindsor.ca/units/socialjustice/main.nsf/982f0e5f06b5c9a285256d6e006cff78/a9fee0f9ae7e1026852573d40063d1e5/$FILE/TempMigration.pdf)
10. Towards Free Movement of Persons and Transhumance in the IGAD region / European Commission // [Electronic source]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/europeaid/trust-fund-projects/towards-free-movement-persons-and-transhumance-igad-region_en

11. Channac F. The Evolution of International Decision-making Processes concerning Migrations. A Comparison between Formal and Informal Multilateral Fora // [Electronic source]. – Mode of access: <https://ecpr.eu/Events/PanelDetails.aspx?PanelID=2211&EventID=47>
12. Thouez C., Channac F. Shaping International Migration Policy: The Role of Regional Consultative Processes // [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.unitar.org/ny/sites/unitar.org/ny/files/WEJ%20FINAL.pdf>
13. Marmora L. Modelos de Gobernabilidad Migratoria. La Perspectiva Política en América del Sur / L. Marmora // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.redalyc.org/pdf/4070/407042012004.pdf>
14. Acosta D., Geddes A. Transnational Diffusion or Different Models? Regional Approaches to Migration Governance in the European Union and MERCOSUR / D. Acosta, A. Geddes // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.bristol.ac.uk/law/people/diego-acosta-arcarazo/pub/19146369>
15. Ceriani P. Improving Migrants' Rights in Times of Crisis: Migration Policy in Argentina since 2003 / P. Ceriani // [Electronic source]. – Mode of access: http://www.knomad.org/docs/migrant_rights/KNOMAD%20WP%2022%20Migrant%20Rights%20in%20Argentina.pdf
16. Maguid A. Migration Policies and Socioeconomic Boundaries in the South American Cone / A. Maguid // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.berghahnbooks.com/title/PecoudMigration>
17. Santestevan A. M. Free Movement Regimes in South America: The Experience of the MERCOSUR and the Andean Community

- / A.M. Santestevan // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.bloomsbury.com/au/rethinking-free-trade-economic-integration-and-human-rights-in-the-americas-9781849467445/>
18. Protocol of Montevideo on Trade in Services in the Southern Common Market (MERCOSUR) / Investment Policy Hub // [Electronic source]. – Mode of access: <http://investmentpolicyhub.unctad.org/IIA/countryGrouping/40/treaty/3152>
19. Russo R. M. A Cooperative Conundrum? The NAALC and Mexican Migrant Workers in the United States / R. M. Russo // [Electronic source]. – Mode of access: http://works.bepress.com/robert_russo/1
20. Nielson J. Current Regimes for Temporary Movement of Service Providers / J. Nielson // [Electronic source]. – Mode of access: https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/symp_apr_02_nielson1_e.doc
21. Malpert A., Petersen A. Business Immigration Law: Strategies for Employing Foreign Nationals. Law Journal Seminars Press // [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.ilw.com/books/BusinessImmigrationStrategies.pdf>
22. The dynamics of regional migration governance / Prospects for International Migration Governance // [Electronic source]. – Mode of access: http://migrationgovernance.org/wp-content/uploads/2017/05/Program_Final_2017_05_04_Online6.pdf

Надійшла до редколегії 07.07.17

Р. Стаканов, канд. экон. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ОСОБЕННОСТИ МИГРАЦИОННОГО МЕНЕДЖМЕНТА В РЕГИОНАЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация Исследована сущность глобального миграционного управления и определены ее влияние на миграционные процессы в различных регионах мира. Определена эволюция формы миграционного регулирования в ЕС. Исследована трансформация миграционных приоритетов в Южной Америке. Изучена роль региональных организаций в миграционном менеджменте в регионе Африки.

Ключевые слова: международная миграция, ЕС, МЕРКОСУР, АСЕАН, НАФТА

R. Stakanov, PhD, Assistant professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF MIGRATION MANAGEMENT IN THE REGIONAL FRAMEWORK.

Abstract. Regional initiatives are in the basis of migration management that originated in the era of political and economic development of the second half of the twentieth century. Migration policy is not highly developed at the global level, as that is typical for other forms of international economic relations. In the absence of the essential international cooperation in the regulation of international labour mobility, migration issues are increasingly transferred to the regional level. Regional integration is an integral part of the accelerating globalization. Migration providing free movement of labour should be an engine of development and integration in several regions. However, migration potential can be realized only with the effective management and protection of migrants. Migration interests and priorities in the various regional associations vary significantly. Elimination of internal borders impacted also on the cooperation at the EU external borders. Regional integration processes in South America includes along with labour migration also social, cultural and humanitarian aspects of migration. In South America labour migration develops gradually and is regarded as a basic citizenship freedom now. Within NAFTA the movement of workers is facilitated for certain categories of workers, for the limited period to stay in the country. In Southeast Asia a special distribution of such mobility liberalization rules took place within ASEAN.

Keywords: International migration, EU, MERCOSUR, ASEAN, NAFTA

References

1. LAVENEX, S., JURJE, F., GIVENS, T. E., and R. BUCHANAN, 2016. Regional Migration Governance Available: https://www.wti.org/media/filer_public/47/47/47476b48-d5f8-4d2b-ab2e-4b65e032a80a/2015_lavenex_jurje_et_al_.pdf [Accessed: 10 June 2017].
2. ALEINIKOFF, A. T., 2007. International Legal Norms on Migration: Substance without Architecture. In: CHOLEWINSKI, R., PERRUCHOU, D. & MACDONALD, E. (eds.) International Migration Law: Developing Paradigms and Key Challenges. The Hague: TMC Asser Press, 467–479. Available: https://www.researchgate.net/publication/300629492_International_Legal_Norms_on_Migration_Substance_without_Architecture [Accessed: 10 June 2017].
3. BETTS, A. (ed.), 2011. Global Migration Governance, Oxford: Oxford University Press. Available: <https://global.oup.com/academic/product/global-migration-governance-9780199600458?cc=ua&lang=en&> [Accessed: 10 June 2017].
4. BÖRZEL, T. A. and T.RISSE, 2016. The Oxford Handbook of Comparative Regionalism. Available: <https://global.oup.com/academic/product/the-oxford-handbook-of-comparative-regionalism-9780199682300?cc=ua&lang=en&> [Accessed: 10 June 2017].
5. INTERNATIONAL LABOUR OFFICE, 2014. Fair migration: Setting an ILO agenda. Available: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---relconf/documents/meetingdocument/wcms_242879.pdf [Accessed: 10 June 2017].
6. GLOBAL MIGRATION POLICY ASSOCIATES, 2015. Free movement, labour mobility, regional integration and development: keys to Africa moving in the 21st century Available: <http://www.globalmigrationpolicy.org/articles/governance/GMPolicyBrief%20Migration-Regional%20Integration-Development%2023mar15.pdf> [Accessed: 10 June 2017].
7. GEDDES, A., 2012. Regions and Regionalism. In: ROSENBLUM, M. & TICHENOR, D. (eds.) Oxford Handbook of the Politics of International Migration. Oxford: Oxford University Press, 573-93. Available: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195337228.001.0001/oxfordhb-9780195337228-e-23> [Accessed: 10 June 2017].
8. MEYERS, E., 2004. International Immigration Policy: A theoretical and Comparative Analysis. New York: Palgrave Macmillan. Available: <http://www.palgrave.com/gp/book/9780312231439> [Accessed: 10 June 2017].
9. ABELLA, M., 2006. Policies and best practices for management of temporary migration. International Symposium on International Migration and Development: Turin. Journal of Economic Perspectives. Available: [http://web4.uwindsor.ca/units/socialjustice/main.nsf/982f0e5f06b5c9a285256d6e006cff78/a9fee0f9ae7e1026852573d40063d1e5/\\$FILE/TempMigration.pdf](http://web4.uwindsor.ca/units/socialjustice/main.nsf/982f0e5f06b5c9a285256d6e006cff78/a9fee0f9ae7e1026852573d40063d1e5/$FILE/TempMigration.pdf) [Accessed: 10 June 2017].
10. EUROPEAN COMMISSION, 2016 Towards Free Movement of Persons and Transhumance in the IGAD region. Available: http://ec.europa.eu/europeaid/trust-fund-projects/towards-free-movement-persons-and-transhumance-igad-region_en Available: http://ec.europa.eu/europeaid/trust-fund-projects/towards-free-movement-persons-and-transhumance-igad-region_en [Accessed: 10 June 2017].
11. CHANNAC, F., 2002. The evolution of international decision-making processes concerning migrations: A comparison between formal and informal multilateral fora, in G. Zincone (ed.), Immigration Politics: Between Centre and Periphery, National States and the EU Available: <https://ecpr.eu/Events/PanelDetails.aspx?PanelID=2211&EventID=47> [Accessed: 10 June 2017].
12. THOUZ, C., and F. CHANNAC., 2006. Shaping International Migration Policy: The Role of Regional Consultative Processes West European Politics, Vol. 29, No. 2, 370 – 387. Available: <https://www.unitar.org/ny/sites/unitar.org/ny/files/WEJ%20FINAL.pdf> [Accessed: 10 June 2017].

13. MÁRMORA, L., 2010. Modelos de Gobernabilidad Migratoria. La Perspectiva Política en América del Sur. Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana, 18 (35): 71–92. Available: <http://www.redalyc.org/pdf/4070/407042012004.pdf> [Accessed: 10 June 2017].
14. ACOSTA, D., and A. GEDDES, 2014. Transnational Diffusion or Different Models? Regional Approaches to Migration Governance in the European Union and MERCOSUR. European Journal of Migration and Law, 16 (1): 19–44. Available: <http://www.bristol.ac.uk/law/people/diego-acosta-arcarazo/pub/19146369> [Accessed: 10 June 2017].
15. CERIANI, P., 2015. Improving Migrants' Rights in Times of Crisis: Migration Policy in Argentina since 2003. In: ACOSTA ARCARAZO, D. & WIESBROK, A. (eds.) Global Migration: Old Assumptions, New Dynamics, Santa Barbara, CA: Praeger. Available: http://www.knomad.org/docs/migrant_rights/KNOMAD%20WP%2022%20Migrant%20Rights%20in%20Argentina.pdf [Accessed: 10 June 2017].
16. MAGUID, A., 2007. Migration Policies and Socioeconomic Boundaries in the South American Cone. In: PECOUD, A. & DE GUCHTENEIRE, P. (eds.) Migration without Borders: Essays on the Free Moment of People. Paris: UNESCO Publishing, 259–280. Available: <http://www.berghahnbooks.com/title/PecoudMigration> [Accessed: 10 June 2017].
17. SANTESTEVAN, A.M., 2007. Free Movement Regimes in South America: The Experience of the MERCOSUR and the Andean Community. In: CHOLEWINSKY, R., PERRUCHOUD, R. & MACDONALD, E. (eds.) International Migration Law: Developing Paradigms and Key Challenges. The Hague: IOM-TCM Asser Press, 363–386. Available: <http://www.bloomsbury.com/au/rethinking-free-trade-economic-integration-and-human-rights-in-the-americas-9781849467445/> [Accessed: 10 June 2017].
18. INVESTMENT POLICY HUB, 1997. Protocol of Montevideo on Trade in Services in the Southern Common Market (MERCOSUR) Available: <http://investmentpolicyhub.unctad.org/IIA/countryGrouping/40/treaty/3152> [Accessed: 10 June 2017].
19. RUSSO, R. M., 2010. A Cooperative Conundrum? The NAALC and Mexican Migrant Workers in the United States. Available: http://works.bepress.com/robert_russo/1 [Accessed: 10 June 2017].
20. NIELSON, J. 2002. Current Regimes for Temporary Movement of Service Providers Labour Mobility in Regional Trade Agreements: Joint WTO – World Bank Symposium on Movement of Natural Persons (Mode 4) Under the GATS. OECD, 11–12 April. Available: https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/symp_apr_02_nielson1_e.doc [Accessed: 10 June 2017].
- J243. MALPERT, A. and A. PETERSEN, 2005. Business Immigration Law: Strategies for Employing Foreign Nationals. Law Journal Seminars Press. Available: <https://www.ilw.com/books/BusinessImmigrationStrategies.pdf> [Accessed: 10 June 2017].
21. MIGROSP, 2017. The Dynamics of regional migration governance Available: http://migrationgovernance.org/wp-content/uploads/2017/05/Program_Final_2017_05_04_Online6.pdf [Accessed: 10 June 2017].

Наданий матеріал раніше не публікувався та в інші видання не надсилався.

УДК 339.727.2

П. Дзюба, канд. екон. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ЕВОЛЮЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПОРТФЕЛІВ

У статті здійснено ґносеологічну ідентифікацію оптимізаційних концепцій корисності та стохастичного домінування. Обґрунтовано значення концепції корисності як основи портфельної парадигми міжнародного інвестування. Доведено, що підхід оптимізації на основі корисності бере свій початок з маржиналізму, будучи таким чином найбільш давньою концепцією в досліджуваній парадигмі. Визначено, що теорія ігор суттєво вплинула на еволюцію обох досліджуваних оптимізаційних концепцій. Виявлено та досліджено суб'єктивний характер концепцій корисності та стохастичного домінування, які базуються на індивідуальному сприйнятті інвестором отримуваного інвестиційного блага. Обґрунтовано позапарадигмальну сутність концепції стохастичного домінування.

Визначено головну проблему застосування концепції корисності для оптимізації інвестиційних портфелів – це невідомість функції корисності. Поряд з цим обґрунтовано універсальний та всеосяжний характер цього оптимізаційного підходу. Проведено паралелі між корисністю і традиційним біпараметричним підходом. Виявлено переваги оптимізаційної концепції стохастичного домінування, котрі полягають у відсутності припущення про нормальний характер розподілу дохідностей та охоплення всіх варіантів функції корисності. На цій основі доведено, що концепція стохастичного домінування є більш практично орієнтованою. Із використанням результатів сучасних досліджень показано, що оптимальні за стохастичним домінуванням портфелі відмінні від оптимальних біпараметричних портфелів. Виявлено, що в той час як за традиційним біпараметричним підходом переваги міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів є очевидними, за стохастичним домінуванням вони підтверджуються лише в цілому. Визначено, що найближчим часом розвиток наукової думки в цій сфері буде відбуватися на основі аналізу більш високих порядків стохастичного домінування, котрі наразі є недослідженими в літературі.

Ключові слова: парадигма міжнародного портфельного інвестування, оптимізація на основі корисності, оптимізація на основі стохастичного домінування, порядки стохастичного домінування, суб'єктивна оптимізація, маржиналізм, теорія ігор.

Постановка проблеми. Сучасна теорія міжнародного портфельного інвестування є надзвичайно складною та структурно розгалуженою, але при цьому добре організованою, епістемологічною цілісністю. Вона розвивається на біпарадигмальній основі, яку формують традиційна, еволюційно більш давня парадигма вартісного інвестування та сучасна, значно більш поширена, домінуюча парадигма портфельного інвестування. Така подвійність зумовлює існування принципово відмінних підходів до розгляду та вирішення існуючих теоретичних та емпіричних проблем. Однак попри існування двох парадигм, можна виділити окремі теоретичні підходи й концепції, котрі принципово не розділяють позиції жодної, але самі на статус парадигми не претендують. При цьому парадигма вартісного інвестування, на відміну від портфельної, не передбачає оптимізацію портфеля в традиційному

розумінні. Її зміст передбачає аналіз окремих цінних паперів на основі фундаментальних чинників, радше ніж портфеля як інвестиційної цілісності. Тому, досліджуючи підходи до оптимізації, ми фактично розглядаємо їх у рамках лише портфельної парадигми.

Така теоретична ускладненість, а також відсутність єдиного й цілісного бачення цього питання в літературі зумовлює необхідність, актуальність та своєчасність дослідження даної проблематики. При цьому важливим та актуальним є не лише питання концептуального структурування теорії міжнародного портфельного інвестування, але й ідентифікації місця в парадигмі окремих її складових, що можливо лише на основі глибокого порівняльного аналізу їхньої сутності, умов виникнення та розвитку. Особливо важливою в парадигмальному сенсі є проблема дослідження й визначення місця в парадигмі під-

ходів до суб'єктивної оптимізації інвестиційних портфелів, оскільки саме цей напрям передбачає врахування індивідуальних здібностей інвесторів, їх схильності до ризику. Тому метою нашої статті є ґносеологічна ідентифікація суб'єктивних підходів до оптимізації міжнародних інвестиційних портфелів, виявлення їхніх основних сутнісних рис і характеристик та визначення їх місця у портфельній парадигмі міжнародного інвестування.

Поведений аналіз дає можливість виділити п'ять підходів до портфельної оптимізації: оптимізація на основі корисності, оптимізація за порядком стохастичного домінування, максимізація очікуваної геометричної дохідності, біпараметрична оптимізація та мультипараметрична оптимізація. Так, в основі портфельної парадигми лежить концепція ефективного портфеля, котра була започаткована Г. Марковіцем [18; 19], а згодом розвинута В. Шарпом [33], Р. Мертоном [25], Б. Солніком [34], Б. Дюма [8] та іншими. Ця концепція є по своїй суті біпараметричним підходом до портфельної оптимізації. Серед значущих наукових досліджень напряму середньої геометричної слід відзначити роботи А. Латане [16], Дж. Келлі [13], Кіма та Юнга [14] та ін. Ці дослідження довели, що середня геометрична є релевантним підходом до оптимізації міжнародних портфелів для інвесторів з високою схильністю до ризику, а також провели емпіричні тести, порівнюючи місцеві та міжнародні портфелі, оптимізовані за середньої геометричною. Фундаментальні дослідження напряму мультипараметричної оптимізації представлені роботами Роя [31], Арзака і Бави [2], Дінґа і Лу [6] та ін.

Напрямок портфельної оптимізації в цілому формується двома групами робіт. Перша група робіт базується на об'єктивному характері вибору оптимального портфеля. Тобто вибір портфеля не передбачає врахування особистісних якостей інвестора, його індивідуальних схильностей та рівня сприйняття ризику. За певних – наперед визначених інвестором обмежень – оптимізаційний алгоритм сам визначає єдиний оптимальний портфель. Звісно, у цьому сенсі можна опонувати такій постановці питання в тім, що обмеження, котрі встановлюються інвестором, вже можуть містити в собі певні суб'єктивні елементи. Так, якщо оптимізація передбачає максимізацію очікуваної дохідності за певного рівня ризику, котрий у даному випадку є обмеженням, його можна вважати проявом схильності інвестора до ризику. Однак ми все ж відносимо таку оптимізацію до об'єктивної оптимізації, оскільки сам оптимізаційний алгоритм не враховує схильність інвестора до ризику безпосередньо, а оптимальний портфель визначається на основі формально об'єктивних критеріїв. До цієї групи слід віднести біпараметричну оптимізацію, максимізацію очікуваної геометричної дохідності та мультипараметричну оптимізацію.

Друга група робіт передбачає суб'єктивну оптимізацію. Це – оптимізація на основі корисності та за порядком стохастичного домінування. Змістовною основою цих досліджень є принцип суб'єктивного сприйняття індивідом отриманого інвестиційного блага (у нашому випадку – портфеля, а точніше – його інвестиційних характеристик ризику й дохідності). У цих роботах основним об'єктом дослідження є очікувана корисність для індивіда від володіння інвестиційним портфелем. Вона базується на рівні сприйняття інвестором ризику. Очевидно, що чим більшою мірою інвестор схильний до ризику, тим більшу корисність для нього представлятимуть ризикові портфелі та активи, навіть попри їхній високий в абсолютному вираженні ризик. Саме такий суб'єктивний підхід є об'єктом дослідження у нашій роботі.

Портфельна парадигма міжнародного інвестування з погляду наукової еволюції стала результатом розвитку кількох напрямів дослідження означеної проблематики, з одного боку, та вагомою передумовою для подальшого розвитку науки, з іншого. Еклектичний характер портфельної парадигми, на наш погляд, полягає в тім, що вона увібрала в себе фундаментальні напрацювання різних напрямів економічної теорії. Можна чітко ідентифікувати, що еволюційною основою теорії портфеля в частині оптимізації інвестиційних портфелів стала теорія граничної корисності, яка саме й розглядала корисність блага для споживача (зокрема, спадний характер самої корисності) як основу теорії вартості.

Маржиналізм є органічною частиною неокласичної економічної теорії. Одним з основоположників цієї теорії вважається Уільям Стенлі Джевонс, з ім'ям якого пов'язують зміну мейнстріму економічної думки в другій половині 19 ст. у бік розуміння вартості благ з погляду їх корисності для споживача⁴. Як зазначає Блауг [4, с. 305], чіткої погодженості щодо суті висунутої Джевонсом, Менгером та Вальрасом парадигми немає, однак це була нова парадигма економічного мислення, яка фактично набула популярності у 20 ст., навіть у поглядах Рікардо, який був аж ніяк не меншим маржиналістом, ніж Джевонс чи Вальрас [4, с. 306]. У своїй роботі 1866 року "Загальна математична теорія політичної економії" Джевонс стверджував, що обсяг корисності від блага залежить від обсягу задоволення, яке воно дасть індивіду. Пізніше він розширив свої погляди, видавши у 1871 році книгу "Теорія політичної економії". Коефіцієнт корисності, на його погляд, – це спадна функція від загальної кількості спожитого блага [12, с. 307]. Вона є специфічною для кожного об'єкту та, більшою або меншою мірою, для кожного індивіда. Із такого тлумачення корисності він виводить теорію обміну, відповідно до якої саме корисність визначає бажання індивіда обмінювати одне благо на інше, а справедливим обмін буде у випадку балансу корисностей сторін [12, с. 308]. При цьому Джевонс наголошує, що корисність не є характеристикою внутрішніх якостей блага [12, с. 43].

Формування нової парадигми економічної теорії в цей історичний період завдячує значною мірою австрійській школі економічної теорії, зокрема роботам Карла Менгера. У своїх "Основах політичної економії" 1871 року він визначав корисність як спроможність блага задовольняти певні потреби людини [24, с. 119]. Він стверджував, що корисність слід відрізняти від вартості, підтверджуючи цю тезу добре відомим (ще з робіт Сміта) прикладом про корисність і вартість води й повітря. На думку Менгера, саме отождолення корисності та вартості було значною перешкодою розвитку економічної теорії [24, с. 119]. Корисність є суб'єктивним сприйняттям індивідом певної цінності, а тому, якщо процес обміну має місце, це означає, що обидві сторони процесу обміну вважають, що отримують внаслідок цього корисність для себе. Тому Менгер заключає, що процес обміну є взаємовигідним для сторін, розвиваючи далі на цій основі теорію обміну [24, с. 175 – 190] та теорію грошей [24, с. 257 – 285].

Ще одним відомим ученим парадигмоутворюючого значення є Леон Вальрас, який незалежно від Джевонса та Менгера здійснив значний внесок у розвиток теорії граничної корисності. У своїй праці 1877 року "Елементи чистої політичної економії або теорія суспільного багатства" він впроваджує поняття прямої (яка представляє

⁴ Хоча ми не розглядаємо детально роботи у цій сфері до періоду Джевонса, схожі ідеї висловлювалися й раніше, приміром, Джоном Стюартом Міллем, Анном Робером Тюрго, Річардом Уотлі, Антуаном Опостом Курно та, навіть, Адамом Смітом, а також іншими відомими вченими.

безпосередню корисність для індивіда без додаткової обробки) та непрямой (яка ще потребує додаткової індустріальної обробки) корисності [1, с. 25]. Серед головних чинників формування вартості Вальрас визначає не лише корисність як таку (у цій частині його висновки кореспондуються з вищенаведеними – корисність є повністю суб'єктивною категорією, вона визначається рівнем потреби блага для індивіда), а також рідкість блага – "складність, яку зустрічаєш, щоб отримати ці речі, та яка призводить до того, що будь-яка людина не може вільно отримати їх скільки завгодно" [1, с. 143].

Важливою сентенцією роботи Вальраса в контексті нашого дослідження є застосування ідеї корисності до фінансових активів – він запропонував так звану теорему максимальної корисності нових капіталів, призначених для споживчих послуг [1, с. 235]. Відповідно до цієї теореми, максимальне задоволення потреб для особи, що вступає в обмін, має місце тоді, коли вона розподілила свій дохід між різними видами потреб таким чином, що співвідношення рідкостей послуг та продуктів до їх цін рівні. Для суспільства максимальна чинна корисність нових капіталів, прибуток яких споживається, має місце тоді, коли воно (суспільство) розподілило надлишок свого доходу над споживанням між різними видами капіталізації таким чином, що співвідношення доходів до цін капіталів рівні.

Однією з визначальних наукових робіт у цій сфері є також фундаментальне дослідження Альфреда Маршалла "Принципи економічної науки" [23], уперше опубліковане в 1890 році⁵. Маршалл, очевидно, ще не ставив питання про корисність інвестиційних портфелів, головний акцент його роботи був на корисності товарів і благ, які купують. Він, поєднавши класичні підходи (основною вартості, відповідно до яких, була собівартість) та теорію граничної корисності (основа вартості – попит), визначав корисність, яку блага представляють для індивіда, що їх купує, одним з головних чинників формування вартості цих благ [23, с. 124 – 137]. Саме таку корисність він вважав головним визначником попиту на блага. На відміну від попередників, вартість, на думку Маршалла, визначається не лише корисністю, а також собівартістю.

Підсумовуючи результати наукових досліджень маржиналістів, слід наголосити, що їх важливою спільною ознакою є спроба кількісного вираження корисності, зокрема в роботах Вальраса та Джевонса, що, безперечно, дає можливість їх ідентифікувати як науково-теоретичні передумови для розвитку сучасної теорії портфеля, насамперед у частині портфельної оптимізації. Корисність є тим аспектом, на основі якого формуються суб'єктивно оптимальні портфелі – такі портфелі, які, на думку інвестора, що їх обирає, є для нього найкращими.

Завершуючи аналіз наукових підходів, які передували виникненню оптимізаційного напрямку портфельної парадигми, слід, із нашої точки зору, звернутися до роботи Джона Хікса 1939 року "Вартість та капітал: дослідження деяких фундаментальних принципів економічної теорії", у якій він продовжив та поглибив погляди представників ідеї граничної корисності. З погляду подальшого розвитку теорії портфеля важливою є висунута та активно розвинута Хіксом ідея про взаємне заміщення благ [10, с. 15 – 18]. Він стверджував, що відсутність або нестача споживання індивідом одного блага може бути компенсована наявністю або надлишком іншого. Базуючись на цьому, Хікс активно застосовує

для аналізу попиту криві байдужості⁶ опуклої донизу форми [10, с. 21 – 22, с. 28 – 32], що дало йому можливість графічно показати ефект заміщення та ефект доходу. Найбільша, на погляд Хікса, корисність досягається споживачем в тій точці, де його крива байдужості є дотичною до графіку ціни.

Друга важлива для нашого дослідження ідея Хікса полягає в тім, що він, щоправда лише в контексті товарних благ, закладає в очікувану ціну поправку на ризик [10, с. 125 – 127]. Він стверджує, що поправка на ризик (відсоткова величина, яка показує, наскільки репрезентативна очікувана ціна є меншою або більшою від найбільш ймовірного значення ціни) не визначається лише поглядами підприємця, який будує плани, про ступінь господарської невизначеності, вона також залежить від його готовності ризикувати. Тому сприятлива зміна очікуваної ціни може вважатися ознакою зростання готовності підприємця ризикувати.

Наступним важливим, на наш погляд, кроком у розвитку напряму оптимізації інвестиційних портфелів стала робота М. Фрідмана та Л. Севеджа 1948 року "Аналіз корисності вибору в умовах ризику" [9]. На простому прикладі купівлі страхового полісу (тими, хто не бажає втратити багато та готовий за це заплатити небагато) та купівлі лотерейного білета (тими, хто бажає отримати багато з мінімальним шансом та заплатити за це небагато). У цих двох випадках індивіди, відповідно, обирають визначеність замість невизначеності та невизначеність замість визначеності. В умовах ризику споживач, розглядаючи альтернативи, обере ту, яка має найбільшу очікувану корисність [9, с. 303]. Фрідман та Севедж доводять, що готовність ризикувати залежить від багатства споживача (його грошового доходу), а функція корисності матиме різний вигляд та геометричну форму для різних значень грошового доходу споживача. Вона є опуклою донизу для певного незначного рівня доходу (ділянка 1); опуклою донизу для певного середнього рівня доходу (ділянка 2); знову опуклою донизу для високого рівня доходу (ділянка 3) [9, с. 297]. Гранична корисність грошового доходу при цьому є спадною на ділянках 1 та 3, а на ділянці 2 – висхідною. Більшість споживачів, на думку авторів, потрапляють до ділянок, де гранична корисність є спадною.

Слід звернути увагу ще на одне дослідження у сфері аналізу корисності 1950 року Дж. Маршака [22]. Він визначає корисність як певну статистичну кількість, математичне очікування якої максимізується раціональним індивідом, стверджуючи, що вона є вимірюваною та підлягає управлінню. У дослідженні пропонуються 4 умови раціональної поведінки з відповідною математичною формалізацією та розглядаються окремі приклади поведінкових рішень індивідів. Одним із подібних прикладів є так звана "схильність до небезпеки", яка призводить до того, що індивід не намагається максимізувати свій коефіцієнт корисності. Таку поведінку Маршак вважає ірраціональною, заключаючи, що для більшості функцій розподілу та корисності дійсним є таке твердження: якщо кожне рішення приймається індивідом у такий спосіб, аби максимізувати корисність, то, оскільки кількості таких рішень є значною, ймовірність відхилення фактичної корисності від максимально можливої є незначною. Він пропонує виключати з аналізу елементи ірраціональної поведінки, такі як схильність до небезпеки.

Активно цей напрям розвивав Г. Марковіц. Приміром, у своїй роботі "Корисність багатства" [21], яка вийшла фактично паралельно з "Вибором портфеля" у 1952 році,

⁵ У нашому дослідженні ми використовуємо 8-ме видання книги від 1920 року. Переклад назви – запозичений з відповідного перекладу роботи російською мовою, хоча в оригіналі вона звучить дещо по-іншому "Principles of Economics: An Introductory Volume", що дослівно можна перекласти як "Принципи економічної науки: вступна частина".

⁶ До Хікса криві байдужості активно застосовувалися відомим французьким економістом Вільфредо Парето, а ідея їх застосування, як прийнято вважати, належить англійському економісту Френсісу Айсідру Еджуорту.

він показав, що окремі висновки дослідження Фрідмана та Севеджа не підтверджуються на прикладі багатьох спостережень [21, с. 152 – 153]. На основі несистематично проведених опитувань індивідів із середнім рівнем доходів він виявив, що вибір цих індивідів формує криву байдужості, відмінну від тієї, яку запропонували Фрідман і Севедж – вона є спочатку опуклою донизу (для нижчого рівня доходів), а потім – догори (для вищого рівня доходів) [21, с. 154]. Марковіц, на відміну від Фрідмана і Севеджа, провів також дослідження поведінки індивідів для випадку ризику втрат, тобто для ситуації, коли крива байдужості подовжується ліворуч – для від'ємних значень багатства. Для незначного рівня втрат вона є опуклою догори, а для значного – донизу.

Слід однак зазначити, що в цій публікації ще не було жодної згадки про корисність інвестиційних портфелів. У ній Марковіц розглядав корисність лише у традиційному на той час розумінні – з позиції доходу індивіда. На наш погляд, це дослідження стало вирішальним з точки зору формування передумов для виникнення на основі маржиналізму та неокласичного підходу теорії портфеля. На нашу думку, саме на цьому етапі еволюції економічної теорії формуються передумови для виникнення на основі положень теорії граничної корисності окремого напрямку розвитку досліджуваної парадигми – оптимізації інвестиційних портфелів. Важливим спільним моментом теорії портфеля й маржиналізму є раціональний характер поведінки індивідів.

Поряд із наведеними висновками відомих учених-маржиналістів, які започаткували аналіз корисності економічних благ для споживачів, слід відзначити ще один важливий напрям розвитку наукової думки, що передував розвиткові суб'єктивного підходу до оптимізації інвестиційних портфелів. Це – теорія ігор. Започаткована Дж. фон Нейманом та О. Моргенштерном, вона не робить номінального акценту на корисності⁷, однак розглядає її як один з математичних інструментів пошуку оптимальних рішень агентів. У другому виданні монографії згаданих авторів 1947 року був запропонований метод кількісного визначення функції очікуваної корисності, яке базувалося на чотирьох аксіомах [27, с. 26 – 27]⁸. Перша аксіома – повноти корисності – передбачає, що для будь-яких абстрактних корисностей u , v та w дійсним є одне й лише одне із наведених співвідношень:

$$u = v, u > v \text{ або } u < v. \quad (1)$$

Друга аксіома – транзитивності корисності – говорить про стійкість вибору серед трьох альтернатив:

$$\text{якщо } u > v, \text{ а } v > w, \text{ то } u > w. \quad (2)$$

Третя аксіома – безперервності корисності – стверджує, що при $u > v$ для будь-якого значення α ($0 < \alpha < 1$) існуватиме певний рівень w , котрий дорівнює

$$\alpha u + (1 - \alpha)v = w. \quad (3)$$

Четверта аксіома – незалежності корисності – показує, що при $u > w > v$ для будь-яких значень α витримується нерівність

$$\alpha u + (1 - \alpha)v < w. \quad (4)$$

Це означає, що вибір не залежить від альтернативного варіанту.

Сама ж функція корисності за умови лінійності функції ризику (для будь-яких значень u та v та $0 > \gamma > 1$) має такий вигляд [27, с. 627]⁹:

$$v((1 - \gamma)u + \gamma v) = (1 - \gamma)v(u) + \gamma v(v), \quad (5)$$

а

$$v'(w) = wov(w) + w_1. \quad (6)$$

Загальну логіку теорії корисності фон Неймана-Моргенштерна, таким чином, можна сформулювати так: кожен індивід має власну функцію корисності, що впливає з витримування чотирьох наведених аксіом. Будь-яке рішення раціонального агента і являтиме собою максимізацію його функції корисності, навіть якщо він її не знає, або вона, в принципі, є невідомою. Саме такий постулат є ключовим у частині оптимізації інвестиційного портфеля, хоча в зазначеній роботі Фон Неймана та Моргенштерна, як і в роботах маржиналістів, про інвестиційний портфель не йшлося.

Безпосередній початок дослідження проблеми оптимізації беруть із роботи Г. Марковіца 1956 року [20]¹¹. Важливим є те, що в сучасній науковій літературі корисність розглядалася як функція від різних змінних, приміром від багатства інвестора [21], або від очікуваної дохідності та схильності інвестора до ризику [19, с. 208], або від інших чинників. Формалізовано однак корисність визначається трьома головними чинниками, а саме: ризик, очікувана дохідність, схильність до ризику.

У монографії Марковіца, приміром, було запропоновано формулу для визначення очікуваної корисності (U), яка залежить від дохідності (r) та спеціального додатного коефіцієнта A [19, с. 208 – 209]:

$$U = r - Ar^2. \quad (7)$$

Як зазначає Марковіц, оптимізація портфеля – це просто механізм, який перетворює інформацію за окремими цінними паперами у висновки за інвестиційним портфелем. Максимізація очікуваної корисності є кращою альтернативою порівняно із максимізацією очікуваної дохідності – концепції, котра панувала до набуття поширення концепцією максимізації очікуваної корисності. Максимізуючи очікувану дохідність, інвестор ніколи не обере диверсифікований портфель [19, с. 207]. Це зумовлено тим, що він завжди вкладатиме всі свої кошти в актив із найвищою дохідністю, і лише в разі рівності найвищих дохідностей різних активів йому буде байдуже, в який із них (або в декілька) вкладати кошти. Однак і диверсифікація не матиме для такого інвестора значення.

Максимізуючи свою очікувану корисність (7), інвестор співставляє очікувану дохідність та свою готовність ризикувати – отримувати відносно високу дохідність. За функцією корисності, інвестор оцінюватиме кожну альтернативу (інвестиційний портфель) у форматі певної

⁹ У літературі її часто називають "VNM utility function" – "функція корисності ФНМ" (від перших літер прізвищ авторів).

¹⁰ Ми навели оригінальні формули фон Неймана та Моргенштерна. Однак у сучасній літературі їхню функцію корисності прийнято формувати у дещо змінено алгебраїчному вигляді:

$$u(p_1 : x_1; p_2 : x_2; \dots; p_n : x_n) = \sum_{i=1}^n p_i u(x_i).$$

¹¹ Ідея оптимізації, очевидно, бере свій початок у дослідженнях математико-статистичного напрямку, які не є предметом нашого дослідження. Приміром, вдалим раннім поєднанням математико-ймовірнісних елементів та економічної теорії є робота Роберта Дорфмана 1951 року "Застосування лінійного програмування до теорії фірми" [7], на яке, зокрема, посилається й Марковіц. Ми розглядатимемо лише ті роботи, які стосуються безпосередньо оптимізації інвестиційних портфелів та мають пряме відношення до теорії портфеля.

⁷ Головним об'єктом вивчення теорії ігор є процес прийняття рішень раціональними агентами, які взаємодіють між собою. Теорія ігор використовує головню математичні моделі, які пояснюють таку взаємодію між агентами та намагаються спрогнозувати їхні оптимальні рішення з урахуванням поставлених цілей. Це – нормативна теорія, вона пояснює, як повинні діяти агенти. Вона є міждисциплінарною – окрім економіки, набула популярності в соціології та психології, політології та інших сферах.

⁸ У нашій роботі ми використали третє видання монографії 1953 року, оригінал якого вдалося знайти.

кількості одиниць умовної корисності, а його готовність ризикувати визначається коефіцієнтом A . Оптимальний

портфель – той, котрий має найвищу корисність. Геометрія даної функції корисності має такий вигляд:

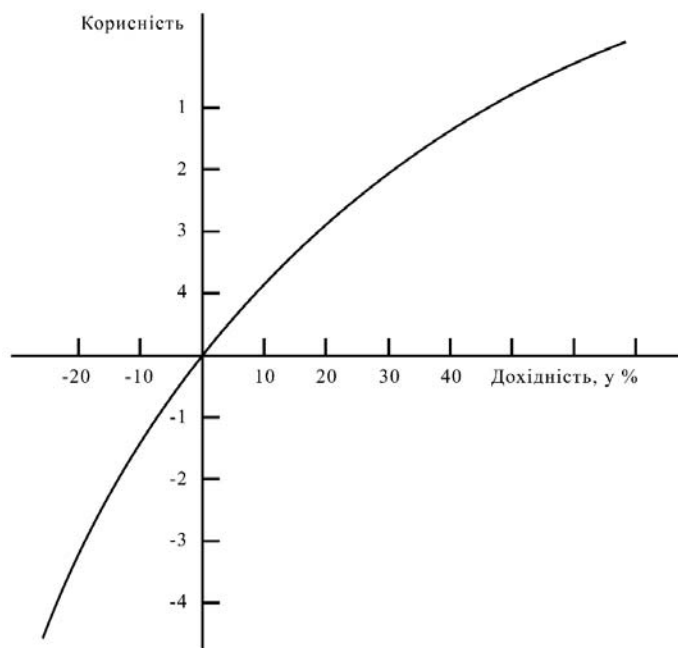

Рис. 1. Крива корисності

Примітка: джерело [19, с. 208].

У сучасній літературі визнають, що корисність є функцією висхідною, однак темпи її зростання постійно знижуються із її зростанням (або, іншими словами, зі збільшення ризику або дохідності). Тому більшість учених погоджуються, що в цілому вона є квадратичною та має гіперболічну геометрію. Однак навіть якщо й виникають суперечки стосовно форми кривої корисності, то визначним є факт її нелінійного вигляду. На рис. 1 крива корисності показує готовність інвестора приймати ризики, пов'язані з реалізацією тієї чи іншої дохідності на вісі абсцис. На противагу концепції максимізації очікуваної дохідності, максимізація корисності передбачає вибір інвестором диверсифікованого портфеля за умови, що крива байдужості матиме таку форму, як показано на рис. 1. У даній ситуації ризик фактично теж інкорпорований до корисності. Висока дохідність передбачає високий ризик.

Слід однак зазначити, що головною проблемою цього напрямку оптимізації є невідомість функції корисності. Ця проблема виникла разом із виникненням самої концепції корисності ще в рамках маржиналізму. Навіть у роботах різних представників теорії граничної корисності обґрунтовувалися різні форми функції корисності, різні функціональні залежності. Очевидним був факт того, що більшість інвесторів не знають своєї функції корисності, а деякі навіть не знають про її існування в принципі. Попри це, ряд інвесторів, як засвідчили емпіричні тести, обирають оптимальні портфелі в такий спосіб, що їхня корисність дійсно є максимальною або, принаймні, наближається до такого рівня. Це призвело у науково-теоретичному сенсі до необхідності або виведення певної універсальної функції корисності, або універсальної методології формалізації функції корисності для окремих інвесторів та ситуацій, або апроксимації функції корисності певною більш простою функцією.

Із першими двома варіантами було важко, зважаючи на постійно існуючі наукові суперечки в цьому плані. Більше того, максимізація функції корисності передба-

чає доволі складні математичні розрахунки на рівні визначення похідних різного порядку. Це, звісно, не є проблемою в теоретичному плані, але може виявитися складним завданням для інвестора. Варіант же апроксимації став у літературі доволі поширеним, а згодом – набув масового визнання та застосовується сьогодні в різних версіях на практиці. Важливий крок у розвитку цього напрямку був зроблений у дослідженні Х. Ліві та Г. Марковіца 1979 року "Апроксимація очікуваної корисності функцією середньої та варіації" [17], яке значною мірою поглибило вивчення проблематики оптимізації інвестиційних портфелів. Особливістю дослідження є те, що в ньому при оцінці корисності використовуються як ризик, так і дохідність безпосередньо. Вони припустили, що інвестор не знає своєї функції корисності, а тому може максимізувати корисність лише на основі апроксимації функції корисності, знаючи лише очікувану дохідність та варіацію дохідності. Ліві та Марковіц провели дослідження на предмет відмінності значень фактично розрахованої корисності (при відомій функції корисності) та апроксимованої очікуваної корисності на основі ефективної множинності (лише при відомих параметрах цієї множинності)¹². Висновок за підсумками такого порівняння був надзвичайно важливим: відмінності є мінімальними в більшості випадків – дослідження проводилося для двох базових варіантів функції корисності (логарифмічна – 5 різних варіантів ступеневого коефіцієнта та ступенева – 6 різних варіантів ступеневого коефіцієнта) на основі даних за дохідностями 149 взаємних фондів у період з 1958 по 1967 рік. Це означає, що інвестор може максимізувати свою очікувану корисність на основі ефективної множинності, не знаючи вигляду функції корисності. У більшості випадків він досягне не гірших результатів порівняно з тими, які

¹² Апроксимація здійснювалася на основі розкладання в ряд Тейлора: навколо нульової точки та навколо точки, що представляє очікувану дохідність. Другий варіант показав значно кращі результати.

були б у випадку прямої максимізації функції корисності для всіх допустимих (а не ефективних) портфелів.

Базові функції корисності для двох інвесторів стануть відповідно

$$U(R) = \log(1+R). \quad (8)$$

$$U(R) = (1+R)^{1/2}. \quad (9)$$

Якщо інвестори знають параметри ефективної множинності, тобто знають очікувані дохідності та стандартні відхилення (дисперсії), то вони можуть оцінювати свою корисність за такими формулами

$$E \log(1+R) \cong \frac{\log(1+E+\sigma) + \log(1+E-\sigma)}{2}. \quad (10)$$

$$EU \cong \frac{U(1+E+\sigma) + U(1+E-\sigma)}{2}. \quad (11)$$

Авторами доведено, що для цих двох інвесторів максимізація корисності на основі (8) та (9) майже ідентична максимізації (10) та (11). Відповідні коефіцієнти кореляції дорівнюють 99,5 % та 99,9 %, а перевірка на основі парних регресійних моделей дала регресійні коефіцієнти 0,996 та 1,006, що характеризує ідентичність реальних даних та оціночних [17, с. 308 – 309].

Апроксимація функції корисності здійснюється на основі розкладання функції корисності в ряд Тейлора навколо нуля (фактично ряд Маклорена)

$$U = U(0) + U'(0)R + 0,5U''(0)R^2 \dots \quad (12)$$

$$EU \cong U(0) + U'(0)E + 0,5U''(0)(E^2 + V). \quad (13)$$

та навколо очікуваної дохідності E

$$U = U(E) + U'(E)(R-E) + 0,5U''(E)(R-E)^2 \dots \quad (14)$$

$$EU \cong U(E) + 0,5U''(E)V. \quad (15)$$

Як зазначають автори, апроксимація (15) дає значно кращі результати порівняно з апроксимацією (13) [17, с. 309]. За великим рахунком, саме апроксимація (15) стала основою для сучасної версії функції корисності, котра використовується на практиці.

У дослідженні Й. Кролля, Х. Ліві та Г. Марковіца 1984 року "Порівняння прямої максимізації корисності та максимізації на основі середньої дохідності та варіації" був зроблений черговий крок у дослідженні проблематики оптимізації інвестиційних портфелів [15]. По-перше, вони розширили умови інвестиційного вибору – зі 149 портфелів до невизначеної кількості. По-друге, розширили спектр досліджуваних функцій корисності – 4 базові функції з різними варіантами модифікації¹³. По-третє, врахували можливості запозичення при наявності безризикової ставки, дослідивши ефект леввериджу. Висновки цієї роботи повністю підтвердили висновки попередньої. Для випадку ж леввереджевих портфелів висновки також були ідентичними – розглядалося обмеження запозичення не більше 50 % вартості портфеля при безризиковій ставці в 10 %. Аналогічний аналіз був проведений і для безризикової ставки 7 % – він також підтвердив попередні висновки.

Повертаючись до апроксимації (15), зазначимо, що в сучасному вигляді вона зазвичай формалізується так¹⁴

¹³ До цього в цілому домінувала точка зору про те, що апроксимація дає аналогічні (до отриманих на основі прямої максимізації функції корисності) результати тоді й лише тоді, коли функція корисності є квадратною (майже параболічною), а розподіл – нормальним (майже нормальним).

¹⁴ У такому вигляді апроксимовану функцію корисності подають у провідних світових підручниках з інвестиційного менеджменту, приміром [50, с. 159], а також використовують у рамках CFA програм.

$$EU = E(R) - 0,005 \times A \times [\sigma(R)]^2 \quad (16)$$

Коефіцієнт "A" – коефіцієнт схильності інвестора до ризику. Саме він характеризує ключову суб'єктивну складову даного напрямку оптимізації. Із (16) видно, що зі збільшенням очікуваної дохідності корисність інвестора зростатиме за інших рівних умов. Однак вона знижуватиметься за рахунок зростання стандартного відхилення, котре супроводжуватиме підвищення дохідності. Коефіцієнт A в даному випадку є тим компенсатором, який і визначатиме – яке зростання дохідності буде достатнім для інвестора за певного рівня зростання ризику. Очевидно, що зі збільшенням A зростатиме математичне значення добутку в рівнянні (16), а тому зменшуватиметься корисність. Це характерно для відносно менш схильного до ризику інвестора. Низькі значення коефіцієнта A означають високу готовність інвестора ризикувати.

Аналіз даної функції корисності дав можливість виявити 3 важливі методологічні проблеми, котрі потребують теоретичної ідентифікації: можливі значення та межі коливання коефіцієнта A, одиниці вимірювання самої корисності та формат системи координат для геометричного моделювання досліджуваної функції.

Щодо можливих значень коефіцієнта A, то слід зазначити, що суто математично вони можуть бути будь-якими. Однак із погляду фінансового змісту, цей коефіцієнт, на нашу думку, не може бути негативним. Довести цю тезу можна від зворотного – якщо A буде від'ємним, то будь-яке зростання ризику призводитиме до зростання корисності, навіть без урахування рівня дохідності, що суперечить ключовим положенням теорії портфеля зокрема й фінансової теорії в цілому. Нульового значення він також не може набувати, оскільки це означало би, що інвестор керується лише очікуваною дохідністю та не зважає на ризик. У такому випадку максимізація корисності просто перетворюється на максимізацію очікуваної дохідності. Встановити максимальне значення A важко, оскільки, в принципі, інвестор може бути нескінченно мінімально толерантним до ризику. Якщо розглядати інвестора, котрий мінімально схильний ризикувати, то завжди можна знайти інвестора, котрий за певних показників ризику й дохідності буде ще менш схильним до ризику. Однак слід розуміти, що в реальному житті при застосуванні даної функції корисності можна емпірично встановити такий рівень A, перевищення якого буде нетиповим та зустрічатиметься рідко. При цьому діапазон типових значень A буде ще вузьким.

Погодити математичні та фінансові основи коефіцієнта A можна, із нашої точки зору, на основі визначення діапазону коливань цього коефіцієнта. З одного боку, якщо припустити можливість використання від'ємних значень коефіцієнта A для високо схильних до ризику інвесторів, то його важко обмежити, оскільки завжди можна знайти інвестора, котрий буде ще більш схильним до ризику порівняно з іншим. Математично – нескінченно високе від'ємне значення коефіцієнта A. Максимальне значення також буде нескінченно високим та позитивним, однак із ним ситуація більш визначена – максимально несхильного до ризику інвестора можна знайти. Це той інвестор, котрий інвестує лише в безризикові активи. Однак у математичному розумінні завжди можна знайти ще менш схильного до ризику інвестора. Це зумовлено тим, що для такого інвестора корисність повинна бути нижчою від безризикової ставки, а це, окрім коефіцієнта A, визначатиметься ще й ризиком і дохідністю певної інвестиційної альтернативи.

Із зазначеного й випливає, що для практичного застосування даної функції корисності потрібно встановити інтервал коливання значень A. Це можна зробити лише емпіричним шляхом. Ключовим завданням у цьо-

му процесі є визначення кількості кроків зміни цього коефіцієнта. На нашу думку, 10 кроків цілком достатньо. Це й буде той діапазон, котрий включатиме переважну більшість реально спостережуваних ситуацій (із високою ймовірністю – більше 99 %). Реалізувати ці 10 кроків можна по-різному. Якщо використовувати лише натуральні числа, то діапазон буде від 1 до 10. Якщо використовувати дрібні числа, то такий діапазон може бути від 1 до 5 із кроком у 0,5. Діапазон, таким чином, можна сформувати в будь-який спосіб, що визначатиметься потребами та баченням цього процесу аналітиком. У випадку ж застосування від'ємних чисел, натуральний діапазон міг би бути, приміром, від – 5 до + 5. Діапазон можна сформувати й у форматі 100 %.

Важливим аспектом у випадку застосування від'ємних чисел у діапазоні є, на нашу думку, те, що діапазон не обов'язково буде симетричним. Так, приміром, для симетричного діапазону (скажімо, від – 5 до + 5) більша частина інвесторів потраплятимуть у додатну його частину¹⁵. Це означає, що ми не можемо зробити розмежування між інвесторами, схильними до ризику, та інвесторами, нехильними до ризику на основі нульового значення коефіцієнта A . Схильними до ризику інвесторами можуть виявитися ті, приміром, для яких A буде меншим від, скажімо, +2. Усе залежатиме від того, яким буде гаусіанський розподіл інвесторів у діапазоні. Тому в цій ситуації слід бути надзвичайно уважним у частині інтерпретації значень діапазону та віднесення інвесторів до певних груп. У сучасних програмних оптимізаторах застосовують зазвичай 3-4 ступені в рамках діапазону. Це й засвідчує вищезазначене положення про те, що переважна частина інвесторів потраплятимуть у доволі вузьку частину будь-якого діапазону. При цьому звичайному інвесторові значно легше визначитися серед 3-4 варіантів власної схильності до ризику, ніж із 10 та більше.

Використання позитивних натуральних чисел для формування діапазону не містить такої проблеми. Середній рівень схильності інвестора до ризику буде визначений суто емпірично, а єдиною суттєвою перевагою застосування від'ємних чисел у діапазоні залишається лише потреба врахування інвестора, байдужого до ризику. А оскільки такий інвестор навряд чи зустрічається в реальному житті – теорія раціонального вибору взагалі припускає відсутність таких індивідів у принципі – використання позитивного діапазону є значно більш зручним та повною мірою обґрунтованим. Хоча якщо в рамках одного дослідження застосовувати

ідентичні діапазони, вони у відносному розумінні завжди дадуть порівнювані результати.

Друге питання, що потребує методологічної ідентифікації, стосується одиниць вимірювання корисності. На початку нашого аналізу корисності ми говорили, що вона вимірюється у певних умовних одиницях, які слугують інвесторові визначником для прийняття інвестиційних рішень. Суто математично однак добуток рівняння (16) віднімається від очікуваної дохідності та є, як ми вже зазначали, певним скоригованим на готовність інвестора ризикувати показником. Логічно, що отриманий у підсумку показник повинен мати такі ж одиниці вимірювання, як і сама дохідність, у нашому випадку – у відсотках. За своєю сутністю, це певна скоригована дохідність, котра враховує схильність інвестора до ризику. В англійській термінології для її позначення використовується навіть спеціальний термін – *certainty equivalent return*, котрий можна перекласти як дохідність, еквівалентна певному рівню визначеності або просто еквівалентна дохідність. З огляду на це, корисність повинна вимірюватися у відсотках, оскільки представляє собою скориговану ставку дохідності.

Третє питання, котре необхідно з'ясувати, впливає з попереднього. Формат системи координат і визначається головню тим, у яких одиницях вимірюється корисність. Саме через це функція корисності може мати різні геометричні форми та, на перший погляд, відрізнятися. Приміром, якщо одиниці вимірювання корисності вважати умовними, то функцію корисності будують у системі координат "дохідність – корисність", як, скажімо, у Марковіца на рис. 1. У цьому випадку графік є опуклим догори. Функцію ж корисності в сучасному вигляді (16) геометрично формалізують так званими кривими байдужості, котрі будуються в системі координат "ризик – очікувана дохідність", а корисність як така в цій системі координат навіть не представлена. Крива байдужості і є тим абстрактним геометричним зображенням корисності та в цьому випадку опукла донизу (рис. 2).

Зазначимо, що на рис. 2 зображені криві байдужості не для різних інвесторів, а для різних інвестиційних опцій. Ці опції можуть розглядатися навіть одним інвестором, для якого вища крива означатиме більшу корисність, оскільки даватиме вищу дохідність за певного рівня ризику. Геометрично криві байдужості одного інвестора повинні мати однаковий характер опуклості, котрий і визначається коефіцієнтом A із (16).

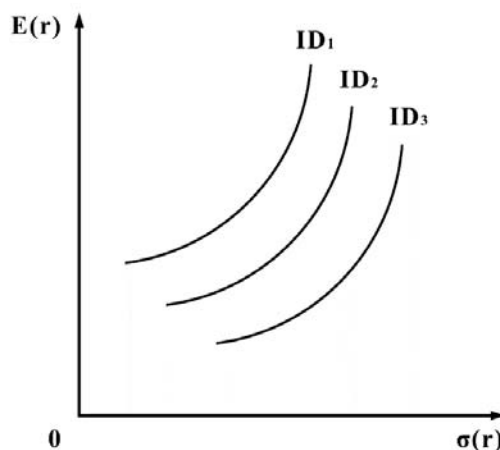

Рис. 2. Криві байдужості для різних інвестиційних альтернатив

Примітка: складено автором.

¹⁵ Суто статистично для цього краще навіть розрахувати медіану.

Прийняття інвестиційного рішення щодо оптимального портфеля відбувається на основі співставлення кривої байдужості інвестора з реальними інвестиційними можливостями. У теорії портфеля під реальними інвестиційними можливостями розглядається ефектив-

на множинність, існування та безальтернативність якої доведені в рамках концепції ефективності. Сучасна портфельна теорія вважає оптимальним той портфель, який знаходиться в точці дотику ефективної множинності та кривої байдужості інвестора (рис. 3).

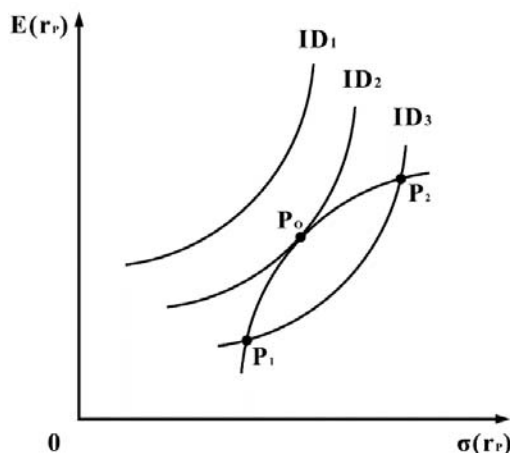

Рис. 3. Вибір оптимального портфеля на основі корисності

Примітка: складено автором.

Розглядаючи три криві байдужості, слід зазначити, що інвестор ніколи не обере рівень корисності на кривій байдужості ID_1 , оскільки він є фізично недосяжним через відсутність інвестиційних можливостей – дана крива байдужості навіть не перетинається з ефективною множинністю. Інвестор також не обере жоден портфель на кривій ID_3 (ані портфель P_1 , ані P_2), оскільки на кривій ID_2 він може отримати вищу корисність. Тому раціональний інвестор завжди обере портфель P_0 на кривій байдужості ID_2 , оскільки він є досяжним, ефективним та

дає найбільшу корисність. Криві байдужості різних інвесторів повинні мати різний характер опуклості, оскільки в кожного з них – різний ступінь схильності до ризику. Це означає, що більш схильний до ризику інвестор вимагатиме меншу дохідність за підвищення ризику – більш полого крива байдужості ($ID_{TOLERANT}$). У той же час менш схильний до ризику інвестор матиме більш круту криву байдужості (ID_{AVERSE}), оскільки вимагає вищу дохідність за підвищення ризику (рис. 4).

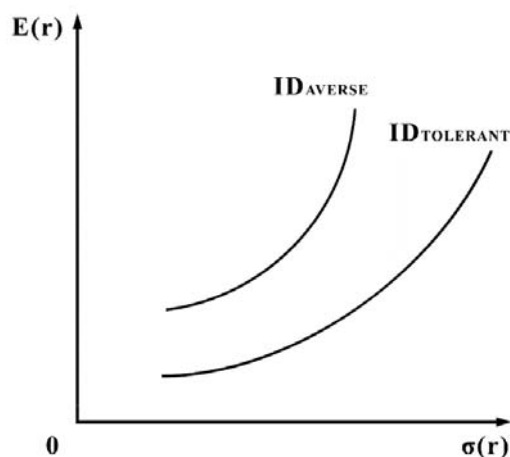

Рис. 4. Криві байдужості для інвесторів із різним ступенем схильності до ризику

Примітка: складено автором.

Оптимізація на основі стохастичного домінування є однією з найбільш відомих альтернатив оптимізації на основі корисності та іншим методам. На відміну від концепції корисності, вона є позапарадигмальним підходом. Стохастичне домінування не передбачає напрямку використання ризику, натомість використовує ймовірності реалізації окремих значень дохідностей. Поширення концепції стохастичного домінування можна, з нашої точки зору, пояснити такими важливими рисами.

По-перше, у рамках цієї концепції не робиться ніяких припущень щодо характеру розподілу ймовірностей – а саме цей аспект, як зазначалося, є одним із опорних пунктів критики традиційної біпараметричної оптимізації. По-друге, стохастичне домінування не передбачає конкретного вигляду функції корисності інвестора, а стосується будь-яких функцій корисності. Першими, хто застосував концепцію стохастичного домінування в контексті портфельного вибору, були Дж. Квірк та

Р. Сапоснік [30]. У 1962 році вони сформулювали порядок стохастичного домінування [30, с. 141], який сьогодні відомий як три прогресивні рівні стохастичного домінування, котрі визначають поведінку та інвестиційні рішення індивідів. Визначений порядок дає можливість виключити з інвестиційного аналізу низку варіантів розподілу прибутку (портфелів – у термінах сучасної теорії). Кожен рівень стохастичного домінування, подібно до підходу Марковіца, розділяє вибір на дві частини: ефективна множинність (стохастичного домінування) та неефективна множинність (стохастичного домінування) [30, с. 439]. Ефективна множинність стохастичного домінування включає ті портфелі, котрі домінують над іншими. Якщо ж є портфель, який домінує над даним,

то саме він входить до ефективної множинності, а даний портфель буде негайно віднесений до неефективної множинності стохастичного домінування.

Стохастичне домінування першого порядку передбачає, що інвестор віддає перевагу більшому порівняно з меншим. Це означає, що якщо з упевненістю відомо, що перша інвестиційна альтернатива дасть більший дохід порівняно з другою інвестиційною альтернативою, дохід якої також відомий напевно, то інвестор завжди обере першу, котра домінує над другою. Розглянемо типову ситуацію розвитку ринкової кон'юнктури, коли існують три сценарії її розвитку та три різних варіанти реалізації дохідностей двох портфелів А та В (табл. 1).

Таблиця 1. Альтернативи для вибору на основі стохастичного домінування (варіант 1)

Варіант	Ймовірність реалізації варіанту	Дохідність портфеля, у %	
		А	В
Песимістичний	1/3	12	14
Реалістичний	1/3	16	18
Оптимістичний	1/3	19	22

Примітка: складено автором.

У даному випадку інвестор завжди обере портфель В, оскільки за будь-якого варіанту розвитку кон'юнктури ринку він дасть вищу дохідність порівняно з порт-

фелем А. Якщо ж дещо трансформувати дані табл. 1, то інвестиційний вибір виявиться значно менш однозначним (табл. 2).

Таблиця 2. Альтернативи для вибору на основі стохастичного домінування (варіант 2)

Ймовірність реалізації дохідності портфеля		Дохідність портфеля, у %	
А	В	А	В
1/3	1/3	12	14
1/3	1/3	16	18
1/3	1/3	19	22

Примітка: складено автором.

У даній ситуації ймовірність реалізації тієї чи іншої дохідності для портфелів А та В начебто однакова. Однак ми не знаємо напевно, яка частка загальної ймовірності буде реалізована для обох портфелів – перша 1/3, друга 1/3 чи третя 1/3. Насправді, у той час як для портфеля В буде реалізована перша 1/3 ймовірності, для портфеля А це може бути третя 1/3 ймовірності. У

такому разі дохідність портфеля А буде 19 %, а дохідність портфеля В – 14 %. Для такого співвідношення портфель А буде більш прийнятним для інвестора. Для прийняття раціонального інвестиційного рішення в цій ситуації слід розглядати так званий розподіл кумулятивних ймовірностей (табл. 3).

Таблиця 3. Кумулятивні ймовірності інвестиційних альтернатив (варіант 2)

Дохідність портфеля, у %	Ймовірність	
	А	В
12	1/3	0
14	1/3	1/3
16	2/3	1/3
18	2/3	2/3
19	1	2/3
22	1	1

Примітки:

1. Складено автором.
2. Сірим забарвленням виділені домінуючі портфелі.

Під кумулятивною ймовірністю розуміємо ймовірність отримання даної або нижчої дохідності. Для інвестиційного вибору за даними табл. 2 – 3 бачимо, що кумулятивна ймовірність для портфеля є не нижчою, ніж для портфеля В – вона або дорівнює, або перевищує її. Це означає, що інвестор завжди віддасть перевагу портфелю В порівняно з портфелем А, оскільки ймовірність отримання певної або нижчої дохідності завжди нижча або ідентична.

Для інвестиційного вибору правило стохастичного домінування першого порядку можна сформулювати

так: якщо інвестори віддають перевагу більшому порівняно з меншим та якщо кумулятивна ймовірність розподілу дохідностей за інвестиційною альтернативою (портфелем) А не перевищує кумулятивну ймовірність розподілу дохідностей за інвестиційною альтернативою (портфелем) В, то інвестор завжди обере варіант А.

У деяких випадках однак інвестиційний вибір за стохастичним домінуванням першого порядку зробити неможливо – приміром, для ситуації, коли кумулятивні ймовірності перевищують одна одну для різних діапазонів дохідностей. Стохастичне домінування другого

порядку передбачає, що інвестор неохочий до ризику. По суті, це є додаткове обмеження (або припущення) щодо функції корисності інвестора. Розглянемо де-

що видозмінений варіант інвестиційного вибору: припустимо, що в табл. 2 для портфеля В у другому випадку дохідність становить не 18, а 15 % (табл. 4).

Таблиця 4. Альтернативи для вибору на основі стохастичного домінування (варіант 3)

Ймовірність реалізації дохідності портфеля		Дохідність портфеля, у %	
А	В	А	В
1/3	1/3	12	14
1/3	1/3	16	15
1/3	1/3	19	22

Примітка: складено автором.

Розподіл кумулятивних ймовірностей для цих альтернатив представлений у табл. 5.

Таблиця 5. Кумулятивні ймовірності інвестиційних альтернатив (варіант 3)

Дохідність портфеля, у %	Ймовірність	
	А	В
12	1/3	0
14	1/3	1/3
15	1/3	2/3
16	2/3	2/3
19	1	2/3
22	1	1

Примітки:

1. Складено автором.
2. Сірим забарвленням виділені домінуючі портфелі.

Як бачимо з табл. 5, кумулятивні ймовірності не дають можливості однозначно ідентифікувати інвестиційний вибір. Для дохідності в 15 % кумулятивна ймовірність портфеля В є вищою, у той час як для дохідності в 12 % та 19 % портфель А має вищу кумулятивну ймові-

рність. Для здійснення інвестиційного вибору правило стохастичного домінування другого порядку передбачає розрахунок накопичувальних та сумарних кумулятивних дохідностей (табл. 6).

Таблиця 6. Кумулятивні, накопичувальні та сумарні ймовірності інвестиційних альтернатив (варіант 3)

Дохідність портфеля, у %	Ймовірності					
	Кумулятивні		Накопичувальні		Сумарні	
	А	В	А	В	А	В
12	1/3	0	1/3	0	1/3	0
14	1/3	1/3	2/3	1/3	1	1/3
15	1/3	2/3	1	1	2	1 1/3
16	2/3	2/3	1 2/3	1 2/3	3 2/3	3
19	1	2/3	2 2/3	2 1/3	6 1/3	5 1/3
22	1	1	3 2/3	3 1/3	10	8 2/3

Примітки:

1. Складено автором.
2. Сірим забарвленням виділені домінуючі портфелі.

Накопичувальна кумулятивна ймовірність для певного рівня дохідності являє собою суму кумулятивних ймовірностей для всіх попередніх рівнів дохідності, включаючи даний. Сумарна ж кумулятивна ймовірність – це сума накопичувальних кумулятивних ймовірностей для всіх попередніх рівнів дохідності, включаючи даний. Із табл. 6 бачимо, що накопичувальні ймовірності завжди більші для портфеля А порівняно з портфелем В. Це, на відміну від ситуації в табл. 5, дає можливість зробити інвестиційний вибір – портфель В, який домінує над портфелем А. За даними табл. 5 інвестор фактично повинен прийняти рішення – обрати портфель А для середнього діапазону дохідностей або портфель В для нижчого та вищого діапазону. У цьому контексті значно більш важливим є вибір інвестора між низьким діапазоном дохідності для портфеля В та більш високим для портфеля А. Саме цей вибір здійснюється на основі неохочості інвестора до ризику. Він зумовлений тим, що для інвестора приріст дохідності в низьких діапазонах є більш корисним ніж у високих. А до того ж, портфель В домінує й для ще більш високого діапазону – 19 %.

Правило стохастичного домінування другого порядку, таким чином, стверджує, що якщо інвестор віддає перевагу більшому порівняно з меншим та є неохочим до ризику, то він завжди обере портфель В, котрий домінує над портфелем А, якщо накопичувальні кумулятивні ймовірності портфеля В не перевищують накопичувальні кумулятивні ймовірності портфеля А.

Стохастичне домінування третього порядку означає, що абсолютна неохочість інвесторів до ризику є спадною. Важливою умовою застосування стохастичного домінування третього порядку є позитивне значення похідної третього порядку функції корисності інвестора. Інвестиційний вибір, таким чином, здійснюється так: якщо інвестор віддає перевагу більшому порівняно з меншим та є неохочим до ризику, а третя похідна його функції корисності є позитивною, портфель А домінуватиме над портфелем В та буде обраний інвестором, якщо його середня дохідність є вищою та якщо його сумарні кумулятивні ймовірності для всіх діапазонів дохідності не перевищуватимуть сумарні кумулятивні дохідності за портфелем В.

Насправді третій та більш високий порядки стохастичного домінування мало досліджені в сучасній літературі. Це, з нашої точки зору, можна пояснити рядом причин. По-перше, більшість варіантів інвестиційного вибору на основі стохастичного домінування можна зробити за першим та другим порядком. По-друге, є принаймні кілька ознак спадної несхильності інвесторів до ризику, окрім позитивної третьої похідної. Це в дійсності означає, що формулювання правила третього порядку стохастичного домінування може бути значно більш складним. При цьому невідомо, чи можна буде застосувати його на практиці. По-третє, зважаючи на невизначеність та складність дослідження стохастичного домінування третього порядку, важко говорити про реальну готовність цієї концепції до подальшого розвитку, зокрема в частині формулювання правил більш високого порядку. На нашу думку, це все ж буде визначати розвиток і цієї концепції, і самої парадигми у близькому майбутньому.

Важливим здобутком дослідження Квірка та Сапосніка є емпіричний тест та порівняння портфелів на ефективній множинності Марковіца та портфелів, ефективних за правилами стохастичного домінування. Автори теоретично довели, що ефективні портфелі Марковіца можуть бути неприйнятними з погляду концепції стохастичного домінування не лише порівняно з портфелями, що домінують, а навіть і щодо портфелів з неефективної частини допустимої множинності Марковіца, котрі також можуть домінувати над ефективними портфелями [30, с. 145]. На думку авторів, визначення поняття "ефективна множинність" слід змінити, виключивши з нього портфелі, котрі не є домінуючими з погляду концепції стохастичного домінування, а також додавши застереження про безперервність функції корисності.

Значущою з точки зору розвитку концепції стохастичного домінування та досліджуваної парадигми в цілому є робота Р. Портера та Дж. Гаумнітца [29]. Вони провели емпіричне тестування концепції стохастичного домінування й традиційної біпараметричної оптимізації за реальними даними. Автори довели, що правило стохастичного домінування першого порядку як критерій прийняття інвестиційних рішень є малоефективним, оскільки дає можливість виключити з традиційної множинності лише зовсім незначну кількість портфелів. Щодо правила стохастичного домінування другого порядку, то різниця між ефективними портфелями, сформованими за підходом Марковіца та на основі стохастичного домінування, є насправді не такою значною, як могло б здаватися. У цілому дві множинності є доволі схожими – частина портфелів представлена в одній множинності, але не представлена в іншій, частина – навпаки. Ця розбіжність однак є найбільш відчутною для низьких діапазонів ризику – значна частина ефективних портфелів виявляються неефективними за правилом стохастичного домінування другого порядку [29, с. 440 – 441]. Застосування правила стохастичного домінування третього порядку призводить до зниження як традиційної ефективної множинності, так і ефективної множинності стохастичного домінування. При цьому частина суперечок між підходом Марковіца й правилом стохастичного домінування другого порядку усувається. За концепцією стохастичного домінування автори також підтвердили, що для ефективної диверсифікації достатня лише невелика кількість цінних паперів [29, с. 443 – 444]. Однак це положення підтверджується значно більш чітко за традиційним біпараметричним підходом. У підсумку, на думку авторів, традиційна біпараметрична оптимізація та стохастичне домінування дають незначні відмінності для більшості інвесторів – крім тих, які є дуже несхильними до ризику. Для останніх правила стохастичного домінування другого й третього порядків дають оптимальні портфелі, котрі значно біль-

шою мірою кореспондуються з портфелями, котрі передбачають максимізацію функції корисності інвестора.

А. Бава довів, що правило стохастичного домінування третього порядку є оптимальним критерієм прийняття інвестиційних рішень для випадків з однаковими середніми в розподілах [3] за умови спадної схильності до ризику інвесторів. Воно дає можливість звузити множинність прийнятих альтернатив. У дослідженні Бави обґрунтовано, що для розподілів з відмінними середніми немає чіткого правила вибору, яке б враховувало необхідні й достатні умови. Однак правило стохастичного домінування третього порядку дає гарну обґрунтовану апроксимацію.

Серед сучасних досліджень проблематики стохастичного домінування відзначимо роботу Т. Меєра, К. Лі та Л. Роуз [26], які проводили емпіричний тест правил стохастичного домінування на прикладі міжнародних портфелів. Автори базуються на двох ключових посилах. По-перше, за традиційним біпараметричним підходом міжнародна диверсифікація дає можливість підвищити ефективність інвестиційних портфелів. По-друге, у цілому концепція стохастичного домінування дає кращі результати порівняно з традиційним підходом, оскільки передбачає всі можливі види розподілу та значно менше обмежень щодо функції корисності інвестора. Автори довели, що портфель ринку Нової Зеландії (малий розвинутий ринок акцій) домінує над чотирма досліджуваними міжнародними портфелями в усіх чотирьох досліджуваних періодах. У частині тестування переваг ступеню диверсифікації в дослідженні показано, що навіть найменш диверсифікований міжнародний портфель домінує над більш диверсифікованими міжнародними портфелями. Ще одним висновком дослідження є те, що під час кризи – автори досліджували Азійську кризу – портфелі з низьким рівнем ризику й доходності домінують над портфелями з високим рівнем ризику й доходності.

Слід зазначити, що підтвердження положення про невелику кількість цінних паперів для отримання ефекту диверсифікації має важливе значення з точки зору розвитку парадигми міжнародного портфельного інвестування, зокрема в частині вирішення суперечки між двома ключовими концептами теорії портфеля. Як зазначалося, традиційний біпараметричний підхід суперечить концепції диверсифікації інвестиційних портфелів. У даному випадку показано, що для домінування міжнародному портфелю достатньо містити лише невелику кількість цінних паперів.

У рамках еволюції парадигми міжнародного портфельного інвестування напрям дослідження концепції стохастичного домінування представлений ще рядом важливих наукових робіт. Так, Х. Шаліт та Ш. Йітсхакі підтверджують думку багатьох учених, котра активно набирає популярність останнім часом, про те, що якісні результати складних оптимізаційних операцій часто бувають незрозумілими на практиці [32]¹⁶. Для усунення цього недоліку в частині трактування результатів оптимізації за правилами стохастичного домінування вони розробили інтуїтивно зрозумілий геометричний метод аналізу, котрий базується на систематичному ризику (підхід Джині) й середній доходності. Стохастичне домінування показано на прикладі кривих Лоуренса. Ортобеллі й Рачев також досліджують ефективну множинність за критеріями стохастичного домінування [28], а також з погляду принципу підвищеної надійності.

Оптимізація на основі стохастичного домінування дає цікаві результати з точки зору порівняння ефективності місцевих та міжнародних портфелів. Приміром, Ф. Абід, П. Леунг, М. Моруа та В. Вонг провели емпіри-

¹⁶ Така думка стосується не лише проблематики портфельної оптимізації, а й ширшого кола питань у галузі економіки й фінансів. Часто складні економетричні викладки взагалі втрачають пояснювальну силу.

чне тестування портфелів місцевого ринку та міжнародних портфелів з погляду американського інвестора [11]. Традиційна біпараметрична оптимізація та оптимізація за стохастичним домінуванням дали доволі відмінні результати. Так, за біпараметричним підходом виявилося, що інвестори з низьким ступенем схильності до ризику віддадуть перевагу міжнародним портфелям, а інвестори з високою схильністю до ризику – портфелям місцевого ринку. За правилами стохастичного домінування автори виявили, що можливості арбітражу між місцевим та міжнародним ринком відсутні. Загальне порівняння різних портфелів за стохастичним домінуванням не дало однозначних результатів: деякі місцеві портфелі домінували над міжнародними, деякі міжнародні – над місцевими. Однак для різних діапазонів ризику порівняння дало цікаві результати. Портфелі місцевого ринку з низьким ризиком домінують над міжнародними портфелями з високим ризиком за правилом стохастичного домінування другого порядку, а міжнародні портфелі з низьким ризиком домінують над місцевими портфелями з високим ризиком. При цьому в той час, як авторам вдалося знайти міжнародний портфель, котрий домінує над всіма місцевими портфелями (його ризик є нижчим порівняно з усіма місцевими портфелями), знайти абсолютно домінуючий над міжнародними портфель місцевого ринку не вдалося. Цей результат підтверджує положення теорії міжнародної диверсифікації про її незаперечні переваги лише частково.

Підбиваючи підсумки проведеного дослідження, значимо, що теорію граничної корисності можна розглядати як ґносеологічну основу парадигми міжнародного портфельного інвестування в частині портфельної оптимізації – фундаментальну роботу В. Джевонса датують 1866 роком. Перший науковий підхід щодо застосування ідеї корисності до фінансових активів бачимо в 1877 році у Л. Вальраса – він розробив теорему максимальної корисності нових капіталів, призначених для споживчих послуг. Еволюційно важлива для розвитку парадигми міжнародного портфельного інвестування концепція була розвинута Дж. Хіксом у 1939 році – він запропонував враховувати в очікуваній ціні поправку на ризик. Вона визначається як поглядами підприємця про ступінь господарської невизначеності, так і його готовністю ризикувати.

Вирішальний етап розвитку портфельної парадигми сучасної інвестиційної теорії слід датувати першою половиною 1950-х років, коли ряд фундаментальних досліджень Г. Марковіца сприяли еклектичній інтеграції неокласичної економічної теорії й теорії портфеля. Цьому передувало формування в 1947 році ще однієї важливої наукової концепції – теорії ігор. Започаткована Дж. фон Нейманом та О. Моргенштерном, вона не робить номінального акценту на корисності, однак розглядає її як один з математичних інструментів пошуку оптимальних рішень агентів. Теорія ігор стала основою для оптимізаційного концепту на основі корисності та для іншого оптимізаційного підходу – на основі стохастичного домінування.

Ці два підходи передбачають суб'єктивну оптимізацію та базуються на індивідуальному сприйнятті інвестором отримуваного блага – інвестиційних характеристик портфеля. Однак на відміну від концепції корисності, котра за своєю сутністю відноситься до загальної парадигмальної лінії концепція стохастичного домінування є позапарадигмальним підходом. У його основі лежать зовсім інші принципи, він знаходиться поза межами логіки парадигми.

Оптимізація на основі корисності передбачає прийняття інвестором рішення на основі не лише ризику й доходності, а й власної схильності до ризику. Ці три параметри формалізовано об'єднуються у функцію корисності, котра характеризує умовне благо інвестора від

володіння портфелем. Головною проблемою даного підходу є невідомість функції корисності, хоча в сучасній науковій літературі в цілому визнають її висхідний характер, а темпи її зростання постійно знижуються. Унікальність цього підходу в парадигмальному контексті зумовлена тим, що, обираючи якийсь портфель, інвестор вже здійснює фактичну оптимізацію, навіть не знаючи власної функції корисності. З огляду на це, такий підхід можна вважати найбільш універсальним, всеохоплюючим і загальним. Він орієнтований на раціонального інвестора. Традиційна оптимізація за цим методом здійснюється на основі співставлення ефективної множинності Марковіца й кривої байдужості інвестора. Оптимальний портфель знаходиться там, де ці криві є дотичними.

Концепція оптимізації на основі стохастичного домінування, яка виникла у 1962 році, є однією з найбільш поширених альтернатив парадигмальним підходам. У рамках цієї концепції не робиться ніяких припущень щодо характеру розподілу ймовірностей, і вона розглядає будь-які функції корисності. Стохастичне домінування передбачає існування певного ієрархічного порядку, котрий і визначає домінування одних портфелів над іншими. Цей порядок формалізований у формі трьох теорем-правил стохастичного домінування, кожна наступна з яких є більш прогресивною та жорсткою порівняно з попередньою.

Стохастичне домінування дає результати, відмінні від результатів традиційної біпараметричної оптимізації. Різні теоретичні й емпіричні тести показують, що частина портфелів з ефективної множинності Марковіца виявляються неефективними за стохастичним домінуванням, рівно як і навпаки. На відміну від традиційного підходу, за яким переваги міжнародної диверсифікації інвестиційних портфелів є однозначними й очевидними, за стохастичним домінуванням вони підтверджуються лише в цілому, але можна встановити багато прикладів домінування портфелів місцевого ринку.

Концепція стохастичного домінування посідає особливе місце в теорії міжнародного портфельного інвестування. Вона суттєво розширює оптимізаційні можливості, оскільки усуває існуючі в рамках концепції корисності обмеження на саму функцію корисності. Тому цей підхід є більш наближеним до практики портфельного інвестування. Оптимізація може здійснюватися й за більш високими порядками домінування, котрі однак не досліджені в сучасній літературі та потребують ґрунтовного вивчення. Саме цей напрям наукових досліджень та розвитку теорії міжнародного портфельного інвестування буде домінувати у близькому майбутньому.

Список використаних джерел

1. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или Теория общественного богатства / Леон Вальрас; [Перевод на русский язык – И. Егоров, А. Белянин]. – М.: Издграф, 2000. – 448 с.
2. Arzac E. R. Portfolio Choice and Equilibrium in Capital Markets with Safety-First Investors / Enrique R. Arzac, Vijay S. Bawa // Journal of Financial Economics. – 1977. – Vol. 4, № 3. – P. 277 – 288.
3. Bawa V. S. Optimal Rules for Ordering Uncertain Prospects / Vijay S. Bawa // Journal of Financial Economics. – 1975. – Vol. 2, № 1. – P. 95 – 121.
4. Blaug M. Economic Theory in Retrospect / Marc Blaug. – [4th ed.]. – Cambridge, New York, Chester: Cambridge University Press, 1985. – 737 p.
5. Bodie Z. Investments / Zvi Bodie, Alex Kane, Alan J. Markus. – [8th Edition]. – Boston, London, Toronto: McGraw-Hill/Irwin, 2009. – 1061 p.
6. Ding Y. The Optimal Portfolios Based on a Modified Safety-First Rule with Risk-Free Saving / Yuanyao Ding, Zudi Lu // Journal of Industrial and Management Optimization. – 2016. – Vol. 12, № 1. – P. 83 – 102.
7. Dorfman R. Application of Linear Programming to the Theory of the Firm – Including and Analysis of Monopolistic Firms by Non-Linear Programming / Robert Dorfman. – Berkeley and Los Angeles: University of California Press, Bureau of Business and Economic Research, University of California, 1951. – 98 p.
8. Dumas B. The World Price of Foreign Exchange Risk / Bernard Dumas, Bruno Solnik // The Journal of Finance. – 1995. – Vol. 50, № 2. – P. 445 – 479.

9. Friedman M. The Utility Analysis of Choices Involving Risk / Milton Friedman, L. J. Savage // The Journal of Political Economy. – 1948. – Vol. 56, № 4. – P. 279 – 304.
10. Hicks J. R. Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory / John Hicks. – [2nd Edition]. – New York : Oxford University Press, 1939. – 340 p.
11. International Diversification Versus Domestic Diversification: Mean-Variance Portfolio Optimization and Stochastic Dominance Approaches / [Fathi Abid, Pui Lam Leung, Mourad Mroua, Wing Keung Wong] // Journal of Risk and Financial Management. – 2014. – Vol. 7, № 2. – P. 45 – 66.
12. Jevons W. S. The Theory of Political Economy / W. Stanley Jevons. – [5th Edition]. – New York : Augustus M. Kelley, Bookseller, 1965. – 343 p.
13. Kelly J. L. A New Interpretation of Information Rate / J. L. Kelly, Jr. // The Bell System Technical Journal. – 1956. – Vol. 35, № 4. – P. 917 – 926.
14. Kim G. The Construction of the Optimal Investment Portfolio Using the Kelly Criterion / Gyu-tai Kim, Suhee Jung // World Journal of Social Sciences. – 2013. – Vol. 3, № 6. – P. 15 – 26.
15. Kroll Y. Mean-Variance Versus Direct Utility Maximization / Yoram Kroll, Haim Levy, Harry M. Markowitz // The Journal of Finance. – 1984. – Vol. 39, № 1. – P. 47 – 61.
16. Latane H. A. Test of Portfolio Building Rules / Henry A. Latane, William E. Young // The Journal of Finance. – 1969. – Vol. 24, № 4. – P. 595 – 612.
17. Levy H. Approximating Expected Utility by a Function of Mean and Variance / H. Levy, H. M. Markowitz // The American Economic Review. – 1979. – Vol. 69, № 3. – P. 308 – 317.
18. Markowitz H. M. Portfolio Selection / Harry Markowitz // The Journal of Finance. – 1952. – Vol. 7, № 1. – P. 77 – 91.
19. Markowitz H. M. Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments / Harry M. Markowitz. – New York : John Wiley & Sons, Inc.; London : Chapman & Hall, Ltd.; Cowles Foundation for Research in Economics at Yale University, 1959. – 344 p.
20. Markowitz H. M. The Optimization of a Quadratic Function Subject to Linear Constraints / Harry Markowitz // Naval Research Logistics Quarterly. – 1956. – Vol. 3, № 1-2. – P. 111 – 133.
21. Markowitz H. M. The Utility of Wealth / Harry Markowitz // The Journal of Political Economy. – 1952. – Vol. 60, № 2. – P. 151 – 158.
22. Marschak J. Rational Behavior, Uncertainty Prospects, and Measurable Utility / Jacob Marschak // Econometrica. – 1950. – Vol. 18, № 2. – P. 111 – 141.
23. Marshall A. Principles of Economics: An Introductory Volume / Alfred Marshall. – [8th Edition]. – New York, Boston, Chicago : The Macmillan Company, 1920. – 872 p.
24. Menger C. Principles of Economics / Carl Menger ; [Translated by James Dingwall and Bert F. Hodelitz]. – Auburn, Alabama : Ludwig von Mises Institute, 1976. – 328 p.
25. Merton R. C. An Analytic Derivation of the Efficient Portfolio Frontier / Robert C. Merton // The Journal of Financial and Quantitative Analysis. – 1972. – Vol. 7, № 4. – P. 1851 – 1872.
26. Meyer T. O. Comparing Mean Variance Tests with Stochastic Dominance Tests when Assessing International Portfolio Diversification Benefits / Thomas O. Meyer, Xiao-Ming Li, Lawrence C. Rose // Financial Services Review. – 2005. – Vol. 14, № 2. – P. 149 – 168.
27. Newmann J., von Theory of Games and Economic Behavior / John von Neumann, Oskar Morgenstern. – [3rd. ed.]. – Princeton : Princeton University Press, 1953. – 641 p.
28. Ortobelli S. L. Safety-First Analysis and Stable Paretian Approach to Portfolio Choice Theory / S. Ortobelli L., S. T. Rachev // Mathematical and Computer Modelling. – 2001. – Vol. 34, № 9-11. – P. 1037 – 1072.
29. Porter R. B. Stochastic Dominance vs. Mean-Variance Portfolio Analysis: An Empirical Evaluation / R. Burr Porter, Jack E. Gaumnitz // The American Economic Review. – 1972. – Vol. 62, № 3. – P. 438 – 446.
30. Quirk J. P. Admissibility and Measurable Utility Functions / James P. Quirk, Rubin Saposnik // The Review of Economic Studies. – 1962. – Vol. 29, № 2. – P. 140 – 146.
31. Roy A. D. Safety First and the Holding of Assets / A. D. Roy // Econometrica. – 1952. – Vol. 20, № 3. – P. 431 – 449.
32. Shalit H. How Does Beta Explain Stochastic Dominance Efficiency / Haim Shalit, Shlomo Yitzhaki // Review of Quantitative Finance and Accounting. – 2010. – Vol. 35, № 4. – P. 431 – 444.
33. Sharpe W. F. Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium under Conditions of Risk / William F. Sharpe // The Journal of Finance. – 1964. – Vol. 19, № 3. – P. 425 – 442.
34. Solnik B. H. Why Not Diversify Internationally Rather than Domestically? / Bruno H. Solnik // Financial Analysts Journal. – 1974. – Vol. 30, № 4. – P. 48 – 54.

Надійшла до редколегії 8.03.17

П. В. Дзюба, канд. экон. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ СУБЪЕКТИВНОГО ПОДХОДА К ОПТИМИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОРТФЕЛЕЙ

В статье проведена гносеологическая идентификация оптимизационных концепций полезности и стохастического доминирования. Обосновано значение концепции полезности как основы портфельной парадигмы международного инвестирования. Доказано, что подход к оптимизации на основе полезности берёт своё начало из маржинализма, будучи таким образом наиболее древней концепцией в исследуемой парадигме. Определено, что теория игр существенно повлияла на эволюцию обеих исследуемых концепций. Выявлен и исследован субъективный характер концепций полезности и стохастического доминирования, которые основываются на индивидуальном восприятии инвестором получаемого инвестиционного блага. Обосновано внепарадигмальную сущность концепции стохастического доминирования.

Определена главная проблема применения концепции полезности для оптимизации инвестиционных портфелей – это неизвестность функции полезности. Вместе с этим обоснован универсальный и всеохватывающий характер этого оптимизационного подхода. Проведены параллели между полезностью и традиционным бипараметрическим подходом. Выявлены преимущества оптимизационной концепции стохастического доминирования, которые заключаются в отсутствии предположения о нормальном распределении доходностей и охвате все вариантов функции полезности. На этом основании доказано, что концепция стохастического доминирования является более практически ориентированной. С использованием результатов современных исследований показано, что оптимальные по стохастическому доминированию портфеля отличны от оптимальных бипараметрических портфелей. Выявлено, что в то время как согласно традиционного бипараметрического подхода преимущества международной диверсификации инвестиционных портфелей являются очевидными, по стохастическому доминированию они подтверждаются лишь в целом. Определено, что в ближайшее время развитие научной мысли в этой сфере будет происходить на основании анализа более высоких порядков стохастического доминирования, которые сегодня не рассмотрены в литературе.

Ключевые слова: парадигма международного портфельного инвестирования, оптимизация на основе полезности, оптимизация на основе стохастического доминирования, порядки стохастического доминирования, субъективная оптимизация, маржинализм, теория игр.

P. V. Dziuba, Ph.D. (economics), Associate Prof.

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DEVELOPMENT OF SUBJECTIVE APPROACH TO INTERNATIONAL INVESTMENT PORTFOLIOS OPTIMIZATION

The article suggests the gnosological identification of utility and stochastic domination optimization concepts. The utility concept is justified to be basis of portfolio paradigm of international investing. The utility optimization concept is proved to originate from marginalism theory and is thus the oldest concept in portfolio paradigm. It is defined that the game theory substantially influenced the development of both optimization concepts under question. The subjective character of utility and stochastic dominance concepts is found out and explored. They are both grounded on investors' individual perception of investment good they get. The non-paradigm essence of stochastic dominance concept is justified. The main problem of utility concept empirical use for investment portfolio optimization is found out. It is the uncertainty of utility function. At the same time the universal and comprehensive character of this optimization approach is validated. Comparative analysis between utility concept and traditional biparametric approach is carried out. The advantages of stochastic dominance optimization concept are revealed. They include all possible types of returns distribution and cover all types of utility functions. Under these points the stochastic dominance concept is proved to be more empirically oriented. Using the results of contemporary research, it is proved that stochastically dominating optimal portfolios differ from those being biparametrically optimal. It is detected that while using the traditional biparametric approach the advantages of international diversification of investment portfolios are obvious, the stochastic dominance concept supports them only in general. It is defined that in the nearest future the development of science in this field will be going on in the course of higher orders of stochastic dominance research.

Key words: international portfolio investing paradigm, utility optimization, stochastic dominance optimization, stochastic dominance orders, subjective optimization, marginalism, game theory.

УДК 339.234 Tangier

JEL Classification : C21, J24, C23, R11

Koraich al Mahdi, PhD candidate, A member of the Economic, Finance, and Development research team
 Abdelmalek Essaadi University of Tangier, Tangier, Morocco,
 Hamzaoui Moustapha, PhD professor of Economics and Finance,
 Head of research team Economic, Finance, and Development
 Abdelmalek Essaadi University of Tangier, Tangier, Morocco

HUMAN CAPITAL AND REGIONAL GROWTH IN MOROCCO: SPATIAL ECONOMETRIC APPROACH

The aim of this article is to study the impact of human capital on the regional growth between 2000 and 2014, and to identify the relations linking the Moroccan regions with a view to identify the neighborhood effects on the growth of a region, by an approach of spatial econometrics.

The obtained spatial analysis results show that GDP per capita differs from one region to another, the existence of a strong heterogeneity which characterizes the Moroccan regions, as well as the persistence of interregional inequalities in economic growth, and the concentration of national wealth in some regions more than others.

Keywords: Morocco, region, human capital, regional growth, spatial panel econometrics.

According to the OECD definition, human capital covers the knowledge, skills and other qualities of an individual that promote personal, social and economic well-being. According to Adam Smith, men contribute to economic growth. Indeed, the workers, who do higher education, have know-how, an important cultural and intellectual background. They are therefore more productive, which improves their efficiency. This makes them more efficient and efficient. Thus, the theory of human capital ensures that it is more profitable to invest in the education and training of individuals than in machines and factories, the return on investment is more important in the long term, Confirms Gary Becker "People with higher levels education and skills tend to win more than others."

The Moroccan regions follow a certain distribution in heterogeneous groups separating the most developed and the most deteriorated regions. All these disparities lead to an imbalance between the Moroccan regions in terms of standard of living, wealth and all economic growth. All of these distributions lead us to wonder how to mitigate them. In addition, there are a few regional studies interest on spatial inequalities in Morocco. Organizations like HCP¹⁷, DEPF¹⁸ have already studied the determinants of unemployment, labor market etc. The majority of the studies do not introduce the spatial (geographical) dimension in their analysis.

In fact, this article will focus on the aim of spatial econometric analysis, which makes it possible both to evaluate the impact of human capital on the regional growth and to identify the nature of the relations linking the Moroccan regions from a perspective to limit the neighbouring effects on the growth of a region and to analyze the determinants of economic growth in Moroccan regions between 2000 and 2014, by using regional data and drawing on an important factor, namely the human capital¹⁹.

Notwithstanding, we will start first with a review of the literature on human capital and regional growth, citing pioneering work and research in this domain. Secondly, we will also demonstrate the methodology adopted the data sources, the methods and the statistical software used for the econometric analysis. And finally, we will present the results and discussion of our problem with a general conclusion.

Literature review: Several empirical studies have shown that human capital have a great benefits for knowledge and productivity; Arrow (1962) and Uzawa (1965), Nelson and Phelps (1966) were the first to study the impact of human capital on economic growth. Then, many studies on human capital and growth are used by different researchers as ; Romer (1986) and Lucas (1988), but the obtained result of Barro and Lee (1994) demonstrate that human capital have a crucial role in explaining growth. Else, Aghion and Howitt (1998) show the positive impact of human capital on growth. Cheshire and Margini (2000), Di Liberto (2008) consider human capital as one of the causes of regional economic growth.

In addition, other studies illustrate a weak relationship between human capital and growth, and the degree of impact differs from one region (country) to another (Bils and Klenow, 2000). In Morocco, there are a few regional studies on spatial inequalities. Organizations like HCP, DEPF have already studied the determinants of unemployment, labor market, regional growth....etc. The majority of the studies did never introduce the spatial (geographical) dimension in their analysis.

The statistical and econometric tools are used to detect and treat spatial effects which have been widely developed in the literature by (Anselin, 1980a), (Anselin and Florax 1995), (Anselin and Bera 1998), (LeSage, 1999). (Anselin, 2001a), defines spatial econometrics as the set of techniques that deal with spatial features in statistical analysis of models. The latter also aims to evaluate the effectiveness of the convergence policies through which the State hopes to reduce the disparities between regions and to verify that an economic region will have a positive impact on the economic growth of its neighbours.

The First Law of Geography, according to Waldo Tobler (1979)²⁰, is "everything is related to everything else, but near things are more related than distant things.", Anselin and Griffiths (1988) deal with the nature of spatial effects and distinguish spatial autocorrelation, which refers to the lack of independence between geographical observations (spatial dependence) and spatial heterogeneity that is related to the differentiation of variables and behaviors in space (spatial non-stationarity). Detection of spatial autocorrelation provides additional information relative to traditional statistics (mean, standard deviation), on how the different values are geographically arranged. Among the tools of spatial econometrics, we find the neighborhood matrix²¹, which allows us to describe the neighborhood of a set of supposedly interacting geographical units. It allows

¹⁷ The Haut Commissariat au Plan (HCP) or Higher Planning Commission in Morocco is an independent government statistical institution. Established in 2003, HCP is the main source of economic, demographic and social statistical data. URL : <https://hcp.ma>

¹⁸ Department of Economic Studies and Financial Forecast (DEPF), URL: <https://www.finances.gov.ma/depf/SitePages/depf.htm>

¹⁹ Human capital is a collection of traits all the knowledge, talents, skills, abilities, experience, intelligence, training, judgment, and wisdom possessed individually and collectively by individuals in a population. These resources are the total capacity of the people that represents a form of wealth which can be directed to accomplish the goals of the nation or state or a portion thereof.

²⁰ The author of the "First Law of Geography"

²¹ It's equivalent in time series analysis 'the lag operator'

us to model these interactions and to describe the relations that link the geographical units for a best estimate.

Methodology of the research: Firstly, the database is composed of (26 indicators) of human capital for the 12 regions and for fourteen successive years. Subsequently,

the CPA is used to reduce the number of indicators by keeping it as close to reality as possible. This method has led to a reduced number of synthetic indicators summarizing as much information as possible contained in the indicators of the departure.

Total Variance Explained^a

Component	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings		
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %
1	9,190	35,346	35,346	9,190	35,346	35,346
2	6,509	25,035	60,382	6,509	25,035	60,382
3	3,753	14,435	74,817	3,753	14,435	74,817
4	1,829	7,034	81,851	1,829	7,034	81,851
5	1,333	5,126	86,977	1,333	5,126	86,977
6	1,084	4,168	91,144	1,084	4,168	91,144
7	,783	3,013	94,157			
8	,633	2,435	96,592			
9	,546	2,102	98,694			
10	,230	,883	99,577			
11	,110	,423	100,000			
12	2,049E-015	7,882E-015	100,000			
13	9,537E-016	3,668E-015	100,000			
14	8,121E-016	3,123E-015	100,000			
15	4,438E-016	1,707E-015	100,000			
16	2,754E-016	1,059E-015	100,000			
17	1,497E-016	5,758E-016	100,000			
18	1,046E-016	4,022E-016	100,000			
19	2,686E-017	1,033E-016	100,000			
20	-8,719E-018	-3,353E-017	100,000			
21	-2,200E-016	-8,462E-016	100,000			
22	-2,282E-016	-8,777E-016	100,000			
23	-3,561E-016	-1,370E-015	100,000			
24	-5,207E-016	-2,003E-015	100,000			
25	-7,490E-016	-2,881E-015	100,000			
26	-1,060E-015	-4,077E-015	100,000			

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. Only cases for which Years = 2014 are used in the analysis phase.

Component Matrix ^{a,b}			
	Component		
	1	2	3
Population growth rate	-0,689	-0,029	-0,613
Specialization rates - professional formation-	-0,23	0,858	0,31
Specialization rates - Public sector trainees -	-0,156	0,844	0,319
Number of beds per 10000 inhabitants	-0,221	-0,109	0,835
Number de doctors per 10000 inhabitants	-0,059	0,832	0,445
Rate of new business creation	0,251	0,402	-0,7
Poverty rate	0,869	-0,15	-0,233
Vulnerability rate	0,682	-0,099	-0,135
Percentage of female teachers in higher education	0,705	0,68	0,043
Gender parity in primary school enrollment	-0,647	0,254	-0,092
Gender parity in terms of enrollment in secondary education	-0,723	0,563	-0,06
Gender parity in terms of enrollment in college	-0,868	0,474	-0,051
Illiteracy rate	0,947	-0,118	-0,051
Preschool rates	-0,041	-0,499	0,742
Primary schooling	0,946	-0,07	0,152
Secondary school	-0,068	0,6	0,446
Primary completion rate	-0,163	-0,229	0,731
Proportion of science students	0,66	-0,268	0,319
Percentage of enrollment in tertiary education	0,548	0,441	-0,026
Higher education rates (100 students)	0,673	0,666	-0,003
Number of school rooms per 1000 inhabitants	0,305	-0,777	0,474
Overall activity rate	0,016	0,294	0,125
Female participation rate	0,767	0,288	0,02
Female unemployment rate	-0,902	-0,347	0,084
Overall unemployment rate	-0,762	-0,192	0,034
Density population	0,152	0,879	0,213
Extraction Method: Principal Component Analysis.			
a. 6 components extracted.			
b. Only cases for which Years = 2014 are used in the analysis phase.			

Source: Extract of the results of the PCA, By SPSS software

Secondly, it is necessary to take into consideration elements such as proximity, degree of similarity, natural and cultural properties as well as resources mobilized. These elements are supposed to have an impact on the economic growth of the region in question, as they have effects on neighboring regions.

As a result, Ordinary least squares (OLS) was performed without introducing the spatial component. None of the three factors are significant²², and the synthetic indicators of human capital justify the regional growth rate. So many attempts have been made to introduce the spatial component by performing a regression of spatial lag (SAR) and spatial error (SEM) model and see if this can improve our modelling, but the results are the same. The latter reveal the existence of an inconsistency in the development policies adopted by Morocco, knowing that the existence of such coherence will ensure that the trained human capital will be well exploited and will have a short-term return on the economic level of the regions. Indeed, we find that there is no spatial auto-correlation for a neighbouring matrix ($k = 2$), and failure to account for individual, spatial or temporal effects can have an impact

on our modelling and causing an estimation bias. For this reason, we have moved from spatial analysis on cross-sectional data to spatial analysis on panel data.

The Spatial Panel Data Models estimate show in [1], and Lag spatial model show in [2]. The results of the estimation of these models are presented in the following section.

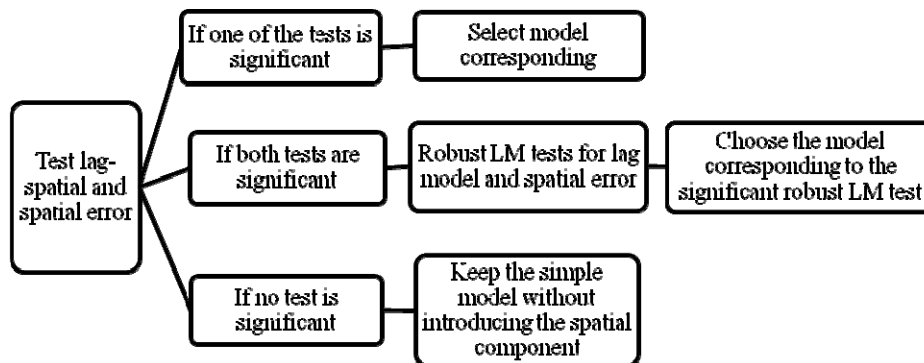
$$PIB/hab_{it} = x_{it}\beta + \mu_i + \eta_t + \varepsilon_{it} \quad [1]$$

$$PIB/hab_{it} = \lambda \sum_{j=1}^N \omega_{ij} PIB/hab_{it} + x_{it}\beta + \mu_i + \eta_t + \varepsilon_{it} \quad [2]$$

With:

PIB/hab_{it} : Is the dependent variable; λ : The parameter of spatial autocorrelation; x_{it} : Is a vector of dimension ($1 \times K$) of the independent variables; β : Is a vector parameter dimension ($K \times 1$); ω_{ij} : Is an element of the neighborhood matrix; μ : Represents an individual specific effect (individual effect for i region); η_t : The temporal effect for year t ; ε_{it} : The error terms, is distributed $N(0,)$;

The schema of the process selection model is:

Source : Decision model, Anselin (2005)

III. RESULTS AND DISCUSSION ²³ :

Table 1: Estimated models for neighborhood matrix ($k = 2$)

				Panel model	
	MCO	SAR	SEM	Fixed effects	Lag spatial
Constant	1.9310 [0.9028]	2.9689 [2.1982]	0.5124 [0.6025]	-	-
F1	-0.1717 [1.0451]	0.4690 [0.9318]	1.7123 [0.9113]	-2295.82*** [328.53]	-2.0589*e3*** [3.0134*e2]
F2	0.3630 [0.0459]	-1.0647 [1.6018]	0.3977 [1.6823]	1284.20** [403.06]	1.1880*e3*** [3.5993*e2]
F3	0.2899 [0.0457]	1.2628 [1.6025]	-0.2767 [1.4980]	1072.95** [345.44]	9.9297*e2** [3.0949*e2]
	-	-	-0.6930 '0.1398'	-	-2.0589*e-1* '7.4521*e-2'
Rho	-	-0.1016 '0.7969'	-	-	-

²² None of the synthetic indicators (F1, F2, and F3) of human capital justify the regional growth rate.

²³ Results in this section have been obtained by R and Matlab

Continuation of the table 1

R^2	0.0368	-	-	0.3327	0.7482
Wald statistic	-	'0.7334'	'0.0019'	-	-
Moran Test	'0.7263'	-	-	-	-
Geary Test	'0.7867'	-	-	-	-
LM Test	'0.0001'	-	-	-	-
LM Robust Test	'0.0000'	-	-	-	-
Test Robuste LM-Lag	'0.0012'	-	-	-	-
Test Robuste LM Error	'0.0013'	-	-	-	-

Legend : * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Note : Estimated models for neighborhood matrix ($k = 2$), with "p-value" are between '...' and standard Error between [...] and " R^2 " : Measures the quality of the regression.

Source: Elaborated by the authors

The values of the statistics of the two tests (LM lag_robust and LM_Error) are very significant at the 1% threshold and show that there is indeed a spatial autocorrelation at the level of the (GDP per capita) variable and at the residual level. The results show that the introduction of a component taking into account this autocorrelation is legitimate or even necessary for a better estimate.

However, these results do not provide us with the most suitable model to choose, this is why we will carry out the LM-robust tests for which the results are represented in the table above, according to the results of this test. The two statistics are always significant at the 1% threshold and do not allow us to choose between the lag model and the spatial error model.

To solve this problem, Anselin and Rey (1991) and Florax and Folmer (1992) propose the following decision rule for the choice of the model: "If both tests lead to the rejection of the null hypothesis (H_0 : Spatial autocorrelation) and that the first test of the autoregressive model is more significant than the autocorrelation error test, the autoregressive model is chosen". According to this rule the lag-spatial model with fixed effects and the most suitable one²⁴. For the estimated panel model [1], the results show that the three synthetic indicators of human capital are significant with a threshold of 1% and we have the value of R^2 which is 33.27%. This model accounts for 33% of the GDP/capita variability. Thus, the three explanatory variables are very significant but we have the value of R^2 which is not sufficiently satisfactory. The spatial lag model [2] estimates that, in addition to the synthetic indicators of human capital, the GDP per capita also depends on the spatial component. This is the dependent variable itself that is introduced into the model using the neighboring matrix we have constructed. We note from the results of the estimate that following the introduction of the spatial component, the three synthetic indicators become more significant and the corresponding R^2 is 74.82%. According to the results, we can conclude that the spatial lag model [2] is the one that best adjusts the data and that modeling taking into account spatial autocorrelation is a relevant choice.

The parameter λ of the spatial autocorrelation is significant and it takes a negative sign, indicating that the economic wealth of the neighbors has a reducing impact on that of the region in question, a region that achieves a high level of growth does not exert Of positive spillover effects as expected but rather widens the gap between it and neighboring regions. As a result, regions with significant economic growth tend to improve by absorbing all the opportunities for growth that lend themselves, while

those with lower levels of economic growth are struggling to offset the degrading impacts of high-performing neighbors economically.

Conclusion: Trough a spatial econometric analysis, this work enabled us to confirm the existence of a spatial dependence between the 12 regions, whose effects favor inequalities and the persistence of disparities in social and economic infrastructure and Level of schooling and health, and others.

We conclude that the OLS model is inadequate and that the spatial lag model is the one that best adjusts the data, and that taking spatial autocorrelation into account is a relevant choice.

The State must adopt more effective and radical measures to encourage economic activities of a profitable nature in poor regions by equipping its territories with the infrastructure and equipment needed to encourage investors to move more towards these emerging regions instead of the developed regions.

References:

1. Anselin, L., Rey, S. (1991), "Properties of tests for spatial dependence in linear regression models, *Geographical Analysis*, 23, 112-131.
2. Anselin, L., (2001a), "Rao's score test in spatial econometrics", *Journal of Statistical Planning and Inference*, 97, 113-139.
3. Anselin, L. (2001b), "Spatial Econometrics", in: Baltagi B. (ed.), *Companion to Econometrics*, Basil Blackwell, Oxford.
4. Arrow, K. J. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies* 29: 155-123. doi: 10.2307/2295952.
5. Aghion, P., Howitt, P. (1998). *Endogenous Growth Theory*. MIT Press, Cambridge MA.
6. Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross-section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. CVI, 2, pp. 407-443.
7. Baumont, C., Ertur, C., Le Gallo, J. (2002), "Estimation des effets de proximité dans le processus de convergence régionale : une approche par l'économétrie spatiale sur 92 régions européennes (1980-1995), *Revue d'Economie Régionale et Urbaine*, 2.
8. Cliff, A.D., Ord, J.K. (1981), "Spatial Processes: models and applications", Pion, Londres.
9. Cheshire, P., Margini, S. (2000). Endogenous processes in European regional growth: convergence and policy. *Growth and Change* 31, pp. 455-479.
10. Di Liberto, A. (2008). Education and Italian regional development. *Economics of Education Review* 27, pp. 94-107.
11. Elhorst, J. P. (2014), *Spatial econometrics from cross-sectional data to spatial panels*. New York: Springer.
12. Ertur, C., Le Gallo, J. (2002), "An exploratory spatial data analysis of European regional disparities, 1980-1995, in: Fingleton B. (ed.), *European Regional Growth*, Springer, Berlin.
13. Fischer, M. M. (2011), A spatial mankiw-romer-weil model: theory and evidence. *Annals of Regional Science*, 47, 419-436.
14. Fingleton, B. (2009), Spatial autoregression. *Geographical Analysis* 41 (4), 385-391
15. Floch, J.M. (2012) Détection des disparités socio-économiques : l'apport de la statistique spatiale, Document de travail INSEE H2012/04.
16. Floch, J.M., et Le Saout R. (2016) *Econométrie spatiale : une introduction pratique*, Document de travail INSEE.
17. Florax, R.J.G.M. & Nijkamp, P. (2003), "Misspecification in linear spatial regression models", Tinbergen Institute Discussion Papers 03-081/3, Tinbergen Institute.
18. Le Gallo, J. (2002), "Disparités géographiques et convergence des régions européennes : une approche par l'économétrie spatiale", Thèse de doctorat, LATEC, Université de Bourgogne.

²⁴ I conduct a Hausman test to choose between fixed effect or random effect, the hausman test rejected the null hypothesis, The test is very significant p-value=0000

19. LeSage, J.P., Pace, R.K. (2009), Introduction to Spatial Econometrics. Taylor & Francis, Boca Raton.

20. Nelson, R., Phelps, E., 1966. Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. American Economic Review: Papers and Proceedings 51 (2), 69–75.

21. Rey, S.J., Montouri, B.D. (1999), "U.S. regional income convergence: a spatial econometric perspective", Regional Studies, 33, 145–156.

22. R Development Core Team, (2013), A Language and Environment for Statistical Computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria, ISBN: 3-900051-07-0.

23. Temple, J. (1999), "The new growth evidence", Journal of Economic Literature, 37, 112–156.

24. Uzawa, H. (1965). Optimum Technical Change in An Aggregative Model of Economic Growth. International Economic Review 6: 18–31.

Надійшла до редколегії 15.07.17

Кораїш Аль Магді, асп., учасник дослідницької групи з питань економіки, фінансів і розвитку

Університет Абдельмалек Ессаїді Танжир, Марокко,

Хамзаї Мустафа, Професор економіки і фінансів, Голова дослідницької групи з питань економіки, фінансів і розвитку

Університету Абдельмалек Ессаїді Танжир, Марокко

ЕВОЛЮЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОГО ПІДХОДУ ДО ОПТИМІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ПОРТФЕЛІВ

У статті розглядається вплив людського капіталу на регіональне зростання у Марокко у період 2000-2014 рр., а також визначаються зв'язки, які поєднують між собою марокканські регіони. Автор досліджує роль сусідського ефекту у зростанні регіонів, використовуючи економетричні підходи.

Отримані результати просторового аналізу доводять, що ВВП на душу населення різняться від одного регіону до іншого, присутня сильна гетерогенність, яка характеризує марокканські регіони, так саме як і міжрегіональні економічні диспропорції, коли національний добробут концентрується в одних регіонах за рахунок інших.

Ключові слова: Марокко, регіони, людський капітал, регіональне зростання, просторова економетрика

Кораїш Аль Магді, асп., участник исследовательской группы в вопросах экономики, финансов и развития

Университет Абдельмалек Ессаиди Танжир, Марокко,

Хамзауи Мустафа, профессор экономики и финансов, Глава исследовательской группы в вопросах экономики, финансов и развития

Университет Абдельмалек Ессаиди Танжир, Марокко

ЕВОЛЮЦИЯ СУБЪЕКТИВНОГО ПОДХОДА К ОПТИМИЗАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПОРТФЕЛІВ

В статье рассматривается влияние человеческого капитала на региональное развитие в Марокко в период 2000-2014 гг., а так же определяются связи, которые объединяют между собой марокканские регионы, используя эконометрические подходы.

Полученные результаты пространственного анализа показывают, что ВВП на душу населения отличается от одного региона к другому, так же присутствует сильная гетерогенность, которая характеризует марокканские регионы. В то же время наблюдаются сильные межрегиональные экономические диспропорции, когда национальный доход концентрируется в одних регионах за счет других.

Ключевые слова: Марокко, регионы, человеческий капитал, региональное развитие, пространственная эконометрика.

СУЧАСНА СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

УДК 341 + 124.1: 316.774

І. Забара, канд. юрид. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МІЖНАРОДНА ЗАКОННІСТЬ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДОКТРИНІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стаття присвячена розгляду ключових теоретичних аспектів з проблематики міжнародної законності. Автор досліджує явище міжнародної законності виходячи з концептуальних поглядів представників української школи міжнародного права. У статті розглядається спрямованість теоретичних досліджень у особливості у наукових підходах різних дослідників. Автор розглядає і узагальнює доктринальні міжнародно-правові погляди, що визначають і сприяють формуванню сучасної концепції міжнародної законності.

Ключові слова: міжнародна законність, міжнародно-правове регулювання, міжнародний правопорядок, міжнародне право, доктрина.

Дослідженню тематики міжнародної законності у міжнародному праві, на відміну від досліджень законності в національному праві, досить тривалий час приділялось незначна увага. Причиною цього було визнання цієї теми неактуальною і непрактичною. Тематика міжнародної законності розглядалась в окремих роботах у контексті характеристики того чи іншого правового явища і іноді ототожнювалась і з політико-ідеологічними категоріями.

Разом з тим, розвиток науки міжнародного права, поступово підійшов до того рівня, коли постало питання щодо розуміння нових окремих правових категорій. Проблема міжнародної законності, будучи однією із малодосліджених, складних і спірних питань, з часом, почала у теоретичних роботах з міжнародного права виокремлюватись і, у подальшому, розглядатись як окреме явище. Погляди на міжнародну законність в українській науці міжнародного права віддзеркалили окремий спектр і рівень теоретичних розробок її представників.

У той же час, в сучасних умовах актуальними постають концептуальні підходи до визначення і розуміння цього феномену в українській доктрині міжнародного права.

Аналіз досліджень та публікацій свідчить про те, що коло проблемних питань, висвітлених у роботах В.Г. Буткевича, І.І. Лукашука, А.І. Неделчева, К.К. Андровського є доволі широким. Серед розглянутих авторами питань є різні теоретичні підходи до якостей, якими характеризується міжнародна законність. Разом з тим відмітимо, що сучасний стан досліджень міжнародної законності, що визначає і характеризує його з позицій окремого правового явища, ще потребує узагальнення і наукового осмислення.

Метою статті є визначення і узагальнення концептуальних підходів до ключових теоретичних аспектів міжнародної законності в українській доктрині міжнародного права.

У науці міжнародного права вважається, що міжнародна законність виступає однією із спірних правових категорій. Її дослідженню присвячено доволі незначну кількість робіт з теорії міжнародного права. Разом з тим, наукові підходи до одного з ключових питань, а саме – визначення міжнародної законності – різняться. В українській доктрині міжнародного права, можна виокремити кілька основних ґрунтовних підходів до визначення і характеристики даного поняття. Зокрема, міжнародна законність розглядається з наступних позицій:

- режим функціонування системи міжнародних відносин (І.І. Лукашук 1975 р., 1992 р., 2007 р.);
- особливий стан міжнародних відносин (А.І. Неделчев, 1985 р.);
- особливе соціальне явище (К.К. Андровський, 1986 р.);

- політико-правова реальність міжнародних відносин (В.Г. Буткевич (1998 р., 2002 р.), О.В. Задорожній (2004 р., 2014 р.)).

Зазначені стислі визначення, які містять найістотніші ознаки визначуваного поняття міжнародної законності свідчать, на нашу думку, не тільки про спектр наукових поглядів і позицій, висловлені дослідниками в різні часи, але й доводять і підкреслюють його тривалий розвиток в українській науці міжнародного права, а також вказують на його можливі численні зв'язки з іншими міжнародно-правовими категоріями. Тому, кожне з них має значення для більш повного розкриття цього поняття через дослідження наукових підходів українських дослідників.

Еволюція поглядів проф. Ігоря Івановича Лукашука, як одного з перших вчених, хто в українській доктрині міжнародного права звернув увагу на явище міжнародної законності, пройшла доволі тривалий період. Зокрема, від розуміння міжнародної законності як "історично обумовленого рівня реалізації принципів і норм міжнародного права", "режиму взаємодії суб'єктів міжнародного права", "режиму функціонування міжнародної політичної системи", до "режиму функціонування системи міжнародних відносин" [1, с. 18], [2, с. 79], [3, с. 215].

Початкові наукові розробки теми міжнародної законності були пов'язані автором з його науковими розробками тематики міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин [1, с. 18], а згодом, були виокремлені в одне з теоретичних питань науки міжнародного права [2, с. 79-84].

Погляди І.І. Лукашука відобразили, крім поняття міжнародної законності, її специфічні принципи і задачі, юридичний зміст і режим, надали їй характеристики як політико-правовому і історичному явищу, визначили її роль для міжнародного права і її зв'язок з міжнародним правопорядком, визначили сучасний стан розвитку концепції міжнародної законності. У цьому контексті, підхід І.І. Лукашука, на нашу думку, полягав у комплексному дослідженні маловідомого для науки міжнародного права явища міжнародної законності та визначенні притаманних йому рис і правових зв'язків.

На думку І.І. Лукашука, "міжнародна законність – режим функціонування міжнародної політичної системи, заснованої на принципі добросовісного виконання норм міжнародного права, що забезпечує його реалізацію" [2, с. 79]. З часом, це визначення було дещо змінене на інше: "міжнародна законність – це режим функціонування системи міжнародних відносин, заснований на принципі добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, що забезпечує реалізацію цього принципу" [3, с. 215]. Зауважимо, що надана автором

характеристика самого явища міжнародної законності при цьому залишилась незмінною.

Специфічними принципами міжнародної законності І.І. Лукашук були визначені: універсальність законності, а також загальний і рівний обов'язок загального міжнародного права для усіх суб'єктів [2, с. 79], [1, с. 17], [3, с. 215].

На думку автора задачі міжнародної законності полягають у наступному: "усунення з міжнародного життя насилля і свавілля, забезпечення законних інтересів і прав суб'єктів; досягнення того, щоб приписи права втілювались у фактичній поведінці суб'єктів; забезпечення реальної правомірності міжнародних відносин; підтримка міжнародного правопорядку" [2, с. 80].

У питанні щодо юридичного змісту міжнародної законності І.І. Лукашук виходить з того, що "це визнання юридичної сили міжнародно-правових норм та їх виконання, включаючи визнання особливої юридичної сили імперативних норм, положень Статуту ООН; утворення норм з врахуванням існуючої системи міжнародного права; повага і захист прав суб'єктів; індивідуальна і колективна протидія правопорушникам; контроль за дотриманням норм міжнародного права" [2, с. 80], [1, с. 17], [3, с. 215-216].

У питанні режиму міжнародної законності було висловлено погляд про те, що режим міжнародної законності поширюється на правотворчий та правозастосовний процеси [2, с. 80]. У першому випадку він полягає у забезпеченні такого положення, за якого усі утворювані норми є правомірними з точки зору як процедури створення, так і змісту. У другому випадку, де існує можливість відхилення від загальноновизнаних норм, важливим є усунення таких ситуацій [2, с. 80-81].

Характеризуючи міжнародну законність І.І. Лукашук наголошує на тому, що вона є політико-правовим явищем. У правовому аспекті вона означає "порядок або режим, в умовах якого суб'єкти дотримуються приписів міжнародного права. В такому аспекті вимоги законності зводяться до приписів принципу добросовісного виконання зобов'язань" [2, с. 81]. Він зауважує, що "у міжнародно-правовій свідомості законність ширше, вона виступає як ідея законності, суть якої – усвідомлення необхідності правомірної поведінки, підтримка такого порядку, який обмежує свавілля, забезпечує суверенні права держав і ефективне функціонування міжнародного права" [2, с. 81].

У політичному аспекті, на його думку, законність "повинна бути організована і діяти таким чином, щоб забезпечити ефективність міжнародного права, що є необхідним для нормального функціонування самої політичної системи" [2, с. 81].

Надаючи міжнародній законності характеристику, автор пов'язує її не тільки з політичними елементами міжнародної системи, але й з мораллю, культурою, спрямування яких повинно відображати забезпечення справедливого миру [2, с. 82].

Особливе значення для законності, на думку І.І. Лукашука, є її зв'язок із демократією. Оскільки, "законність передбачає, що міжнародне право є реальним регулятором, що забезпечує загальне підкорення праву, суверенну рівність держав перед правом, а також право усіх держав на участь у розв'язанні міжнародних проблем на демократичних засадах" [2, с. 82].

Характеризуючи міжнародну законність І.І. Лукашук вказує і на те, що міжнародна законність виступає категорією історичною. На його думку її зміст і рівень є соціально обумовленими.

Особливу увагу І.І. Лукашук приділяє розвитку концепції міжнародної законності, підкреслюючи її потре-

би і наголошуючи на тенденції інтернаціоналізації законності [2, с. 82].

Окрема позиція висловлена автором у питанні щодо співвідношення міжнародної законності з міжнародним правопорядком. На думку І.І. Лукашука "міжнародний правопорядок і законність – взаємопов'язані поняття. Це категорії, що виражають міжнародне право в дії, у процесі його функціонування [2, с. 80], [1, с. 17], [3, с. 216]. Узагальнюючи, він зауважує, що "з одного боку міжнародна законність покликана створювати сприятливі соціально-політичні умови для функціонування міжнародного права, з іншого боку, його ефективне функціонування – необхідна умова законності. Належний міжнародний правопорядок може існувати лише в умовах законності. Їх рівні взаємопов'язані" [3, с. 217].

Теоретичний підхід І.І. Лукашука з часом, було доповнено його учнем – А.І. Неделчевим, який, у свою чергу, зацентрував увагу на питаннях, які доповнили і розширили розуміння міжнародної законності.

Погляди А.І. Неделчева на тему міжнародної законності теж були висловлені у контексті досліджень механізму міжнародно-правового регулювання, а саме – сфокусовані на питаннях співвідношення категорій "міжнародної законності", "міжнародно-правового регулювання" і "міжнародного правопорядку". Разом з тим – зосереджені на юридичних передумовах міжнародної законності, її характеристикі як перехідно-історичного явища, її функціях, структурі, рівні, режимі, гарантіях.

На думку А.І. Неделчева, "міжнародна законність представляє собою *особливий стан міжнародних відносин*, який характеризується їх певною відповідністю приписам міжнародного права [4, с. 9].

Автор виходить з тієї позиції, що "поняття "міжнародна законність" визначається на основі його зіставлення з поняттями "міжнародно-правове регулювання" і "міжнародний правопорядок". На його думку, "усі вони виражають міжнародне право у дії, у процесі його створення й здійснення. При цьому "міжнародно-правове регулювання" виступає "найбільш загальною категорією, якою позначається процес цілеспрямованого, власного впливу на міжнародні відносини, що здійснюється суб'єктами міжнародного права за допомогою міжнародно-правових норм. Міжнародна законність і міжнародний правопорядок є бажаними і необхідними результатами міжнародно-правового регулювання. Міжнародна законність і міжнародний правопорядок є різними, але взаємопов'язаними явищами. Їх взаємозв'язок проявляється у тому, що вони відображають певні властивості міжнародних відносин, що виникають в результаті міжнародно-правового регулювання" [4, с. 9].

На думку автора, "юридичними передумовами міжнародної законності є наявність міжнародного права і реальне його здійснення" [4, с. 10]. І, що важливо, автор особливо акцентує увагу на тому, що "міжнародна законність – перехідно-історичне, надбудовне явище. В основі періодизації її історії лежить періодизація історії суспільства, міжнародних відносин і міжнародного права" [4, с. 10]. При цьому він зазначає, що "міжнародна законність виникла разом із появою міжнародного права. Кожному типу міжнародних відносин і міжнародного права відповідає певний тип міжнародної законності і історично обумовлений її рівень" [4, с. 10-11].

Надаючи їй характеристику, А.І. Неделчев підкреслює, що "міжнародна законність представляє собою особливе, відносно самостійне міжнародно-правове явище, що володіє своєрідними параметрами: функціями, структурою і рівнем" [4, с. 11].

В залежності від ролі і призначення по відношенню до різних суспільних явищ автором розрізняються

юридична і загально-соціальна функції міжнародної законності [4, с. 12].

У питанні щодо структури міжнародної законності, автор відмічає що, "структурний аналіз міжнародної законності дозволяє вивчити і зіставити її стан виходячи із врахування особливостей суб'єктів міжнародного права (суб'єктна зона структури), особливостей правових форм і методів діяльності суб'єктів міжнародного права (юридична зона структури), особливостей "горизонтального" зрізу структури міждержавних відносин (предметна зона структури)" [4, с. 12-13].

Принциповим для характеристики міжнародної законності постає питання і щодо рівня відповідності стану міжнародних відносин приписам міжнародного права. На думку А.І. Неделчева, "якщо міжнародна законність визначається як певна відповідність міжнародних відносин приписам норм міжнародного права, то рівень законності – це міра, ступінь її відповідності. Рівень законності слугує мірилом юридичної ефективності міжнародно-правового регулювання, показником ступеня належної реалізації міжнародного права [4, с. 13]. Рівень міжнародної законності історично обумовлений і детермінується характером і співвідношенням певного комплексу факторів – об'єктивних і суб'єктивних, національних і міжнародних, юридичних і правових. Основні закономірності суспільного розвитку, характерні для даної історичної епохи, визначають об'єктивні можливості для підтримки і розвитку міжнародної законності, в рамках якої рівень останньої змінюється" [4, с. 13].

Питання режиму міжнародної законності визначається А.І. Неделчевим виходячи з того, що "основні принципи міжнародного права є імперативними критеріями правомірності міжнародних відносин і основними принципами режиму міжнародної законності. [Режим міжнародної законності] представляє собою реалізовані в практиці міжнародних відносин правові вимоги, що визначені нормами міжнародного права. Юридичний зміст режиму міжнародної законності містить у собі сукупність реалізованих правових вимог, що мають місце в області правотворчої, правозастосовної і правоохоронної діяльності суб'єктів міжнародного права [4, с. 14]. Узагальнюючи, автор зазначає, що "у концентрованому вигляді сутність міжнародної законності має прояв у спеціальних принципах її режиму" [4, с. 14]. Такими виступають: принцип доцільності, принцип універсальності і принцип реальності [4, с. 14-15].

А.І. Неделчев досить ґрунтовно підходить до розгляду питання щодо міжнародної законності в механізмі міжнародно-правового регулювання. Він розглядає її появу, розвиток і стан на відповідних правотворчій, правозастосовній та правоохоронній стадіях діяльності суб'єктів міжнародного права. При цьому автор визначає юридичну основу і передумови міжнародної законності, міжнародно-правові гарантії законності та вплив міжнародно-правової свідомості на розвиток міжнародної законності [4, с. 15-23].

Підсумовуючи, автор зазначає, що "характер основних закономірностей розвитку сучасних міжнародних відносин визначає відносно високий рівень міжнародної законності у порівнянні з попередніми епохами" [4, с. 15].

У свою чергу, проф. *Костянтин Костянтинович Сандровський* більш широко і концептуально підходить до явища міжнародної законності.

Погляди К.К. Сандровського охоплюють не тільки поняття міжнародної законності, її складові та умови, за яких є можливим підтримання її рівня, але й також її співвідношення з категорією міжнародного правопорядку [5, с. 77-86], [6, с. 14-20].

На думку К.К. Сандровського, "міжнародна законність – *особливе суспільне явище*, що характеризується тим, що для повної і безперешкодної реалізації норм міжнародного права необхідні, по-перше, певні соціально-політичні умови, відповідний рівень демократичної організації міжнародних відносин. По-друге, за наявності зазначених передумов міжнародна законність означає такий стан міждержавних відносин, за яким пануючим політико-правовим принципом є спрямоване до усіх держав (і ними ж погоджена і прийнята) вимога неухильного дотримання міжнародно-правових зобов'язань. І, по-третє, міжнародна законність залежить від рівня міжнародної правосвідомості, від наявності такої морально-політичної атмосфери у міжнародному житті, яка характеризується не просто готовністю держав регулювати свої взаємовідносини шляхом прийняття відповідних міжнародно-правових норм, але ще й розумінням необхідності цих норм і, головне, – чіткою настановою відповідних урядів на їх (норм) фактичне виконання" [6, с. 16].

На думку автора, саме сукупність трьох зазначених складових може забезпечити режим міжнародної законності. Зокрема, він зауважує, що "вимога дотримуватись певного, встановленого самими державами порядку у міжнародних відносинах, що закріплений в системі міжнародно-правових норм, і наявність продиктованої міжнародною правосвідомістю атмосфери, ідеологічної і психологічної позиції народів та їх урядів, що сприяють дотриманню цих норм, призвані забезпечити у міжнародних відносинах особливий політико-правовий режим – режим міжнародної законності" [6, с. 17].

К.К. Сандровський звертає увагу і на зв'язок міжнародної законності і міжнародного правопорядку. Він зауважує, що "на абстрактному рівні можна припустити самостійне існування цих двох категорій.

За такою схемою міжнародна законність – це необхідний попередній ступінь на шляху встановлення міжнародного правопорядку.

Першоелементом є самі норми міжнародного права як результат міжнародного правотворчого процесу; далі настає черга двох сфер право реалізації. Спочатку, у першій з них, варто добитися загального *розуміння* необхідності дотримання вже розроблених міжнародно-правових норм і на їх основі – формування (у якості незаперечного принципу) чіткої *вимоги* їх виконання. Це й означає, на думку К.К. Сандровського, режим міжнародної законності.

А потім, на завершальному етапі, мова йде вже про ступінь *реального виконання* усіх вимог міжнародної законності, про встановлення міжнародного правопорядку як такого, тобто системи фактичного врегулювання міжнародним правом різноманітних і складних відносин між державами" [6, с. 18].

Фактично, у такий спосіб автор розмежовує явища міжнародної законності і міжнародного правопорядку.

Разом з тим, автор звертає увагу на те, що "саме поняття міжнародного правопорядку не завжди вдається відмежувати від поняття міжнародної законності в силу їх тісного взаємозв'язку. І у наведений триелементній схемі (норми – законність – правопорядок), що відображає поняття і реально існуючу систему міжнародно-правового регулювання, усі три стадії можуть бути виокремленими лише умовно" [6, с. 18].

На думку К.К. Сандровського, "у міжнародному праві усі ці процеси, загалом, одночасно і практично їх у "числому вигляді" спостерігати досить важко. У дійсності усе це скоріше єдиний процес соціальної дії права як надбудовного явища, у якому логічно пов'язані усі ланцюжки – самі правові норми, їх реалізація і, у результаті, –

фактичний стан впорядкованості суспільних відносин засобами права [6, с. 18-19].

Узагальнюючи свій підхід, він зауважує: "тим не менш єдність усієї системи засобів, призваний забезпечити результативність міжнародно-правового впливу на міжнародні відносини, не виключає і різницю між міжнародною законністю і міжнародним правопорядком [6, с. 19]. Виходячи з цього, К.К. Сандровський доходить висновку про те, що "міжнародний правопорядок – це втілення режиму законності у конкретних міжнародних відносинах, що регулюються міжнародним правом" [6, с. 19].

Позиція проф. *Володимира Григоровича Буткевича* щодо явища міжнародної законності висловлена більш розлого і ґрунтовно.

Крім загального бачення проблематики міжнародної законності, В.Г. Буткевич визначає її компоненти, структуру, гарантії, режими, принципи, розглядає критерії правомірності міжнародної законності, її характерні особливості на сучасному етапі розвитку, питання співвідношення міжнародної законності з міжнародним правом та міжнародним правопорядком.

На думку В.Г. Буткевича, "міжнародна законність – це *політико-правова реальність міжнародних відносин*, яка характеризує міжнародно-правову дійсність під кутом зору правотворчої і правозастосовної діяльності учасників міжнародного співробітництва, морально-політичні засади системи міжнародного права, оціночні критерії її зв'язків з міжнародними політичними інститутами, політичними режимами членів світового співтовариства" [7, с. 522-523]. Такої ж думки дотримується і О.В. Задорожній [8, с. 298-299].

Автор зазначає, що "уся нормотворча, правореалізуюча та контрольна діяльність держав і міжнародних установ у світлі вимог міжнародної законності має будуватись на принципах і нормах демократії. Демократизм міжнародних відносин впливає з координаційної сутності міжнародного права. Демократія – стрижень, на якому перевіряється справжність міжнародної законності. Це та межа, вихід за яку означає відмову від законності й перехід на засади свавілля, анархії та беззаконня [7, с. 528_3].

Зауважуючи, що міжнародна законність хоч і виступає морально-етичною категорією [7, с. 528-530], автор все ж наполягає на тому, що основними вимогами міжнародної законності є юридичні, зокрема: "1) загальність міжнародного права (...); 2) верховенство Статуту ООН (...); 3) рівність усіх перед міжнародно-правовими зобов'язаннями, відсутність привілеїв у праві, стандартна поведінка для всіх; 4) наявність юридичних механізмів забезпечення міжнародної законності; 5) гарантія якісної реалізації норм міжнародного права, ефективна та рішуча боротьба з міжнародними правопорушеннями, відповідальність кожного і всіх за вчинення міжнародного правопорушення; 6) стабільність міжнародного правопорядку, ефективна робота усіх механізмів правового регулювання" [7, с. 530].

На думку автора, міжнародна законність виступає складною багаторівневою системою зв'язків правомірних міжнародних відносин і їх компонентів. У ній розрізняють компонентну, предметну, суб'єктну, юридичну, інтегральну та інші структури [7, с. 530-532].

Юридичними цілями зміцнення міжнародної законності, як зазначає В.Г. Буткевич, часто є: "1) попередження (запобігання) можливих міжнародних правопорушень; 2) виявлення (знаходження) міжнародних правопорушень; 3) припинення міжнародних правопорушень; 4) ліквідація негативних наслідків міжнародних правопорушень, відновлення порушеного правомірного стану; 5) попередження, мінімізація фактів здійснен-

ня міжнародних правопорушень у "гарячих" точках земної кулі [7, с. 533].

Найважливішими міжнародно-правовими гарантіями міжнародної законності, на думку В.Г. Буткевича, виступають: "1) довершеність, розвинутість системи міжнародного права; повнота, безпрогальність і відсутність суперечностей між міжнародно-правовими актами; 2) високий рівень міжнародно-правової культури, зокрема міжнародно-правової свідомості; 3) ефективна система упереджувальних примусових заходів, удосконалення механізму контролю за станом міжнародної законності; 4) заходи міжнародно-правової відповідальності й міжнародно-правових санкцій, які сприяють відновленню порушених міжнародно-правових відносин; 5) високий професіоналізм міжнародної правотворчої і правозастосовної діяльності" [7, с. 533-534].

Режим міжнародної законності визначається автором як "такі міжнародні політичні, економічні, соціальні, моральні та інші обставини, за яких дотримання міжнародних зобов'язань юридичних прав та виконання обов'язків стає правилом поведінки учасника міжнародного співробітництва" [7, с. 535]. Характеризуючи режими міжнародної законності, В.Г. Буткевич розрізняє її універсальні, видові та спеціальні режими.

Основними принципами міжнародної законності, на думку автора, виступають: 1) примат права в політиці; 2) верховенство статуту ООН перед іншими міжнародними зобов'язаннями; 3) реальна можливість використання суб'єктивних прав і належне виконання юридичних обов'язків; 4) рівність усіх суб'єктів перед нормою міжнародного права і загальність вимоги дотримуватись її; 5) однакове розуміння і застосування міжнародно-правових актів усіма суб'єктами міжнародного права; 6) своєчасне запобігання міжнародним правопорушенням; 7) невідворотність відповідальності і санкцій за міжнародні правопорушення; 8) особлива роль ООН у підтримці міжнародного миру і безпеки; 9) принципи справедливості, гуманізму демократії та ін. [7, с. 536].

Окрема позиція висловлена автором у питанні щодо співвідношення міжнародної законності з міжнародним правопорядком.

Підсумовуючи, автор зазначає, що "для сучасного етапу розвитку міжнародної законності є характерним: а) ускладнення структури законності (підключення різних систем управління не тільки міжнародної, а й внутрішньодержавної сфери); б) універсалізація вимог і розпоряджень; в) стандартизація норм, правил поведінки; г) посилення взаємопроникнення правових і неправових компонентів; д) посилення нормативності міжнародної законності тощо" [7, с. 537].

Таким чином, визначивши і узагальнивши концептуальні підходи представників української доктрини міжнародного права до ключових теоретичних аспектів міжнародної законності, варто відмітити, що спектр і рівень досліджень проблематики міжнародної законності відображає основні напрямки його розвитку і здійснює свій внесок у становлення політико-правової та міжнародно-правової думки. Наукові погляди і позиції, розглянуті в цій статті, дають, на нашу думку, ключову уяву про це.

Не наполягаючи на безумовній логічності і повноті, зауважимо, що задача полягала в тому, щоб поглянути на питання розвитку концептуальних підходів до ключових теоретичних аспектів міжнародної законності в українській доктрині міжнародного права.

Список використаних джерел

1. Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование международных отношений (системный подход) / И.И. Лукашук – М. Международные отношения, 1975. – 176 с.

2. Лукашук И.И. Функционирование международного права / И.И. Лукашук. — М.: Наука, 1992. — 224 с.
3. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: ученик / И.И. Лукашук. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — 432 с.
4. Неделчев А.И. Международная законность в механизме международно-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / А.И. Неделчев; Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. — К., 1985. — 23 с.
5. Сандровский К.К. Некоторые вопросы прогрессивного развития и повышения эффективности международного права / К.К. Сандровский // Вестник Киевского университета: Международные отношения и международное право. — 1977, — №4. — С. 77 — 86.

6. Сандровский К.К. Проблемы законности и правопорядка в международных отношениях / К.К. Сандровский // Вестник Киевского университета: Международные отношения и международное право. — 1986, — №23. — С. 14 — 20.
7. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В.Г. Буткевича. — К.: Либідь, 2002. — с. 608.
8. Законність міжнародна / Задорожній О.В. // Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. — Х.: Фоліо, 2013. — Т. 2. — 494 с.

Надійшла до редколегії 23.02.17

И. Забара, канд. юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

МЕЖДУНАРОДНАЯ ЗАКОННОСТЬ:

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ В УКРАИНСКОЙ ДОКТРИНЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Статья посвящена рассмотрению ключевых теоретических аспектов проблематики международной законности. Автор исследует явление международной законности исходя из концептуальных взглядов представителей украинской школы международного права. В статье рассматривается направленность исследований и особенности в научных подходах разных исследователей. Автор рассматривает и обобщает доктринальные международно-правовые взгляды, которые определяют и способствуют формированию современной концепции международной законности.

Ключевые слова: международная законность, международно-правовое регулирование, международный правопорядок, международное право, доктрина.

I. Zabara, PhD in Law, associate professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INTERNATIONAL LEGALITY:

CONCEPTUAL APPROACHES IN UKRAINIAN DOCTRINE OF INTERNATIONAL LAW

The article is devoted to the consideration of key theoretical aspects of the issues of international legality. The author investigates the phenomenon of international legality based on the conceptual views of representatives of the Ukrainian school of international law. The article focuses on the orientation of theoretical studies and peculiarities in the scientific approaches of different researchers. The author examines and generalises doctrinal international legal views that determine and contribute to the formation of a modern concept of international legality.

Key words: international legality, international legal regulation, international legal order, international law, doctrine.

УДК 341.227

Г. Цірат, д-р юрид. наук, доц.

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО МІЖНАРОДНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ АРБІТРАЖ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ СПРИЯТЛИВИХ ПРАВОВИХ УМОВ ВИРІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ КОМЕРЦІЙНИХ СПОРІВ

Метою цієї статті є розгляд та аналіз деяких положень Проекту змін та доповнень цивільного процесуального кодексу України, які присвячені регулюванню окремих процесуальних інститутів здійснення контролю за міжнародним комерційним арбітражем з боку державних судів в контексті формулювання завдань щодо реформування (вдосконалення) системи правового регулювання міжнародного комерційного арбітражу в Україні з метою створення сприятливих умов для його функціонування як ефективного засобу захисту інтересів учасників зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: міжнародний комерційний арбітраж, арбітражна угода, оскарження рішення, ухвала, арбітражне рішення, суд, визнання та виконання.

Нагальні потреби реформування судової системи нашої держави та кроки, що здійснюються в цьому напрямку протягом останніх років, поставили на порядок денний і питання реформування в нашій державі системи третейського судочинства в цілому та міжнародного комерційного арбітражу зокрема як одного з основних альтернативних способів розв'язання та вирішення спорів, що виникають з відносин зовнішньої торгівлі та інвестицій.

В сучасних умовах питання розвитку арбітражу як способу вирішення зовнішньоекономічних спорів полягає не стільки в тому, щоб просувати його як дієву альтернативу судовому порядку вирішення спорів з іноземним елементом в сфері міжнародної торгівлі, як це відбувалось протягом 60-70 років минулого сторіччя — ця задача успішно виконана, а в тому, що б вдосконалювати існуючі правові механізми регулювання з метою підвищення ефективності та покращення умов функціонування міжнародного комерційного арбітражу. Мова йде про ство-

рення, як прийнято говорити останнім часом, "дружнього" ставлення до міжнародного комерційного арбітражу як з боку законодавця, так і з боку судової системи.

В сучасних умовах, незважаючи на те, що міжнародний комерційний арбітраж є досить інтернаціоналізованим правовим явищем, кожна держава створює правові основи функціонування міжнародного комерційного арбітражу на власній території, зокрема, (а) надає загальний дозвіл власним суб'єктам приватноправових відносин на його застосування (використання) при вирішенні певного кола спорів та встановлює межі його застосування (арбітрабельність спорів); (б) визначає принципи його функціонування (добровільність, свобода сторін у визначенні мови та місця арбітражу, кількісного складу арбітрів, вибору виду арбітражу, права, що має застосовуватися до арбітражної угоди та спірних правовідносин тощо); (в) процесуальні принципи, згідно з якими арбітри мають розглядати справи, деякі процесуальні аспекти їх діяльності; (г) форми та способи

сприяння арбітражу (призначення арбітрів, прийняття забезпечувальних заходів тощо); (д) закріплює обов'язковість арбітражних рішень та вичерпний перелік підстав для відмови у виконанні як внутрішніх, так і іноземних арбітражних рішень; (е) визначає форми та способи судового контролю за його діяльністю (процедури оскарження арбітражних рішень, надання дозволу на їх виконання тощо). Вказані аспекти функціонування міжнародного комерційного арбітражу регулюються переважно національним законом.

В цій статті ми зосередимо увагу на розгляді різних аспектів регулювання такого способу судового контролю за діяльністю міжнародного комерційного арбітражу як процедура оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів.

При підготовці нових редакцій процесуальних кодексів України і цивільного процесуального кодексу, в тому числі, їх розробники в частині, що стосується регулювання спеціальних судових процедур сприяння міжнародному комерційному арбітражу у його діяльності з вирішення спорів та контролю з боку державних судів, запропонували декілька принципово важливих змін і зокрема, змін до інституту оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів.

Як було вказано вище, цей важливий інститут судового контролю за діяльністю третейських судів в Україні в цілому задовільно було врегульовано діючим на сьогодні законодавством України²⁵. Чого не можна сказати про міжнародний комерційний арбітраж – по відношенню до останнього було лише декілька згадок в діючому ЦПК, які стосувались особливостей регулювання останнього.

Розробники змін та доповнень до діючого ЦПК, (далі Проект ЦПК), намагалися усунути головну ваду діючої редакції ЦПК, а саме приділити рівну увагу регулюванню процедур оскарження рішень як внутрішніх третейських судів, регулювання яких здійснюється законом України про третейські суди²⁶, так і рішень міжнародних комерційних арбітражів, ухвалених на території України, з метою більш детально врегулювати особливостей процедури оскарження рішень саме міжнародних комерційних арбітражів.

Підсудність справ про оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів.

В поданому до ВР України Проекті ЦПК запропоновано змінити рівень судів, яким підсудні справи про оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів. В якості судів першої інстанції по вказаних справах Проект визначив апеляційні суди системи загальних судів за місцем знаходження арбітражу. Вказане положення Проекту ЦПК є поверненням до ситуації, яка існувала до 2003 р., коли ці справи були віднесені до компетенції обласних, міських (міст Києва і Севастополя) судів, Верховного Суду Республіки Крим за місцезнаходженням арбітражу²⁷. Запропонована зміна цілком зрозуміла та є на часі, бо, по-перше, саме цей рівень судів визначається правом багатьох держав світу в якості судів першої інстанції для розгляду таких справ, а по-друге, "звільняє" місцеві загальні суди від необхідності розглядати справи, які за характером спірних правовідносин їм не властиві, та має на меті процесуальну "економію".

Щодо коректності у визначенні прив'язки, із застосуванням якої мають визначатися суди, яким підсудні справи про оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів. В Проекті ЦПК було застосовано прив'язку "за місцем знаходження арбітражу", яка, до речі, застосовується і в законі України про міжнародний комерційний арбітраж, хоча більш коректною і правильною з огляду на природу арбітражу ми вважаємо прив'язку "за місцем ухвалення арбітражного рішення" або "за місцем арбітражу" (seat of arbitration), яка, між іншим, застосовується діючим ЦПК²⁸. Прив'язка "за місцем арбітражу" більш універсальна і в рівній мірі застосовується і до постійних арбітражних інституцій і до арбітражів ad hoc.

Розширення кола осіб, яким надано право оскаржувати рішення міжнародних комерційних арбітражів

Проектом ЦПК надані права на оскарження арбітражних рішень "особам, які не брали участь у справі"²⁹. Діючий ЦПК містить таке положення з частини, що стосується процедур оскарження рішень третейських судів³⁰. Розробники Проекту вирішили доцільним застосувати таке ж саме положення і до міжнародного комерційного арбітражу. У зв'язку з цією новелою виникає ряд запитань, а саме: яке коло осіб мали на увазі розробники Проекту під вказаними "особами, які не брали участь у справі", та за якими критеріями треба визначити кола цих потенційних осіб? Це одна із сторін арбітражної угоди, яка не брала участь у справі, але була повідомлена в належний спосіб або ні, або це особа, яка не є стороною арбітражної угоди і в силу цього не брала участь у справі? Яке ці особи мають відношення до справи, яка розглядалась арбітрами на підставі певної арбітражної угоди? Яке вони мають відношення до арбітражної угоди, на підставі якої спір передано на вирішення до міжнародного комерційного арбітражу і багато інших?

На перший погляд, вказане положення Проекту ЦПК носить демократичний характер та має на меті захист прав певного невизначеного кола осіб, права яких можуть гіпотетично зачіпатися арбітражним рішенням, а вони – ці особи, не брали участі у справі та, відповідно, не мали можливості здійснити необхідний захист своїх прав. Але невизначеність кола таких осіб та незрозумілі критерії їх визначення, з одного боку, та норма Проекту, яка надає їм право оскаржувати арбітражні рішення протягом невизначеного часу – "протягом 90 днів з дня, коли вони дізналися або могли дізнатися про прийняття рішення міжнародного комерційного арбітражу"³¹, створює, з іншого боку, правову невизначеність стосовно ухвалених міжнародними комерційними арбітражами рішень, бо надає такому невизначеному колу осіб право оскаржувати будь-які арбітражні рішення особливо з огляду на підстави для такого оскарження, які встановлені законом, деякі з яких "безумовно" будуть в наявності по відношенню до таких "осіб, які не брали участь у справі". Мова йде про таку, наприклад, підставу, як "особа не була належним чином повідомлена про призначення арбітра або про арбітражний розгляд"³². Будь-

²⁸ Пункт 5 ст. 389-1 цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

²⁹ Пункт 2), частини 6. ст. 455 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

³⁰ Пункти 1 та 2 ст. 389-1 діючого цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

³¹ Абзац 2) п. 6. ст. 455 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

³² Абзац другий п. 1), ч. 2. Ст. 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

²⁵ Ст. 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж та відповідні статті цивільного процесуального кодексу України. Недоліком його регулювання в ЦПК можна вважати те, що він головним чином був прописаний "під регулювання" процедур скасування рішень внутрішніх третейських судів.

²⁶ Закон України про третейські суди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

²⁷ Закон України про міжнародний комерційний арбітраж в редакції від 24.02.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу База Ліга – закон.

яка особа, що "не брала участь у справі", може послатися та довести наявність цієї підстави, бо вона дійсно не брала участь у справі, що надасть можливість без зайвих проблем порушувати справи про скасування арбітражних рішень. Це положення Проекту, на нашу думку, (а) містить "важку зброю", якою зможуть користуватися недобросовісні боржники за арбітражним рішенням з метою створення перепон для подальшого виконання арбітражних рішень, ухвалених на території України та (б) законодавчо закріплює вказану невизначеність стосовно кола потенційних оскаржувачів, чим буде зруйнована існуюча гармонійність регулювання, яка передбачає визначені строк та коло осіб, що мають відповідне право оскаржувати арбітражні рішення.

Наступною новелою в регулюванні інституту оскарження арбітражних рішень, яку пропонує Проект ЦПК в частині регулювання процедур оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу є положення про поновлення пропущеного строку на подання заяви про оскарження арбітражного рішення. Згідно з положеннями статті 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж заява про скасування не може бути подана після закінчення встановленого трьохмісячного строку³³. Мета встановлення вказаного строку зрозуміла – обмеження строку, протягом якого існуватиме правова невизначеність стосовно можливості застосування цього інституту по відношенню до арбітражного рішення. Зі спливом вказаного строку має виникати визначеність – арбітражне рішення вже не може бути предметом оскарження але у боржника зберігається така "лінія" захисту як заперечення проти виконання цього рішення. Норма, яка дозволяє поновлення строку на подання клопотання про скасування арбітражного рішення за причин, які суд визнає на свій розсуд "поважними", та невизначеність граничної межі, за якою поновлення пропущеного строку взагалі неможливо, по-перше, напругу суперечить духу і літері норми статті 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж; по-друге, надає суду досить широку дискрецію щодо вирішення питання поновлення строку без обмежень щодо підстав такого поновлення та без обмежень щодо тривалості пропущеного строку; по-третє, надає особам, які не брали участь у справі, застосовувати цей інститут далеко поза розумними часовими межами, встановленими законом. Наявність положення про поновлення пропущеного строку на оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу в ЦПК та наявність норми ст. 34 закону про міжнародний комерційний арбітраж, яка обмежує цей строк 3 місяцями і не передбачає його поновлення, суперечать одна одній і не сприятимуть створенню одноманітності правового регулювання та судової практики у вказаних справах.

Процесуальні особливості провадження у справах про оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів.

В Проекті ЦПК було залишено таке положення діючого на цей час ЦПК, яким передбачено, що "суд постановляє ухвалу про відмову у відкритті провадження у справі, ..., у разі якщо рішення третейського суду оскаржено з підстав, не передбачених законом"³⁴. Проект додає до цього положення згадку про рішення міжнародного комерційного арбітражу та "... з підстав, не передбачених законом або міжнародним договором України ..." ³⁵, прирівнюючи ці підстави для відмови у відкрит-

ті провадження у справі до таких традиційних підстав як "заява не підлягає розгляду в судах в порядку цивільного судочинства" тощо. Для того щоб здійснити це, суд має дослідити заяву про скасування, встановити підстави, на які посилається заявник, дійти висновку, що вони не передбачені законом і відмовити у відкритті провадження. На нашу думку набагато краще було б надати сторонами (стороні, що подала заяву про скасування) можливості надати докази, додаткові пояснення на підтримку свої позиції, а за наслідками розгляду справи прийняти рішення про відмову у задоволенні заяви про скасування арбітражного рішення за відсутності підстав, передбачених законом. Яку мету мали розробники Проекту ЦПК, запроваджуючи цей додатковий "фільтр" на шляху оскарження арбітражних рішень, особливо на фоні більш ніж ліберального ставлення щодо кола потенційних оскаржувачів та пропуску строків для оскарження арбітражних рішень, точніше до їх поновлення, не зрозуміло.

Важливою новелою в регулюванні є положення Проекту ЦПК, яким суду надано право зупиняти провадження у справі про скасування арбітражного рішення і надавати складу арбітрів усунути ті "недоліки", які можуть призвести до скасування арбітражного рішення. Незважаючи на те, що вказане положення Проекту ЦПК дублює положення п.4.ст. 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж, поява такого положення саме в ЦПК полегшить суддям, які будуть розглядати вказані справи, застосовувати ці положення з метою усунення підстав для скасування арбітражного рішення, якщо є можливість усунути ті недоліки, що можуть призвести до цього. Включення цього положення до Проекту ЦПК ще раз підкреслює дружнє ставлення до арбітражу з боку розробників відповідних розділів Проекту ЦПК, хоча з точки зору юридичної техніки це положення Проекту є зайвим.

Суттєвим і водночас суперечливим є також положення, яке передбачене п. 8 ст. 458 Проекту ЦПК, яким закріплено можливість в одному судовому провадженні розглядати два принципово різних питання: (а) оскарження арбітражного рішення та (б) надання дозволу на виконання цього ж арбітражного рішення. Наскільки доцільно закріплення можливості об'єднувати в одному провадженні ці дві заяви? Які наслідки матиме ця норма? Спробуємо зробити певні прогнози.

Внаслідок запровадження цієї норми в ЦПК в одному судовому провадженні можуть бути об'єднані два процесуальні інститути, які (а) мають різну процесуально-правову природу; (б) в яких сторони мають різні процесуальні положення (з огляду на те, хто має право порушувати провадження, на кого покладається тягар доведення наявності відповідних підстав тощо); (в) мають різні процесуально-правові та матеріально-правові наслідки. Можливо, головним аргументом "за" впровадження цього "об'єднання в одному провадженні", може бути суттєва процесуальна "економія" при розгляді вказаних справ, яка, до речі, можлива лише стосовно арбітражних рішень, ухвалених міжнародними комерційними арбітражами на території України, які водночас підлягають виконанню на території України. Можливо, з метою процесуальної економії і можна пожертвувати появою потенційною небезпечних процесуальних проблем, що можуть виникати при розгляді цих питань в одному судовому провадженні? Які це проблеми? Наприклад, за наслідками розгляду справи про оскарження арбітражного рішення суд має прийняти Ухвалу (дів. ст. 461 Проекту ЦПК), яка може бути в подальшому "оскаржена в апеляційному порядку, передбаченому

³³ Закон України про міжнародний комерційний арбітраж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

³⁴ Пункт 4 ст. 389-1 діючого цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

³⁵ Частина 8 ст. 455 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

для оскарження рішень суду"³⁶. Якщо в одному провадженні розглядатимуться обидва питання: і про скасування, і про надання дозволу на виконання арбітражного рішення, то яку, наприклад, ухвалу має виносити суд і яка буде її подальша доля? Проектом кодексу не передбачено винесення однієї Ухвали, якою вирішується і питання оскарження і питання надання дозволу на виконання. Судова практика розгляду та вирішення вказаних об'єднаних в одному провадженні заяв ще має виявити такі проблеми та сформулювати відповіді на них, якщо звичайно це буде можливо без внесення змін до закону. І на останок. Як бути з питанням об'єднання в одному провадженні заяв про скасування арбітражного рішення та заяв про надання дозволу на виконання арбітражного рішення з огляду на різну підсудність справ про оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу та наданням дозволу на виконання таких рішень? Як було вказано вище Проект ЦПК визначає апеляційні суди за місцем знаходження арбітражу компетентними розглядати справи про оскарження арбітражних рішень, а єдиним судом, компетентним розглядати справи про визнання та надання дозволу на виконання рішень міжнародного комерційного арбітражу, незалежно від місця винесення рішення – апеляційний суд системи загальних судів України, юрисдикція якого поширюється на місто Київ³⁷. Передбачене Проектом ЦПК об'єднання в одному провадженні розгляд двох вказаних заяв буде можливим, якщо місцем знаходження арбітражу буде м. Київ. Можливо розробники Проекту вважали, що всі міжнародні комерційні арбітражі України будуть мати своє місце знаходження в м. Києві, а відповідно і не постане питання різної підсудності вказаних справ.

Викликають певні запитання і положення ч.1 ст. 457 Проекту ЦПК, які визначають порядок підготовки справ про оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу до розгляду. Треба вказати, що аналогічної норми діючий ЦПК не містить, а ст. 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж ґрунтується на такому принциповому положенні, згідно з яким тягар доведення наявності будь-якої з підстав для скасування арбітражного рішення, передбачених частиною 2 цієї статті закону, покладається на особу, яка звернулася з заявою про оскарження арбітражного рішення. Особа, яка вважає, що мали місце ті чи інші порушення процесу, або були інші підстави для скасування арбітражного рішення має довести це в суді, до якого вона звернулася. Виникає питання, а в якому процесуальному становищі знаходиться інша сторона, чи покладається на неї тягар доведення відсутності вказаних підстав, або доведення того, що розгляд справи відбувався з дотримання всіх вимог? На нашу думку, відповідь на це питання лежить в площині визнання презумпції дотримання арбітрами всіх вимог закону та дійсної арбітражної угоди стосовно належного та законного розгляду справи. І ця презумпція визначає процесуальне положення інших сторін – вони не зобов'язані нічого доводити стосовно наявності чи відсутності підстав для скасування. На нашу думку, процедура оскарження арбітражних рішень, як і рішень внутрішніх третейських судів, не має бути побудована на принципах змагальності та диспозитивності з огляду на особливості предмету спору, характеру спірних правовідносин.

Підстави для скасування рішень міжнародних комерційних арбітражів

Підстави для скасування арбітражних рішень, що наведені у ст. 460 Проекту ЦПК, майже повністю повторюють ті, що містяться в ст. 34 закону України про міжнародний комерційний арбітраж. Але є дві відмінності. Підстава, що передбачена п. (г) ст. 460 Проекту майже аналогічна положенням, що містяться в ст. 34 закону. Але відповідна частина ст. 34 закону про міжнародний комерційний арбітраж визначає в якості підстави для скасування арбітражного рішення коли "склад третейського суду або арбітражна процедура не відповідали угоді сторін (арбітражний угоди, авт.), за умови, що вказана арбітражна угода сама, в свою чергу, не суперечила імперативним положенням закону України про міжнародний комерційний арбітраж, тобто від положень вказаного закону" ... від якого сторони не можуть відступити, або, у відсутності такої угоди, не відповідали цьому Закону (мається на увазі закон України про міжнародний комерційний арбітраж, авт.), ..."³⁸. В Проекті ЦПК аналогічне положення містить посилання на "закон", відірвавши його від контексту закону України про міжнародний комерційний арбітраж, в якому він дається у ст. 34, внаслідок цього під терміном "закон" в Проекті ЦПК розуміється не тільки і не стільки закон України про міжнародний комерційний арбітраж, а все законодавство України. Внаслідок простого повторення згаданого положення закону України про міжнародний комерційний арбітраж але вже в ЦПК словом "закон" буде суттєво розширено дію вказаної підстави для скасування рішень арбітражу: від закону України про міжнародний комерційний арбітраж до всього законодавства України, що принципово змінить підхід до оцінки дійсності арбітражної угоди.

І останнє. Частиною 1 ст. 460 Проекту ЦПК закріплено принцип, згідно з яким рішення міжнародного комерційного може бути скасоване судом лише у випадках, передбачених цією статтею, "якщо інше не передбачено міжнародним договором України, ..."³⁹. Вказане положення повністю відповідає доктрині примату міжнародного права на внутрідержавним, яким положення міжнародного договору надається перевага перед положеннями національного закону. Далі в тексті вказаної статті Проекту ЦПК вказано "... або законом України про міжнародний комерційний арбітраж", що передбачає ситуацію, коли, наприклад, нормами вказаного закону, якій є спеціальним в сфері регулювання міжнародного комерційного арбітражу в Україні будуть передбачені інші підстави для скасування. А вони вже передбачені і закріплені у ст. 34 вказаного закону і вони вже певною мірою інші порівняно з тими, що пропонуються Проектом в ст. 460. Виникає питання: а навіщо вже на стадії Проекту закладати ситуацію, яка стовідсотково призведе до суперечностей, які мають бути вирішені на користь ст. 34 закону, як вказує сам Проект ЦПК? В такий спосіб в Проекті ЦПК вже вмонтована ситуація, коли суд має вирішувати дилему: передбачено інше в законі України про міжнародний комерційний арбітраж підстави для скасування ці ні. Здається краще було б взагалі не посилатися в цій статті Проекту ЦПК на закон України про міжнародний комерційний арбітраж або взагалі відмовитись від включення переліку підстав для скасування арбітражних рішень в ЦПК і залишити лише посилання на відповідний закон, яким такі підстави вже встановлені.

³⁶ Пункт 3 ст. 461 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

³⁷ Частина 3 ст. 476 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

³⁸ Закон України про міжнародний комерційний арбітраж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

³⁹ Частина 1 ст. 460 Проекту змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>

Розглянуте дає підстави дійти наступних висновків. По-перше, Проект детально регулює майже всі процесуальні аспекти вказаної процедури судового контролю за діяльністю міжнародного комерційного арбітражу, враховані всі особливості цієї процедури саме по відношенню до рішень міжнародного комерційного арбітражу і це значне досягнення Проекту. В той же час не можна визнати позитивними ті положення Проекту, які суперечать положенням діючого закону України про міжнародний комерційний арбітраж, які вже протягом більше ніж 20 років досить вдало регулюють відповідні правовідносини, а в судовій практиці склався певний консенсус щодо тлумачення та правозастосування цих положень вказаного закону. Такі положення Проекту як надання права на оскарження рішень міжнародного комерційного арбітражу невизначеному колу осіб та можливість об'єднання в одному провадженні заяв про оскарження та надання дозволу на виконання арбітражних рішень створять більше проблем ніж будуть сприяти здійсненню ефективного судового контролю за між-

народним комерційним арбітражем і може призвести до дискредитації самого цього інституту судового контролю. Якщо вказані обидві новели будуть прийняті ВР України, то ми станемо свідками пошуку судами балансу між правом та зловживанням правом при розгляді справ про оскарження рішень міжнародних комерційних арбітражів і сподіватися, що такий баланс буде знайдено.

Список використаних джерел

1. Закон України про міжнародний комерційний арбітраж із змінами і доповненнями, внесеними від 15 травня 2003 року N 762-IV, від 6 вересня 2005 року N 2798-IV, від 14 червня 2016 року N 1414-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.
2. Проект змін та доповнень до цивільного процесуального кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jrc.org.ua/upload/steps/e6f8b2bd1bb9cf0e201d18e3c2444673.pdf>
3. Закон України про третейські суди в редакції станом на 2 червня 2016 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.
4. Цивільний процесуальний кодекс України станом на 23 березня 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: База Ліга – закон.

Надійшла до редколегії 28.06.17

Г. Цират, д-р юрид. наук, доц.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА УКРАИНЫ О МЕЖДУНАРОДНОМ КОММЕРЧЕСКОМ АРБИТРАЖЕ КАК ПРЕДПОСЫЛКИ СОЗДАНИЯ В УКРАИНЕ БЛАГОПРИЯТНЫХ ПРАВОВЫХ УСЛОВИЙ РЕШЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ КОММЕРЧЕСКИХ СПОРОВ

Статья посвящена рассмотрению и анализу положений Проекта изменений и дополнений в гражданский процессуальный кодекс Украины, которые посвящены регулированию отдельных процессуальных институтов осуществления контроля за международным коммерческим арбитражем со стороны государственных судов в контексте формирования задач реформирования системы правового регулирования международного коммерческого арбитража в Украине с целью создания благоприятных условий его функционирования как эффективного способа защиты интересов участников внешнеэкономической деятельности.

Ключевые слова: международный коммерческий арбитраж, арбитражное соглашение, обжалование решения, определение, арбитражное решение, суд, признание и исполнение.

G. Zirats, PhD in Law, associate professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TOPICAL ISSUES OF REFORMING UKRAINE'S LEGISLATION ON INTERNATIONAL COMMERCIAL ARBITRATION AS A PERSPECTIVE FOR THE ESTABLISHMENT OF LEGAL CONDITIONS FOR THE RESOLUTION OF INTERNATIONAL COMMERCIAL DISPUTES IN UKRAINE

The aim of this article is to envisage and analyze some provisions of the Draft of amendments to the Civil Procedure Code of Ukraine that regulates some procedure institutes serving as control mechanism over international commercial arbitration from the part of the state courts in the context of outlining the tasks of reforming (improvement) of system of regulation of international commercial arbitration in Ukraine to create favourable conditions of its functioning as an effective method of protection of interests of subjects of international commercial relations.

Key words: international commercial arbitration, arbitration agreement, setting aside award, resolution, arbitral award, court, recognition and enforcement.

УДК 339.91
JEL F22

О. Кривецька, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

УЧАСТЬ АКЦИОНЕРА У МІЖНАРОДНОМУ ІНВЕСТИЦІЙНОМУ СПОРІ: РИЗИКИ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У РАМКАХ ПАРАЛЕЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті досліджено правові підстави для участі мажоритарного та міноритарного акціонера у міжнародному інвестиційному спорі проти держави, у тому числі проаналізовано практику Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів. Проаналізовано приклади спорів, які демонструють проблему паралельного провадження у рамках міжнародного інвестиційного арбітражу. Досліджено основні ризики, пов'язані зі зловживанням правом з боку акціонерів.

Ключові слова: міжнародний інвестиційний арбітраж, паралельне провадження, ІКСІД, мажоритарний акціонер, міноритарний акціонер, зловживанням правом

Постановка проблеми. Міжнародним інвестиційним спорам характерна як інституційна, так матеріально-правова різноманітність. Поряд із неузгодженістю практики органів, що вирішують спори між державою та іноземним інвестором, різняться також положення міжнародних договорів (двосторонніх і багатосторонніх) про захист іноземних інвестицій.

Це надає можливість іноземному інвестору ініціювати множинні спори задля захисту своїх прав у рамках різних судових і квазі-судових форумів, базуючи свої вимоги на положеннях різних міжнародних договорів про захист іноземних інвестицій. У літературі та практиці такі заходи, спрямовані на пошук "зручної" юрисдикції, називаються "форум шопінг". Дана стаття є частиною дослідження проблеми паралельного провадження

та неузгодженості правозастосування у міжнародних інвестиційних спорах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання паралельного провадження в міжнародному арбітражі та, зокрема, участі акціонера у інвестиційних спорах проти держави, досліджувалося переважно представниками західної науки, серед яких слід відзначити роботи Ювала Шані, Джованні Зарри, Юргена Курца, Мартіна Валасека та Патріка Дамберрі. Також даному питанню приділяється значна увага у звітах Комісії ООН з права міжнародної торгівлі, Організації з економічного розвитку та торгівлі, а також Міжнародної асоціації права.

Методологія. У статті використовувався спеціально юридичний метод, що дозволив проаналізувати положення Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами, а також рішень Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів. Застосування методу правового модулювання дозволило формувати можливі шляхи усунення ризиків зловживання правом з боку акціонера.

Постановка задачі. Мета статті полягає у дослідженні правових підстав для участі мажоритарного та міноритарного акціонера у спорі проти держави, у тому числі у практиці ІКСІД, а також визначення основних ризиків, пов'язаних із ініціюванням паралельного провадження та зловживання правом з боку акціонерів, та розробки можливих шляхів їх усунення.

Результати. Паралельне провадження – небажане явище у будь-якій правовій системі, оскільки зумовлює цілу низку негативних наслідків, як-то затягування процесу, збільшення витрат, пов'язаних із розглядом спору, і, нарешті, висока імовірність прийняття рішень, які суперечать один одному як у частині юрисдикції, так і по суті спору [1, С. 226].

Проблема паралельного провадження набуває гострої актуальності в міжнародному інвестиційному арбітражі, коли право самостійної вимоги проти держави набуває будь-який акціонер, якому належить частина активів зі статусом іноземних інвестицій. Це спричинено тим, що більшість двосторонніх угод про захист інвестицій містять широке визначення поняття "інвестиції", що включає, серед іншого, портфельні інвестиції або право власності на акції незалежно від наявності контрольованого пакету. У західній науковій літературі такий підхід отримав назву "будь-якого виду активів" (*"every kind of asset approach"*) [2, С. 8].

Більше того, можливість участі акціонера у міжнародному інвестиційному спорі проти держави впливає з положення Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами (далі – Конвенція ІКСІД) [3]. Друге речення статті 25(2)(b) Конвенції ІКСІД надає таке право "будь-якій юридичній особі Договірної держави, яка виступає в якості сторони спору, ..., якщо в силу контролю, який здійснюється іноземними особами по відношенню до такої юридичної особи, сторони домовились про те, щоб розглядати таку юридичну особу в якості особи іншої Договірної держави..." (*виділено курсивом – О.В.*). При цьому Конвенція ІКСІД не надає визначення "контролю, який здійснюється іноземними особами" (*foreign control*). Тому Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних спорів (далі – ІКСІД або Суд) у своїй практиці опирається на положення двосторонніх угод про захист інвестицій, а також дотримується широкого тлумачення статті 25(2)(b), з тим щоб уникнути звуження власної юрисдикції [2, С. 9, зноска 36].

Участь мажоритарного акціонера (материнської компанії)

Оцінюючи статус мажоритарного акціонера як належного позивача в цілях встановлення юрисдикції, ІКСІД дотримується економічного підходу на противагу формальному [4, С. 21]. Наприклад, у спорі *Amco vs. Indonesia* [5] ІКСІД дійшов висновку, що інвестиції материнської компанії *Amco Asia*, яка здійснювала абсолютний контроль над компанією *PT Amco Indonesia*, користуються захистом згідно із договором лізингу та управління, укладеним між Урядом Індонезії та дочірньою компанією *PT Amco Indonesia*. Суд керувався, у першу чергу, тим, що материнська компанія здійснювала абсолютний контроль над дочірньою компанією.

Подібного висновку ІКСІД дійшов у спорі *Klöckner v. Cameroon* [6], аналізуючи, чи має право мажоритарний акціонер ініціювати спір від імені компанії, яка безпосередньо була стороною договору з Урядом Камеруну. Суд зазначив, що "хоча договір був формально підписаний між Камеруном та компанією *SOCAME*, де факто він був укладений за результатами переговорів між Урядом та компанією *Klöckner*... Більше того, Суд зазначив: "не викликає сумніву той факт, що Договір був укладений у інтересах компанії *Klöckner* як мажоритарного акціонера компанії *SOCAME*" [6, п. 17].

Участь міноритарного акціонера

Оспорюючи "належність" позивача та юрисдикцію ІКСІД щодо спору, ініційованого міноритарним акціонером, представники відповідача, у першу чергу, посилаються на рішення Суду у справі *Vacuum Salt* [7], прийнятого на користь держави-відповідача.

Спір був ініційований юридичною особою "*Vacuum Salt Products Limited*", створеною за законодавством Республіки Гана, при цьому 20% акціонерного капіталу компанії належало громадянину Греції, а решта – державним банкам Гани. Таким чином, на етапі оцінки належності позивача перед Судом постало питання, чи підлягає компанія "*Vacuum Salt Products Limited*" іноземному контролю у розумінні другого речення статті 25(2)(b)? Суд у своєму рішенні зазначив, що під контролем у даному випадку мається на увазі "ексклюзивний" контроль з боку акціонера, який в силу такого контролю має можливість, як мінімум, блокувати зміни у компанії [8, п. 30]. Таке тлумачення дозволяє стороні-відповідачу в подальших спорах зводити контроль у розумінні другого речення статті 25(2)(b) до "ефективного контролю або домінуючого становища", а не лише до участі у акціонерному капіталі [8, п. 30]. Однак слід брати до уваги, що на момент врегулювання спору *Vacuum Salt* не існувало жодної двосторонньої угоди про захист іноземних інвестицій між Республікою Гана та Грецією, а режим захисту іноземних інвестицій регулювався законодавством Республіки Гана.

Попри рішення у справі *Vacuum Salt* подальша практика ІКСІД, як і практика держав щодо укладення двосторонніх угод про захист інвестицій, підтверджують право міноритарного акціонера на ініціювання спору в якості іноземного інвестора [2, С. 8].

Наприклад, наприкінці 90-х років попереднього століття ІКСІД розглядав справу *Lanco v. Argentina*. Спір був ініційований американською компанією *Lanco International*, якій належало 18,3% в акціонерному капіталі аргентинської компанії, що надавала послуги з удосконалення та управління діяльністю портового терміналу у Буенос-Айресі.

Зокрема, Суд вирішив, що "двостороння угода між Аргентиною та США не містить жодної вказівки на те, що інвестор повинен здійснювати контроль за управлінням компанії або володіти контрольним па-

кетом акцій; а тому той факт, що *Lanco* володіє акціями у розмірі 18,3% акціонерного капіталу *Grantee*, дозволяє зробити висновок, що *Lanco* є інвестором у розумінні статті I Двосторонньої угоди про захист інвестицій між Аргентиною та США" [9, п. 10].

Подібного висновку дійшов ІКСІД у справі *CMS Gas Transmission Co. v. Republic of Argentina*, де позивач (також американська компанія) володів акціями у розмірі 29,42% акціонерного капіталу аргентинської компанії. Як зазначив Суд у Рішенні щодо юрисдикції, "у сучасному міжнародному праві відсутні будь-які положення та підходи, які б виключали можливість ініціювання спору акціонерами незалежно від головної компанії, навіть якщо такі особи є міноритарними акціонерами або не здійснюють контроль за діяльністю компанії" [10, п. 34].

Огляд вище зазначених спорів демонструє широко поширену практику, коли не тільки мажоритарний, але і міноритарний інвестор вважається іноземним інвестором і, відповідно, належним позивачем у міжнародних інвестиційних спорах проти держави. Ця тенденція прослідковується і у паралельних спорах, ініційованих акціонерами незалежно від основної компанії. Як продемонстровано нижче, такий підхід може мати негативні наслідки.

Приклади паралельного провадження за участю іноземних інвесторів-акціонерів

У практиці ІКСІД відомі випадки паралельного провадження, в рамках яких мажоритарний та міноритарний акціонери незалежно один від одного розпочали процедуру врегулювання суперечки, базуючи свої скарги на однакових правових підставах.

Зокрема, справи *Sempra v. Argentina* та *Camuzzi v. Argentina* були одночасно ініційовані мажоритарним (*Camuzzi International, S.A.*) [11] та міноритарним акціонером (*Sempra Energy International*) – американськими компаніями, яким належали акції у двох аргентинських газорозподільних компаніях (*Sodigas Sur S.A.* та *Sodigas Pampeana S.A.*).

Суд підтвердив, що міноритарний акціонер *Sempra Energy International* вважається належним інвестором відповідно до положень Угоди між Аргентиною та США і в розумінні статті 25(2)(b) Конвенції ІКСІД [8]. Вкінці кінців обидві справи були об'єднані, що дало можливість Суду прийняти узгоджене рішення.

Інша ситуація склалася зі спорами *CME v. Czech Republic* та *Lauder v. Czech Republic*, які розглядалися за межами ІКСІД двома різними органами. Ці спори виникли внаслідок обмежувальної регуляторної політики, реалізованої урядом Чеської Республіки і спрямованої на обмеження ліцензування у сфері телевізійного мовлення. Спір *CME v. Czech Republic* [12] був ініційований на підставі двосторонньої угоди про захист інвестицій між Королівством Нідерланди та Чеською Республікою. Позивачем виступив іноземний інвестор – голландська компанія *CME*, – яка володіла акціями у чеській компанії *Česká Nezavislá Televizní Společnost, spol. s r.o.* Спір розглядався у Стокгольмі за процедурою Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ.

Водночас паралельний спір [13] був ініційований у Лондоні Рональдом Лаудером – громадянином США, якому належав контрольний пакет акцій у статутному капіталі *CME* через материнську компанію *CME Media Ltd.* Лаудер базував свої вимоги на положеннях двосторонньої інвестиційної угоди між США та Чеською Республікою. Спір розглядався *ad hoc* арбітражем. Уряд Чеської Республіки не оспарював право Рональда Лаудера на іноземні інвестиції у відповідності з двосторонньою угодою.

У цьому випадку суди ухвалили два різні рішення із діаметрально протилежними наслідками щодо фактично однакового спору. Більше того, приймаючи рішення зі справи *CME v. Czech Republic* на користь Чеської Республіки, суд відмовився застосувати принцип *res judicata* і взяти до уваги рішення *ad hoc* арбітражу, ухваленого на користь Лаудера. Мотивовано було це тим, що 1) відрізнялися позивачі у спорах; і 2) відрізнялися правові підстави для виникнення спорів (різні двосторонні угоди про захист іноземних інвестицій) [12, п. 436].

Таким чином, спори *CME v. Czech Republic* та *Lauder v. Czech Republic* – яскравий приклад "форум шопінгу", що демонструє можливі негативні наслідки паралельного провадження в рамках міжнародного інвестиційного арбітражу. Імовірно, цього можна було б уникнути у випадку об'єднання позовів. Однак ці спори, навідмінно від справ *Sempra v. Argentina* та *Camuzzi v. Argentina*, розглядалися у рамках двох різних форумів, а тому таке об'єднання позовів не мало б успіху.

Можливості для зловживання правом з боку акціонерів-інвесторів

Практика визнання позовів мажоритарних та міноритарних акціонерів у міжнародних інвестиційних спорах, передусім – Судом ІКСІД, – створює передумови для зловживання процесуальними правами з боку іноземних інвесторів-акціонерів. Це підтверджується і в позиції ІКСІД, викладеній у рішенні зі справи *Sempra v. Argentina*, де сформульовано широке тлумачення Статті 25(2)(b) Конвенції: "Цілком допустимо, що різні компанії-інвестори використовують арбітраж як механізм врегулювання спору на підставі різних корпоративних угод та відносин контролю: одні можуть брати участь у спорі у якості акціонерів, інші – як юридичні особи Договірної держави, що є стороною спору" [8, п. 44].

Крім того, у доктрині також сформувалася думка, що усі акціонери мають право на ініціювання спору в міжнародному інвестиційному арбітражі незалежно від головної компанії-інвестора, з приводу одного і того ж порушення [14, С. 70].

Насамкінець, імовірність негативних наслідків паралельного провадження зростає ще і в силу відсутності ефективного інструментарію для уникнення цього явища в міжнародному інвестиційному арбітражі – передусім у зв'язку з непридатністю принципу *res judicata* для міжнародних спорів між іноземним інвестором та державою, як свідчить досвід *CME v. Czech Republic* та *Lauder v. Czech Republic*.

Усі вище зазначені фактори у своїй сукупності підтверджують необхідність розробки єдиних критеріїв визначення наявності зловживання процесом з боку інвесторів-акціонерів. На наш погляд, ця мета може бути досягнута трьома шляхами: 1) прийняття уніфікованих правил з подальшою інкорпорацією у двосторонні та багатосторонні договори про захист іноземних інвестицій; 2) реформа принципу *res judicata* у випадку вирішення спорів між іноземним інвестором та державою; та 3) внесення змін до другого речення статті 25(2)(b) з метою формулювання чітких критеріїв "іноземного контролю" над юридичною особою. Ці кроки неодмінно потребуватимуть узгодженого застосування розроблених правил та підходів усіма форумами, уповноваженими урегульовувати спори між державою та іноземним інвестором.

Висновки.

Міжнародному інвестиційному арбітражу характерне широке тлумачення поняття "іноземних інвестицій" та питання юрисдикції, що дає можливість мажоритарним та міноритарним акціонерам ініціювати міжнародний ін-

вестиційний спір проти держави незалежно від головної компанії, активи якої власне становлять іноземні інвестиції. Такий підхід передусім сформувався у практиці ІКСІД у результаті "розширеного" застосування відповідних положень двосторонніх угод про захист іноземних інвестицій норм двосторонніх та статті 25(2)(b) Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами. Ця тенденція знайшла підтвердження і у практиці держав щодо укладення двосторонніх угод про захист інвестицій, і у доктрині.

Практиці ІКСІД також відомі випадки паралельного провадження, в рамках яких мажоритарний та міноритарний акціонери незалежно один від одного розпочали процедуру врегулювання суперечки, базуючи свої скарги на однакових правових підставах. Це створює передумови для зловживання процесуальними правами з боку іноземних інвесторів-акціонерів та може призвести до негативних наслідків, передусім – прийняття арбітражними органами протилежних рішень щодо однакового спору як у частині юрисдикції, так і по суті спору (наприклад, *CME v. Czech Republic* та *Lauder v. Czech Republic*).

Один зі шляхів розв'язання цієї проблеми полягає у розробці уніфікованих критеріїв для визначення наявності зловживання правом, однак проблемним залишається їх нормотворче закріплення. З огляду на інституційну та матеріально-правову диверсифікованість системи міжнародного інвестиційного арбітражу, розроблені критерії потребуватимуть узгодженого застосування усіма форумами, уповноваженими урегульовувати спори між державою та іноземним інвестором.

Список використаних джерел

1. А.И. Ягодин. Институт "антиисковых обеспечительных мер" (anti-suit injunctions) и возможность его применения российскими судами в связи с осуществлением третейского разбирательства // Новые горизонты международного арбитража / под ред. А.В. Асоскова, Н.Г. Вилковой, Р.М. Ходыкина. – Выпуск 1. – С. 220-268.

2. Giovanni Zarra. Parallel Proceeding in Investment Arbitration, Eleven International Publishing. – 2016. – 250 p.

3. Конвенція про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами 1965 року (набула чинності для України 16.03. 2000 року).

4. "Res judicata" and Arbitration, International Law Association Interim Report, Berlin Conference (2004) // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org.

5. *Amco Asia Corporation and others v. Republic of Indonesia*, ICSID Case No. ARB/81/1. – Decision on Jurisdiction as of 25 September 1983 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <http://www.italaw.com/cases/3475#sthash.bF1Jx0cf.dpuf>.

6. *Klöckner Industrie-Anlagen GmbH and others v. United Republic of Cameroon and Société Camerounaise des Engrais*, ICSID Case No. ARB/81/2 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <http://www.italaw.com/cases/3373#sthash.h6ZbisOZ.dpuf>.

7. *Vacuum Salt v. Ghana*, ICSID Case No. ARB/92/1, Award of 16 February 1994 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <https://www.italaw.com/cases/3282>.

8. *Sempra Energy International v. Republic of Argentina*, ICSID Case No. ARB/02/16, Decision on Jurisdiction, 11 May 2005 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <https://www.italaw.com/cases/1002>.

9. *Lanco Int'l, Inc. v. Argentina*, ICSID Case No. ARB/97/6, Decision on Jurisdiction, 8 December 1998 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org https://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0450_0.pdf.

10. *CMS Gas Transmission Co. v. Republic of Argentina*, ICSID Case No. ABR/01/8, Decision on Jurisdiction, 17 July 2013 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <https://www.italaw.com/cases/288>.

11. *Camuzzi International, S.A. v. Republic of Argentina*, ICSID Case No. ARB/03/2, Decision on Objections to Jurisdiction, 11 May 2005 // [Electronic source]. – Mode of access: www.ila-hq.org <https://www.italaw.com/cases/184>.

12. *CME Czech Republic B.V. v. The Czech Republic*, UNCITRAL, Final Award, 14 March 2003 // [Electronic source]. – Mode of access: <https://www.italaw.com/cases/281>.

13. *Ronald S. Lauder v. The Czech Republic*, UNCITRAL, Final Award, 3 September 2001 // [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.italaw.com/sites/default/files/case-documents/ita0451.pdf>.

14. *Martin J. Valasek, Patrick Dumberry*, Developments in the Legal Standing and Holding Corporations in Investor-State Disputes. Foreign Investment Law Journal, ICSID Review, Volume 26, Number 1 (2011). – pp. 34–75.

Надійшла до редколегії 05.02.17

О. Кривецкая, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

УЧАСТИЕ АКЦИОНЕРА В МЕЖДУНАРОДНОМ ИНВЕСТИЦИОННОМ СПОРЕ: РИСКИ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ПРАВОМ В РАМКАХ ПАРАЛЛЕЛЬНОГО ПРОИЗВОДСТВА

В статье исследованы правовые основания для участия мажоритарного и миноритарного акционера в международном инвестиционном споре против государства, в том числе проанализирована практика Международного центра по урегулированию инвестиционных споров. Проанализированы примеры споров, которые демонстрируют проблему параллельного производства в рамках международного инвестиционного арбитража. Исследованы основные риски, связанные с злоупотреблением правом со стороны акционеров.

Ключевые слова: международный инвестиционный арбитраж, параллельное производство, ИКСИД, мажоритарный акционер, миноритарный акционер, злоупотребление правом.

О. Ktyvetska, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SHAREHOLDER PARTICIPATION IN THE INTERNATIONAL INVESTMENT DISPUTE: RISKS OF RIGHT ABUSE WITHIN THE PARALLEL PROCEEDING

The article deals with majority and minority shareholders participation in the international investor-state disputes. The article predominantly focuses on the ICSID jurisprudence. The article also provide for analyses of some parallel proceeding cases that shed a light on possible risks of right abuse by shareholder when bringing a dispute autonomously from the main company.

Keywords. International investment arbitration, parallel proceeding, ICSID, majority shareholder, minority shareholder, abuse of right.

Наданий матеріал раніше не публікувався та в інші видання не надсилався.

УДК 347.431.5

В. Лютий, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСНОВНІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ НЕТТІНГУ

У статті аналізуються різноманітні підходи до класифікації неттінгу у вітчизняній та зарубіжній науковій доктрині, а також у законодавстві зарубіжних країн. Визначаються основні критерії для проведення класифікації механізму неттінгу. Детально аналізуються окремі види неттінгу, виходячи із встановлених критеріїв класифікації. Особлива увага у статті приділяється практичним питанням, які виникають у процесі класифікації неттінгу. Окреслюються основні розбіжності у підходах до класифікації неттінгу, а також формується комплексне бачення різностороннього характеру неттінгу.

Ключові слова: неттінг, класифікація, ліквідаційний неттінг, новаційний неттінг, розрахунковий неттінг.

Постановка проблеми. Класифікацію можна охарактеризувати як своєрідну сформовану систему знання з виділенням впорядкованих груп, в яких об'єкти досліджуваної предметної сфери розподіляються на основі встановлення схожих та відмінних властивостей. Така система покликана вирішувати два основні завдання: по-перше, чітко та зрозуміло виокремлювати усі об'єкти досліджуваної предметної сфери, по-друге, містити якомога більше суттєвої інформації про них. При цьому класифікація виступає не просто констатацією вже сформованого знання, але виконує важливу методологічну функцію. Систематизуючи знання в певній предметній сфері, вона задає загальний напрямок її подальшого дослідження та стимулює розвиток науки в цілому.

Емпіричну базу класифікації формує два ключових елементи дослідження: ретельний порівняльний аналіз фактичних даних та індуктивні узагальнення. Зокрема, класифікаційні групи виникають на основі порівняльного вивчення множинності об'єктів та їх властивостей шляхом встановлення схожих та відмінних рис. При цьому після виокремлення кожна група піддається спеціальному вивченню та аналізу з метою виділення тих ознак, що належним чином характеризують відповідну групу.

Для того, щоб здійснити повноцінну класифікацію неттінгу насамперед необхідно виділити множинність усіх його досліджуваних видів. Кожен вид в даній множинності повинен представляти собою відокремлений та відносно автономний елемент, який має свої особливості та відрізняється від інших об'єктів, і в той же час наділений певною подібністю. У видах неттінгу, щодо яких здійснюється класифікація, повинні бути помітні їхні чіткі та незмінні властивості, а також ті особливості, за якими вони відрізняються або є схожими з іншими видами.

Здійснюючи класифікацію механізму неттінгу, необхідно пам'ятати, що її зміст полягає не лише в розподілі та групуванні досліджуваних видів неттінгу за різними класифікаційними групами та категоріями, але також у створенні відповідної впорядкованості цих груп та категорій, яка об'єднує їх в єдину систему.

З практичної точки зору, така класифікація дає змогу сформувати систему, що переноситься із теоретичної сфери в реальне життя, та допомагає структурувати поведінку учасників правовідносин щодо здійснення та використання досліджуваних правових інструментів на практиці з метою забезпечення реалізації взаємних домовленостей та захисту існуючих інтересів.

Мета статті – використовуючи кращі зарубіжні доктринальні напрацювання та законодавчі практики, проникнути в глибинну суть механізму неттінгу для здійснення його класифікації, яка б дозволила сформувати комплексне розуміння правової природи даного механізму у вітчизняній науці. Ціллю даної статті залишається посилення уваги українських науковців до необхідності подальшого дослідження неттінгу як ефективного інструменту зниження кредитних та системних ризиків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зв'язку з відносною новизною неттінгу на даному етапі не сформувалися комплексні та систематизовані підходи до класифікації даного механізму. Незважаючи на цей факт, у вітчизняній науці були зроблені перші спроби класифікувати механізм неттінгу у працях О. Виговського та В. Дибі.

З іншого боку, в зарубіжній доктрині можна знайти різноманітні бачення щодо проведення класифікації неттінгу. Зокрема, в когорті зарубіжних науковців варто виділити напрацювання Ф. Вуда, В. Бергмана, Р. Біліса, К. Джонсона, Р. Гуда, Р. Куракіна, Ф. Паеха та А. Селівановського, які інколи формують відмінні один від одного підходи у даному питанні. Проте така різносторонність лише дає можливість сформувати повноцінне бачення правової суті механізму неттінгу. Аналіз даних підходів слугує беззаперечним фундаментом для формування вітчизняних досліджень у питанні проведення класифікації неттінгу. Саме тому, зважаючи на поточний стан речей, необхідність подальших ґрунтовних досліджень в даному напрямку вітчизняної науки не викликає сумнівів.

Основні результати дослідження. Невід'ємним елементом класифікації є використання загального принципу, що виступає стрижнем класифікаційної системи в цілому. Даний принцип визначає як спільність властивостей у об'єктів, що належать до одних і тих же груп, так і характер відносин між різними групами. З таким принципом пов'язаний теоретичний рівень організації класифікації. Зокрема, формування класифікаційних груп на основі подібності та відмінності об'єктів становить емпіричну стадію побудови класифікації, а визначення та дослідження загального принципу – безпосередньо характеризують теоретичну стадію її розробки.

Визначення критеріїв, за яким відбувається об'єднання об'єктів у групи, є найважливішим елементом в процесі класифікації. З ними, як правило, пов'язані найсуттєвіші характеристики класифікації. Від правильності вибору критеріїв залежить успіх формування класифікації та виконання нею своїх функцій.

Саме в цьому напрямку першим та найбільш поширеним критерієм класифікації неттінгу варто виділити його поділ в залежності від способу реалізації на: (1) розрахунковий неттінг (*payment netting*), (2) новаційний неттінг (*novation netting*) та (3) ліквідаційний неттінг (*close-out netting*).

Розрахунковий неттінг полягає в договірному механізмі обчислення та визначення однорідних еквівалентних вимог за договорами, що підлягають виконанню в майбутньому (так званими *executory contracts*, до них відносяться, наприклад, договори на поставку товарів чи контракти щодо операцій з іноземною валютою), відповідно до яких виконання взаємних зобов'язань щодо оплати або здійснення поставки настає в один і той самий день. Основним проблемним питанням, яке, як правило, постає на практиці, є складність здійснення одночасних пла-

тежів. У зв'язку з цим основне завдання розрахункового неттінгу полягає у зменшенні ризику розрахунків (тобто ризику, що розрахунки не здійснюватимуться відповідно до погодженої процедури та у встановлений час), оскільки в результаті застосування даного договірної механізму єдиним зобов'язанням залишається погашення чистої суми боргу (різниці між двома сумами взаємного боргу) стороною з більшою сумою боргу.

В цьому контексті варто зазначити, що розрахунковий неттінг відрізняється від "класичної" процедури зарахування зустрічних однорідних вимог, оскільки використовується у договорах, що підлягають виконанню в майбутньому, в той час як зарахування зустрічних вимог здійснюється за договорами, відповідно до яких наступив строк виконання зобов'язань. Крім цього, сторони використовують зарахування зустрічних вимог для зменшення або усунення так званого "передрозрахункового" ризику (*pre-settlement risk*), який полягає у можливості втрат через невиконання зобов'язань контрагентом до встановленої дати розрахунків, коли розмір втрат залежить від існуючих ставок (курсів) на ринку. В свою чергу розрахунковий неттінг не змінює сукупних зобов'язань сторін, а лише полегшує процес розрахунків між сторонами, зводячи його до оплати чистої суми боргу.

Для кращого розуміння сутності та принципу роботи даного механізму пропонуємо розглянути наступний приклад. Відповідно до договору між комерційними банками Банк-А продає Банку-Б 87 тис. євро за 100 тис. доларів США. Через декілька днів, Банк-А купує у Банку-Б 88 тис. євро за 100 тис. доларів США, які повинні бути виплачені в той же день, що і суми по першому контракту. Якщо у встановлений день Банк-А виплачує 87 тис. євро та 100 тис. доларів США в рамках двох контрактів, а Банк-Б не в змозі виконати свої зобов'язання або стає неплатоспроможним, перш ніж сплатити свої 100 тис. доларів США та 88 тис. євро, в такому випадку Банк-А втрачає ці суми у валовому еквіваленті (*gross amounts*), тобто збитки Банку-А становитимуть 87 тис. євро та 100 тис. доларів США відповідно. Однак при застосуванні розрахункового неттінгу до даних зустрічних зобов'язань в момент укладання другого контракту між банками, ризику Банку-А у даній трансакції будуть зменшені до чистої суми боргу і становитимуть лише 1 тис. євро.

Крім цього, необхідно розуміти, що розрахунковий неттінг сам по собі не призводить до договірної консолідації окремих зустрічних зобов'язань сторін та визначення чистої суми боргу, він здійснюється лише в момент настання строку виконання відповідних зобов'язань, коли платежі за цими зобов'язаннями підлягають погашенню [1, с. 511]. На практиці розрахунковий неттінг міститься в типових стандартизованих договорах таких як, Європейська генеральна угода Європейської банківської асоціації (стаття 3(4)), Генеральна угода ISDA щодо мультивалютних операцій (стаття 2 (с)) тощо.

Здійснення розрахункового неттінгу має особливе значення в ситуаціях, коли сторони договору про неттінг знаходяться в різних часових поясах та немає можливості здійснити одночасний платіж [2, с. 73]. Використання неттінгу усуває ризики, пов'язані з розрахунками із контрагентом (коли одна сторона, яка знаходиться в більш ранній часовій зоні, виконує своє зобов'язання, а сторона, яка знаходиться в більш пізньому часовому поясі, не може або не хоче виконати своє зобов'язання).

Наступним видом неттінгу в залежності від способу реалізації даного правового механізму виступає новаційний неттінг. Його розуміння та тлумачення у науковій доктрині має свої особливості, які полягають у тому, що деякі вчені не відокремлюють даного виду в окрему

категорію, інші ж навпаки – вказують на його якісно відмінні характеристики.

Зокрема, Філіп Паєх визначає новаційний неттінг як особливу форму розрахункового неттінгу. В свою чергу Оненне Партш-Бобрічєфф під новаційним неттінгом розуміє процедуру неттінгу, яка полягає у заміні певної сукупності старих зобов'язань на нові зобов'язання [3, с. 26]. З іншої сторони Рой Гуд пояснює суть новаційного неттінгу через його функціональні характеристики [1, с. 510]. Зокрема, такий вид неттінгу полягає в припиненні двох або більше однорідних договорів (а не лише платіжних зобов'язань, як у випадку з розрахунковим неттінгом) і заміні цих договорів єдиним новим договором такого ж типу, що відображає лише чисту суму взаємних зобов'язань, передбачених у договорах, що припиняються.

Функціональні особливості новаційного неттінгу можна розглянути на наступному прикладі. Банк-А купує у Банку-Б 100 тис. доларів США за 90 тис. євро, які виплачуються 15 червня. Згодом Банк-Б вирішує придбати у Банку-А 150 тис. доларів США за 135 тис. євро. В рамках новаційного неттінгу сторони припиняють обидва договори та заміняють їх єдиним договором, відповідно до якого 15 червня Банк-Б отримає від Банку-А 50 тис. доларів США, а Банк-А отримає 45 тис. євро від Банку-Б.

На практиці такий спосіб проведення неттінгу погоджується сторонами при укладанні основної генеральної угоди. Зокрема, у випадку з укладенням угод "своп", сторони на початку домовляються, що при виникненні зустрічних вимог їхні зобов'язання будуть зводитися до єдиного "чистого" зобов'язання, яке замінюватиме відповідні зустрічні вимоги [4, с. 394]. Загалом новаційний неттінг в основному використовується лише на валютному ринку для зменшення вимог щодо достатності капіталу. Більшість вчених та практиків погоджуються, що застосування новаційного неттінгу є відносно не поширеним явищем в порівнянні із використанням угод про розрахунковий та ліквідаційний неттінг.

Порівнюючи ліквідаційний неттінг з двома попередніми різновидами неттінгу, необхідно зауважити, в першу чергу, про те, що використання та забезпечення реалізації саме даного правового інструменту породжує найбільше правових питань та колізій на практиці.

На відміну від розрахункового неттінгу, який застосовується до договорів, що підлягають виконанню в один і той самий день, ліквідаційний неттінг (*close-out netting*) використовується у договорах з різними датами виконання, припиняючи усі зобов'язання за відповідними договорами у погоджену дату з одночасним визначенням чистої суми боргу між сторонами.

Даний вид неттінгу зазвичай пояснюється через застосування процедури, яка складається з таких послідовних етапів у випадку дефолту або неплатоспроможності сторін: (1) припинення договорів із зустрічними вимогами сторін (автоматично або шляхом повідомлення), (2) оцінка припинених вимог та (3) визначення єдиної чистої суми боргу.

Питанням правового регулювання ліквідаційного неттінгу приділяється значна увага не лише в рамках національного законодавства, але безпосередньо у міжнародних договорах та конвенціях (наприклад, статті 31 та 33 Женевської конвенції УНІДРУА про матеріально-правові норми відносно цінних паперів, що знаходяться у володінні посередника 2009 року), у міжнародній стандартизованій трансакційній документації, яка активно використовуються учасниками фінансового ринку (наприклад, положення статей 6 та 7 Європейської генеральної угоди, розробленої Європейською банківською асоціацією; статті 5 та 6 Генеральної угоди ISDA тощо), а також у міжнародних рекомендаціях що-

до імплементації даного правового інструменту у національні законодавства держав (Принципи УНІДРУА щодо застосування положень про ліквідаційний неттінг 2013 року, Модельний закон ISDA про неттінг, рекомендації 101-107 Керівництва (посібника) ЮНСІТРАЛ для законодавчих органів з питань законодавства про неплатоспроможність тощо).

Суть ліквідаційного неттінгу можна продемонструвати на наступному прикладі. Між Банком-А та Банком-Б укладено безліч фінансових договорів з різного роду зустрічними зобов'язаннями (наприклад, щодо виплати відсотків, поставки іноземної валюти, щодо повернення забезпечення, застави цінних паперів тощо). З метою уникнення ризиків, пов'язаних з контрагентом, сторони укладають договір про ліквідаційний неттінг, який передбачає, що у разі невиконання (дефолту) зобов'язань будь-якою із сторін перед іншою стороною, всі зустрічні права та обов'язки вважаються припиненими. Відповідно до механізму оцінки, попередньо погодженого сторонами у договорі про ліквідаційний неттінг, такі зобов'язання, незалежно від їхньої природи, перетворюються (конвертуються) у грошові зобов'язання. В результаті такого перетворення проводиться обчислення сум усіх зустрічних зобов'язань сторін з метою визначення єдиної чистої суми, яка підлягає сплаті стороною з більшою сумою боргу.

У випадку неплатоспроможності однієї із сторін, чиста сума боргу виплачується наступним чином: якщо відповідну суму повинна сплатити неплатоспроможна сторона, то зазвичай така сума буде виплачуватися із ліквідаційної маси неплатоспроможного боржника відповідно до законодавчо встановленої черговості погашення вимог кредиторів (в такій ситуації платоспроможна сторона виступатиме в якості конкурсного (незабезпеченого) кредитора з досить низькою ймовірністю отримання визначеної суми боргу), у протилежній ситуації така сума підлягатиме сплаті платоспроможною стороною на користь неплатоспроможної сторони.

Варто звернути увагу, що застосування ліквідаційного неттінгу не завжди означає неплатоспроможність однієї із сторін. На практиці сторони досить часто передбачають можливість застосування неттінгу при платоспроможності обох сторін. Виходячи із принципу свободи договору, сторони вправі самостійно визначати, які саме ситуації та події виступають тригером (дефолтом) для ініціювання процедури ліквідаційного неттінгу. Серед них найчастіше передбачають наступні: невиконання одного або декількох зобов'язань однією із сторін за договором, ініціювання органами державної влади будь-якого розслідування щодо діяльності однієї із сторін, прийняття однією із сторін рішення про реструктуризацію боргів, реорганізація однієї із сторін, зниження кредитного рейтингу однієї із сторін нижче погодженого рівня або ж настання визначених форс-мажорних обставин тощо. Всі вище перераховані ситуації, як правило, відбуваються при платоспроможності обох сторін, хоча і можуть безпосередньо передувати неплатоспроможності. З іншої сторони, в рамках неплатоспроможності тригером для запуску ліквідаційного неттінгу може виступати будь-яка із наступних ситуацій: подання заяви про неплатоспроможність однією із сторін, призначення державного адміністратора чи арбітражного керуючого, відкриття процедури банкрутства щодо однієї із сторін тощо.

Виходячи із вищезазначеного, в контексті класифікації в залежності від фінансового стану сторін ліквідаційний неттінг можна поділити на: (1) неттінг, в якому одна із сторін неплатоспроможна (*insolvency netting*), та (2) неттінг, при якому обидві сторони платоспроможні

(*solvent netting*). Таку класифікацію, зокрема, підтримують Вільям Бергман, Роберт Бліс та Крістіан Джонсон [5].

Іншим достатньо поширеним підходом є поділ неттінгу в залежності від кількості його сторін. Зокрема, виділяють двосторонній та багатосторонній неттінг. З першого погляду, така класифікація не повинна була б викликати труднощів у поясненні суті вказаних видів, оскільки двосторонній неттінг відбувається між двома сторонами, а багатосторонній неттінг між трьома і більше. Однак серед дослідників та експертів в даній сфері існують певні розбіжності в поглядах. Зокрема, ряд вчених (серед яких і вітчизняні дослідники), пояснює суть багатостороннього неттінгу через участь центрального контрагента (*central counterparty*) у відповідних фінансових трансакціях сторін в рамках процедури клірингу [6, с. 117; 7, с. 60; 8, с. 476], в той час як інші дослідники відносять такий спосіб неттінгу за участю центрального контрагента до двостороннього неттінгу [9, с. 98].

Для роз'яснення даних розбіжностей необхідно зрозуміти принципи функціонування центрального контрагента. Зокрема, використання центрального контрагента у трансакціях сторін може здійснюватися як на підставі договірних домовленостей між учасниками ринку, так і в силу вимог закону. У випадку використання центрального контрагента ризик розрахунків концентрується саме на відповідному центральному контрагенті та автоматично визначається і дорівнює так званій "чистій" схильності до ризику (*net exposure*). З іншої сторони, внаслідок концентрації розрахунків на центральному контрагенті існує значний операційний ризик (крах операційної системи центрального контрагента може призвести до непоправних наслідків) та ризик ліквідності (недостатня кількість готівкових коштів для проведення розрахунків між сторонами може призвести до неплатоспроможності) [10, с. 98].

Принцип роботи центрального контрагента полягає в його ролі як посередника між учасниками комерційних відносин. Зокрема, у трансакціях між учасниками ринку центральний контрагент виступає "покупцем для кожного продавця та продавцем кожного покупця" [11, с. 6].

В більшості іноземних юрисдикцій використання механізмів неттінгу у роботі центрального контрагента (в тому числі клірингових палат) поширено в авіаційному сегменті ринку, електроенергетиці та в сфері обслуговування повітряних суден. Зокрема, компанії, що бажають здійснювати розрахунки через центрального контрагента стають учасниками відповідної клірингової системи (наприклад, в авіації – це клірингова система IATA з купівлі-продажу квитків (*IATA ticketing clearance system*), в електроенергетиці – система неттінгу електроенергетичних пулів (*electricity pool netting system*) або платіжна клірингова система (*payment clearing system*) тощо). Відповідно до клірингової системи розрахунків учасники можуть погодитись на застосування неттінгу, в результаті якого по відношенню до кожного учасника визначається чиста сума зобов'язання (*net amount*).

Ризик розрахунків для кожного учасника існує винятково по відношенню до центрального контрагента (це актуально як для розрахункового, так і для ліквідаційного неттінгу). Виходячи з ролі центрального контрагента у фінансових трансакціях (де він набуває як статусу продавця для кожного покупця, так і статусу покупця для кожного продавця), можна стверджувати, що він виступає в якості третього учасника відповідних правовідносин. З іншої сторони посередницька роль центрального контрагента робить його неповноцінним незалежним учасником правовідносин. З огляду на це, при здійсненні неттінгу через центрального контрагента, на

нашу думку, домінує двосторонній характер правовідносин між сторонами.

В цілому серед прикладів договірних інструментів, в яких використовується положення про двосторонній неттінг можна виділити Генеральну угоду ISDA щодо мультивалютних операцій, 2002 року (*Multicurrency Master Agreement*), Генеральну угоду щодо міжнародного обміну валют (*International foreign exchange master agreement*) та Глобальну генеральну угоду РЕПО (версії 2000 року та 2011 року), розроблену Міжнародною асоціацією ринків капіталу (*International Capital Market Association*).

Що стосується багатостороннього неттінгу, то його застосування відбувається за окремим сценарієм, в якому беруть участь троє і більше незалежних один від одного учасників фінансового ринку, які здійснюють розрахунки між собою на багатосторонній основі, застосовуючи при цьому механізми, схожі на ті, що використовуються у ліквідаційному неттінгу в поєднанні із взаємними перехресними уступками права вимоги та перехресними гарантіями.

Даний вид неттінгу можна проілюструвати на наступному прикладі. Банк-А, Банк-Б та Банк-В уклали між собою багатосторонню угоду про неттінг, згідно з якою вимоги та зобов'язання, що існують на двосторонній основі між будь-якими із зазначених банків, замінюються відповідними чистими вимогами та зобов'язаннями, розрахованими на багатосторонній основі. Припустимо наступну ситуацію: відповідно до двосторонніх зобов'язань Банк-А повинен сплатити Банку-Б 20 тис. євро, в той час як Банк-Б має заборгованість перед Банком-В у сумі 60 тис. євро, а Банк-В повинен виплатити Банку-А 40 тис. євро. При застосуванні механізму багатостороннього неттінгу у вищевказаній змодельованій ситуації відбувається перехресна уступка права вимоги та здійснюється розрахунок чистої суми зобов'язань, в результаті чого Банк-А не буде сплачувати нічого, Банк-Б повинен буде сплатити 40 тис. євро на користь Банку-В, а Банк-В повинен буде виплатити Банку-А 20 тис. євро.

Багатосторонні договори про неттінг часто використовуються у торгівлі другорядними борговими зобов'язаннями (*secondary debt trading*) та проблемними боргами (*distressed debt*). В цьому напрямку Асоціація учасників кредитного ринку (*Loan Market Association*) розробила систему договорів щодо здійснення неттінгу, що включають багатосторонні договори про неттінг.

В цілому такий механізм багатостороннього неттінгу дозволяє насамперед зменшувати ризики одного учасника ринку одночасно у відносинах з декількома іншими, незалежними учасниками ринку.

З іншої сторони використання даного інструменту зумовлює певні труднощі у його реалізації. По-перше, відповідний багатосторонній договір про неттінг є досить складним з точки зору юридичної техніки, оскільки в ньому використовується комплексна система взаємних перехресних уступок права вимоги та система перехресних гарантій сторін. По-друге, можливість використання багатостороннього договору про неттінг залежить від положень законодавства про неплатоспроможність у кожній окремо взятій юрисдикції (питання полягає в тому, наскільки безпосередньо неттінг та багатосторонній неттінг зокрема визнаються юридично обов'язковими правовими інструментами). По-третє, при застосуванні перехресних уступок права вимоги на спеціальній основі (*ad hoc*) при неплатоспроможності або дефолті однієї із сторін багатостороннього договору про неттінг, тимчасовий адміністратор (або інша

уповноважена особа в залежності від процедури неплатоспроможності) може відмовитись від виконання такого договору, оскільки він створює необґрунтовані переваги для окремих кредиторів. Крім цього, у випадку транскордонних трансакцій законодавство про неплатоспроможність може посилювати вищевказані труднощі застосуванням багатосторонніх договорів про неттінг.

Яскравим прикладом, який зазвичай наводять для ілюстрації проблем, пов'язаних із використанням неттінгу за участю клірингової палати чи центрального контрагента у випадку неплатоспроможності однієї із сторін, є справа *British Eagle International Airlines Ltd v Compagnie Nationale Air France*, в якій Палата лордів постановила, що застосування такого виду неттінгу порушує принцип рівнозначного розподілу активів неплатоспроможного боржника між кредиторами (*pari passu*) та, як наслідок, суперечить публічному порядку [12].

Виходячи з критерію кількості сторін, можна виділити більш вузьку похідну класифікацію неттінгу в залежності від способу врегулювання взаємних позицій (вимог) сторін в системі клірингу. Згідно з цим критерієм неттінг може бути двох видів: (1) без участі центрального контрагента, що виступає стороною в розрахунках між кредиторами та боржниками та (2) за участю центрального контрагента в якості сторони розрахунків.

Зокрема, врегулювання взаємних позицій без участі центрального контрагента здійснюється кліринговою палатою шляхом безпосереднього призначення кожного кредитору відповідного боржника. У випадку здійснення неттінгу через центрального контрагента останній виступає для кожного кредитора боржником, а для кожного боржника відповідно кредитором. В такій ситуації, центральний контрагент стає єдиним кредитором для всіх боржників і єдиним боржником для всіх кредиторів. Проведення розрахунків між відповідними учасниками клірингової палати здійснюється шляхом направлення боржниками платежів на користь центрального контрагента, та розподілом центральним контрагентом отриманих платежів між кредиторами.

Беручи до уваги інші критерії класифікації, на нашу думку, неттінг можна поділяти в залежності від характеру відносин між сторонами договору про неттінг. Зокрема, доцільно виділити наступні види: (1) неттінг між компанією (головним офісом) та її відокремленим підрозділом (представництвом або філією) (*multi-branch netting*), (2) неттінг між материнською компанією та дочірньою компанією (*inter-group netting*) та (3) неттінг між юридично незалежними учасниками ринку.

В контексті першого виду неттінгу, учасники фінансового ринку, як правило, для забезпечення свого належного та ефективного функціонування створюють відокремлені підрозділи як в рамках однієї держави, так і в інших іноземних юрисдикціях. На практиці компанія може укладати із своїми відокремленими підрозділами договори про неттінг, які поширюються на всі зустрічні вимоги та зобов'язання, що виникають між компанією (головним офісом) та її відокремленими підрозділами. Як відомо, останні, на відміну від дочірніх компаній, не можуть виступати в якості окремих юридичних осіб і відповідно є повністю юридично залежними від головного офісу компанії (тобто відокремлені підрозділи та головний офіс є частиною однієї юридичної особи).

До тих пір поки юридична особа і всі її відокремлені підрозділи є платоспроможними і не знаходяться в дефолті, здійснення неттінгу, як правило, не викликати проблем із визнанням та виконанням відповідного договору на практиці. Однак у випадку неплатоспромож-

ності компанії, питання визнання та виконання такого договору нетінгу залежатиме насамперед від того, чи буде застосовуватись до компанії та її відокремлених підрозділів, які знаходяться в інших юрисдикціях, єдина процедура банкрутства (тобто чи буде законодавство про неплатоспроможність держави, в якій знаходиться головний офіс компанії, поширюватись на відокремлені підрозділи компанії), чи навпаки на відокремлені підрозділи буде поширюватись процедура банкрутства, що встановлена в юрисдикції їх місця знаходження [13, 14]. В останньому випадку тимчасовий адміністратор може застосовувати процедуру щодо захисту активів, які знаходяться в іноземній юрисдикції (*ring-fencing*) та забороняти або відмовлятися від вимог та зобов'язань, що існують між головним офісом та його відокремленими підрозділами.

В свою чергу нетінг між материнською компанією та дочірньою компанією характеризується внутрішньо груповими зв'язками між сторонами договору в рамках однієї корпоративної структури. В даному випадку обидві сторони є юридично незалежними учасниками правовідносин, розділеними так званою корпоративною "вуаллю" (*corporate veil*). Як і в ситуації з компанією та її відокремленими підрозділами, аналогічні проблеми з реалізацією нетінгу можуть виникати у випадку неплатоспроможності материнської або дочірньої компанії. Все це значною мірою посилюється транскордонним характером відносин між учасниками ринку. Крім цього, здійснення будь-яких зустрічних трансакцій між материнською та дочірньою компаніями із заниженою вартістю (*undervalue transactions*) або з метою шахрайства автоматично ставить під сумнів визнання договору нетінгу в цілому [10, с. 95].

На відміну від двох попередніх, третій вид нетінгу характеризується повною юридичною незалежністю між учасниками ринку. Він є найбільш поширеним на фінансовому ринку та дозволяє сторонам в значній мірі уникати ризиків пов'язаних із контрагентами.

В залежності від підходів до правового регулювання, що сформувались у національному законодавстві держав, нетінг можна поділити на наступні види: (1) нетінг, що здійснюється на підставі закону, та (2) нетінг, що здійснюється на підставі договору.

На сьогоднішній день близько 50 держав прийняли нормативно-правові акти, які регулюють питання застосування нетінгу. Протягом останнього десятиліття у національному законодавстві багатьох держав сформувались різноманітні підходи до правового регулювання нетінгу. Зокрема, законодавство одних держав чітко регламентує використання договорів про нетінг, встановлюючи чіткі вимоги до застосування положень про нетінг, в той час як законодавство інших держав передбачає лише загальні принципи здійснення нетінгу, залишаючи значне коло питань щодо використання договорів про нетінг на розсуд сторін, виходячи з принципу свободи договору.

Варто зазначити, що застосування нетінгу на підставі договору є значно поширенішим явищем в порівнянні з нетінгом, що здійснюється на основі закону. Останній є відносно рідкісним явищем і застосовується в незначній кількості юрисдикцій.

В якості прикладу нетінгу, що здійснюється в силу закону, можна навести положення законодавства Німеччини, Японії, Південної Африки тощо. Зокрема, у статті 104 Закону Німеччини про неплатоспроможність передбачається, що всі зустрічні невиконані або частково невиконані зобов'язання сторін за фінансовими угодами

припиняються в силу закону після початку процедури банкрутства щодо однієї із сторін та трансформуються у єдину вимогу, що дорівнює різниці вартості усіх припинених та заміщених вимог, виходячи з ринкової вартості зобов'язань [15].

Згідно із статтею 2.6 Закону Японії про ліквідаційний нетінг окремих фінансових трансакцій, укладених фінансовими установами, нетінг виникає також в силу закону. Зокрема, передбачено, що кожна фінансова трансакція, котра є частиною генерального договору підлягає оцінці у відповідності з положеннями законодавства, після настання відповідної події, що є підставою для припинення договору [16].

Закон Південно-Африканської Республіки про неплатоспроможність застосовує аналогічний підхід у правовому регулюванні нетінгу. Зокрема, у статті 35B.1 Закону передбачається, що всі невиконані зобов'язання, котрі виникають на основі одного чи декількох генеральних договорів між сторонами, підлягають автоматичному припиненню в день початку процедури банкрутства щодо однієї із сторін. Вартість відповідних зобов'язань оцінюється на основі їх ринкової вартості в день ініціювання процедури банкрутства, в результаті чого визначається чиста вартість зустрічних вимог, яка підлягає сплаті [17].

З іншої сторони, нетінг на основі договору між сторонами передбачається у більшості держав, що імплементували даний правовий інструмент у своє національне законодавство. Серед таких держав можна виділити Бельгію, Англію та Уельс, Францію, США тощо.

Зокрема, бельгійське право відображає концепцію нетінгу шляхом об'єднання традиційного поняття зарахування зустрічних вимог з функціональним описом різних етапів, що передбачені нетінгом. Так, Закон Бельгії про фінансове забезпечення передбачає здійснення нетінгу на основі договору між сторонами [18].

В англійському праві питання застосування нетінгу на основі договору обмежується сферою дії у відносинах, предметом яких є фінансове забезпечення [19]. У всіх інших випадках застосовуються положення про зарахування зустрічних вимог при неплатоспроможності (*insolvency set-off*).

Французький валютно-фінансовий кодекс передбачає використання нетінгу на основі договірних положень сторін, передбачаючи, що фінансові угоди можуть бути припинені сторонами шляхом визначення єдиної чистої суми боргу [20].

Федеральне законодавство США з питань корпоративного права та банкрутства банків гарантує виконання договорів про нетінг, передбачаючи можливість платоспроможної сторони реалізувати свої права (закріплені договором між сторонами) для здійснення нетінгу зустрічних зобов'язань, котрі підлягають припиненню за одним чи декількома генеральними договорами [21].

Крім цього, в залежності від форми закріплення нетінг можна поділити на: (1) нетінг, що оформлюється в окремому договорі, (2) нетінг, що закріплюється у формі окремого положення в договорі, та (3) нетінг, що є частиною генерального договору.

В залежності від об'єктів, що можуть бути предметом договору нетінгу, виділяють: (1) нетінг трансакцій з цінними паперами, (2) нетінг трансакцій з деривативами, (3) нетінг трансакцій щодо поставки валюти, (4) нетінг трансакцій з дорогоцінними металами, (5) нетінг трансакцій щодо окремих видів активів, наділених родовими ознаками, (6) нетінг трансакцій із фінансовим забезпеченням тощо.

Зрештою, виходячи безпосередньо із способу закріплення вимог, неттінг можна поділити на: (1) неттінг вимог (транзакцій), що впливають з одного договору та (2) неттінг вимог (транзакцій), що впливають з різних договорів або (3) з єдиного рамкового договору.

Виходячи з вищевказаного, така різноманітність критеріїв класифікації неттінгу вказує, з однієї сторони, на його якісні характеристики, а з іншої – на не просту правову природу даного механізму, що ще раз підтверджує його відмінність від інших схожих правових інструментів.

Висновки. У класифікаціях, як і в наукових теоріях, формуються поняття досліджуваних об'єктів та визначаються відносини між цими поняттями. Класифікаційні системи виступають свого роду родючими полями, на яких виростає та формується безліч нових понять, що збагачують понятійно-категоріальний апарат науки. Крім цього, класифікація є підґрунтям для прогнозування нових наукових результатів, оскільки дозволяє передбачати існування раніше невідомих об'єктів, їх властивостей та груп, а також відкривати нові зв'язки між уже відомими об'єктами.

Будучи наділеною евристичної цінністю, класифікація схильна до змін та вдосконалення у зв'язку з новими відкриттями. В цьому відношенні вона також досить схожа з науковими теоріями, які, піддаючись перевірці, можуть коригуватися та модифікуватися. При цьому слід мати на увазі, що класифікація, яка будується на основі обмеженого кола ознак, часто призводить до створення штучних угруповань, від яких рано чи пізно відмовляються. Однак та класифікація, яка заснована на множинності істотних властивостей об'єктів та наділена об'єктивною гнучкістю зберігається та укорінюється в науці.

Список використаних джерел:

1. Goode R. Commercial Law (edited by E. McKendrick) / Roy Goode. – London: Penguin, 2010. – 1433 p.
2. Paul C. Banking and Capital Markets Companion / C. Paul, G. Montagu. – London: Bloomsbury Publishing, 2011. – 580 p.
3. Partsch-Bobrichhoff O. Analysis of the current legal framework for clearing and settlement services in the European Union / Onenne Partsch-Bobrichhoff // Euredia: Bruxelles. – 2005. – №1. – P. 15–72 p.

В. Лютий, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ КЛАССИФИКАЦИИ НЕТТИНГА

В статье анализируются различные подходы к проведению классификации неттинга в отечественной и зарубежной научной доктрине, а также в законодательстве зарубежных стран. Определяются основные критерии для проведения классификации механизма неттинга. Подробно анализируются отдельные виды неттинга, исходя из установленных критериев классификации. В статье особое внимание уделяется практическим вопросам, возникающим в процессе классификации неттинга. Определяются основные различия в подходах к классификации неттинга, а также формируется комплексное видение разностороннего характера механизма неттинга.

Ключевые слова: неттинг, классификация, ликвидационный неттинг, новационный неттинг, расчетный неттинг.

V. Liutyi, PhD Student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MAIN ASPECTS OF NETTING CLASSIFICATION

This article provides the analysis for various approaches to the classification of netting elaborated in the national and foreign scientific doctrine, as well as in the legislation of foreign countries. It determines the main criteria for classification of netting mechanism. The article also outlines a detailed analysis of various types of netting based on the established criteria for classification. Special attention is paid to the practical questions arising in the process of netting classification. The paper highlights main differences in the approaches to the netting classification, and suggests a comprehensive vision of the wide-ranging nature of netting.

Key words: netting, classification, close-out netting, novation netting, payment netting.

4. Dalhuisen J. Transnational comparative, commercial, financial and trade law / Jan Dalhuisen. – Vol. 3, 4th ed. – Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2010. – 794 p.

5. Netting, Financial Contracts, and Banks: The Economic Implications / W. Bergman, R. Bliss, C. Johnson, G. Kaufman // Federal Reserve Bank of Chicago. – 2004. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/historical/frbchi/workingpapers/frbchi_workingpaper_2004-02.pdf

6. Куракин П. С. Правовое регулирование биржевого срочного рынка / Роман Сергеевич Куракин. – Москва: Wolters Kluwer, 2010. – 208 с.

7. Селивановский А. С. Зачет, взаимозачет, неттинг? / А. С. Селивановский. // Хозяйство и право. – Москва, 2009. – №9. – С. 57–62.

8. Дибя В. М. Неттинг – банківська новація у розрахунках / В. М. Дибя, В. С. Котковський // Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана". – К.: КНЕУ, 2010. – № 24. – С. 476 (С. 453-468).

9. Paech P. The need for an international instrument on the enforceability of close-out netting in general and in the context of bank resolution. – UNIDROIT, 2011. – 80 p.

10. Wood P. Set-off and Netting, Derivatives, Clearing Systems / Phillip Wood. – London: Sweet & Maxwell, 2007. – 415 p.

11. Löber K. The developing EU legal framework for clearing and settlement // ECB Legal Working Paper Series. – 2006. – No. 1. – P. 6. (65 p.) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scplps/ecblwp1.pdf?647f755059c281c38c0e6151404fc232>

12. British Eagle International Airlines Ltd v Cie Nationale Air France [1975] 1 WLR 758 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.i-law.com/ilaw/doc/view.htm?id=146878>

13. UNCITRAL Model Law on Cross-Border Insolvency, 1997 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/insolven/1997-Model-Law-Insol-2013-Guide-Enactment-e.pdf>

14. EU Directive on reorganisation and winding up of credit institutions, 2001, in particular Art. 10 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32001L0024>

15. Insolvenzordnung, 1994 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/englisch_inso/

16. Law of Japan on close-out netting of specified financial transactions undertaken by financial institutions, No. 108, 15 June 1998.

17. South Africa Insolvency Act, No. 24 of 1936 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.justice.gov.za/legislation/acts/1936-024.pdf>

18. Belgium Financial Collateral Act of 15 December 2004 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.etaamb.be/fr/loi-du-15-decembre-2004_n2005003036.html

19. Financial Collateral Arrangements (No. 2) Regulations 2003 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.legislation.gov.uk/uksi/2003/3226/contents/made>

20. Code monétaire et financier, 2001 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006072026>

21. Title 11 (Bankruptcy) of the United States Code – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://uscode.house.gov/browse/prelim@title11&edition=prelim>

Надійшла до редколегії 15.08.17

УДК 341.171

Л. Фалалєєва, канд. юрид. наук, доц., докторант
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЕКСТРАТЕРИТОРІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА ЄС: ЕВОЛЮЦІЯ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ ЮРИСДИКЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ

У статті проаналізовано правові передумови, концептуальні засади, юрисдикційні моделі, особливості теорії та практики, юридичні тонкощі застосування екстратериторіальних правових заходів, висвітлено правовий інструментарій, роль інституцій, основні сфери, тенденції розвитку крізь призму дотримання принципу поваги до прав людини, правові наслідки екстратериторіальної дії норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках третіх країн.

Ключові слова: Європейський Союз, право ЄС, установчі договори ЄС, первинне право ЄС, вторинне право ЄС, узгоджені дії, зловживання домінуючим становищем, екстратериторіальне застосування, доктрина впливу, доктрина реалізації, внутрішній ринок ЄС, права людини, треті країни, Європейська Комісія.

В інституційно-правовому механізмі реалізації екстратериторіального застосування норм права Європейського Союзу (далі – ЄС) у внутрішніх правопорядках третіх країн дедалі більш чітко прослідковується тенденція зростання кількості актів інституцій ЄС *mutatis mutandis*, правових інструментів розширення у просторовому вимірі сфери дії права ЄС, спрямованих на те, щоб у певних випадках зумовлювати правові наслідки у рамках внутрішніх правопорядків третіх країн, дискреційно мати правовий вплив на них, а також на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією. Актуальність проблематики екстратериторіальної дії права ЄС (extraterritorial application of the EU law) полягає у тому, що ефективне функціонування інтеграційного правопорядку ЄС, включаючи екстратериторіальне застосування норм права ЄС, унеможливується у випадку виключення екстратериторіальної юрисдикції держав-членів зі сфери дії права ЄС. Екстратериторіальна дія норм права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн ґрунтується безпосередньо на екстратериторіальній юрисдикції його держав-членів, віддзеркалюючи еволюцію та пріоритети правової політики ЄС, основу якої становлять цінності ЄС, у т. ч. принцип поваги до прав людини.

Різні аспекти застосування ЄС екстратериторіальних правових заходів та сфери правового регулювання, на які поширюється екстратериторіальна дія норм права ЄС становлять актуальну проблему, що має велике практичне значення для сучасної науки міжнародного та європейського права, вирішенню якої частково присвятили свої праці вітчизняні вчені, серед яких М. В. Буроменський, В. Н. Денисов, О. В. Задорожній, М. О. Медведєва, О. О. Мережко, М. М. Микієвич, В. І. Муравйов, Р. А. Петров, С. В. Перемот, С. С. Птуха, К. В. Смирнова, Л. Д. Тимченко, О. М. Шпакович. Найбільш вагомий внесок у дослідження окресленої проблематики привніс професор В. І. Муравйов, який фактично започаткував її вивчення в Україні, присвятивши окремий розділ "Особливості екстратериторіальної дії норм права Європейського Союзу у внутрішніх правопорядках третіх країн" у монографії на тему "Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика)" 2002 р. Договірні практика між Україною та ЄС, напрацювання українських юристів-міжнародників, підкреслюють значимість досліджуваної проблематики, осмислення якої сприятиме забезпеченню захисту прав людини, передбачуваності реалізації політичної асоціації та економічної інтеграції України з ЄС, зміцненню економічних відносин між сторонами, поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС та адаптації законодавства України, передусім до *acquis* ЄС, враховуючи національні інтереси, діючі стандарти та політики ЄС, особливості його інституційно-правового механізму і застосування юрис-

дикційних моделей, юридичні тонкощі відповідних правових актів ЄС, а також запроваджуючи практику дотримання методів регулювання, покладених в основу функціонування інтеграційного об'єднання, в основу сформованої в його рамках системи захисту прав людини.

Концепція екстратериторіального застосування норм права ЄС розвивається практикою Суду ЄС, на відміну від США, що надають перевагу експліцитному закріпленню екстратериторіальної дії національного права у рішеннях Конгресу. Правова позиція Суду полягає у тому, що ЄС, реалізуючи міжнародну правосуб'єктність, вправі встановлювати межі застосування права ЄС на власний розсуд, обмежений лише наявними прямими заборонами міжнародного права. Скажімо, у справі *Boukhalfa* (Case 214/94, *Ingrid Boukhalfa v. Bundesrepublik Deutschland* від 30 квітня 1996 р.) Суд прямо вказав, що, за загальним правилом, установчі договори та вторинне право ЄС діють на території його держав-членів, втім не виключена можливість дії норм права ЄС поза межами його території [1].

Важливо враховувати концептуальні підходи до розуміння екстратериторіальної дії права ЄС у внутрішніх правопорядках третіх країн як поширення застосування положень окремих норм права ЄС, що стосуються, здебільшого, виключної компетенції ЄС, поза межі його території, на території третіх країн, а також на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під юрисдикцією третьої країни, відносини за участю яких, *inter alia* економічні, впливають на правопорядок ЄС, зокрема на дотримання колективних прав людини. Екстратериторіальна дія норм права ЄС характеризується, як зазначає професор В. І. Муравйов, "ситуацією, коли та сама поведінка підпадає під дві конкуруючі юрисдикції: з одного боку, цю поведінку регулює право ЄС, а, з іншого, внутрішнє право третьої країни. Наслідком екстратериторіальної дії норм права ЄС у таких випадках може стати негативний вплив на функціонування економічних відносин на території третіх країн та на відносини між ЄС і останніми" [2, с. 262]. Відтак, з розвитком економічних відносин між ЄС та третіми країнами, право ЄС, у певних випадках, може дискреційно поширюватись на треті країни, на юридичних або фізичних осіб, які перебувають під їх юрисдикцією, оскільки діяльність останніх може чинити вплив на внутрішній ринок ЄС і в цілому на інтеграційний правопорядок Об'єднання.

ЄС користується широкою дискрецією стосовно визначення форм і механізмів здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Феномен екстратериторіальної дії норм права ЄС набув найбільш суттєвого розвитку в сфері конкуренційного права ЄС, регламентованого, передусім, ст. ст. 101 та 102 Глави 1 "Правила конкуренції" Розділу VII "Загальні правила про конкуренцію, оподаткування та зближення законодавств" Договору про функціонування Європейського Союзу 2007 р. [3]

(далі – ДФЄС 2007 р.), а також актами вторинного права, що стосуються різноманітних аспектів цієї галузі права ЄС. Можливість екстратериторіального застосування норм конкуренційного права ЄС прямо передбачена Регламентом про контроль за злиттями 139/2004 від 20 січня 2004 р. [4], прийнятим Радою ЄС.

Ст. ст. 101 та 102 ДФЄС 2007 р. містять кваліфікаційні ознаки передбачених ними порушень, географічні обмеження, вказуючи, що порушення мають впливати на торгівлю між державами-членами. Відповідно до ст. 101 ДФЄС 2007 р. антиконкурентний ефект від укладення угоди або здійснення узгоджених дій суб'єктів господарювання (*undertaking*) має бути спричинений в межах внутрішнього ринку ЄС. Власне "термін "угода" в контексті статті 101 Договору про функціонування Європейського Союзу тлумачиться досить широко та охоплює будь-які домовленості між сторонами щодо їхньої майбутньої поведінки" [5, с. 19], – стверджує професор Іво ван Баель. У ст. 101 ДФЄС 2007 р. наведено перелік критеріїв, за наявності яких вона може бути застосована. *По-перше*, має існувати угода між підприємствами, рішення об'єднань підприємств або інші види узгоджених дій. *По-друге*, такі угоди чи узгоджені дії мають впливати на торгівлю між державами-членами. *По-третє*, метою таких угод чи узгоджених дій або їхніми наслідками мають бути перешкодження, обмеження чи викривлення конкуренції в межах внутрішнього ринку ЄС. "Статтею 101 Договору про функціонування Європейського Союзу охоплюється не лише фактична, а й потенційна конкуренція, для визначення можливості існування якої враховується структура ринку, економічний та правовий контекст, у рамках якого реалізується угода" [5, с. 23]. Дослідивши норми конкуренційного права ЄС та практику їх застосування, К. В. Смирнова пропонує виокремлювати режими антиконкурентної поведінки на внутрішньому ринку ЄС, що полягають, насамперед, у критеріях неправомірності дій підприємств на цьому ринку (п. 1 ст. 101 ДФЄС 2007 р.) та сукупності критеріїв, що уможливають запровадження виключень із цих заборон (п. 3 ст. 101 ДФЄС 2007 р.) [6, с. 7], а також, узагальнюючи, визначає таку типологію антиконкурентної поведінки на внутрішньому ринку ЄС: по-перше, дії підприємств на ринку, за умови їхніх дво- або багатосторонніх відносин між собою у формі укладення угод або здійснення узгоджених дій, набувають юридичного статусу антиконкурентних угод (ст. 101 ДФЄС 2007 р.); по-друге, поведінка підприємств, зумовлена фактом їхнього домінування в межах внутрішнього ринку ЄС або його значної частини, набуває юридичної кваліфікації як зловживання домінуючим становищем (ст. 102 ДФЄС 2007 р.). Крім того, антиконкурентні дії (ст. 101 ДФЄС 2007 р.), як правило, є результатом укладення угод між різними підприємствами, а зловживання домінуючим становищем (ст. 102 ДФЄС 2007 р.) може мати одноосібний характер, здійснюватись одним підприємством, не виключаючи й колективних дій. Правове регулювання антиконкурентних дій передбачає можливість застосування винятків із запроваджених заборон, водночас у механізмах регулювання зловживання домінуючим становищем таких винятків немає [6, с. 29]. При цьому К. В. Смирнова наголошує, що зазначені складники антиконкурентної поведінки кваліфікуються на підставі доведеності їх впливу на внутрішній ринок ЄС [6, с. 7], розцінюються як несумісні з ним, що вимагає відновлення добросовісних конкуренційних відносин і захисту економічної конкуренції відповідно до встановлених, *inter alia* установами

договорами ЄС, правил конкуренції, необхідних для функціонування внутрішнього ринку та забезпечення захисту прав людини.

Перешкодження, обмеження, викривлення конкуренції або зловживання домінуючим становищем як протиправна поведінка, що впливає на торгівлю між державами-членами, може мати іноземне походження, скажімо коли іноземні компанії нав'язують несправедливі умови торгівлі, узгоджуючи між собою ціни, розподіляючи внутрішній ринок ЄС. Іноземні компанії можуть займати домінуюче становище, зловживаючи ним на внутрішньому ринку ЄС або його значній частині, вдаючись до практики, що порушує ст. 102 ДФЄС 2007 р. Принагідно зауважимо, що сам факт досягнення домінуючого або монопольного становища ще не складає порушення, ним, згідно вказаної статті ДФЄС 2007 р., є зловживання перевагами, які таке становище надає, тобто йдеться про дві самостійні дії, за яких перша не завжди зумовлює настання другої. Злиття іноземних компаній теж можуть мати наслідки для конкуренції в межах внутрішнього ринку ЄС. Основним критерієм для застосування норм права ЄС у сфері захисту конкуренції, що фактично становить презумпцію, є вплив на внутрішній ринок або на значну його частину, заторкуючи торгівлю між державами-членами. Динаміка торговельних відносин на внутрішньому ринку ЄС поступово призвела до тенденції розширення нормативного наповнення поняття "зловживання домінуючим становищем", що надало підстави К. В. Смирновій зробити висновок: "умови ринку ЄС зумовлюють посилення екстериторіальності застосування права ЄС" [6, с. 7].

Варто враховувати, що регламенти або директиви, необхідні для застосування принципів, закріплених у ст. ст. 101 та 102 ДФЄС 2007 р., приймаються Радою ЄС з ініціативи Європейської Комісії (далі – Єврокомісія) та після консультації з Європейським Парламентом. Обов'язок забезпечення застосування принципів, що містяться у зазначених статтях, покладено на Єврокомісію, яка з власної ініціативи або за поданням держави-члена, взаємодіючи з компетентними органами держав-членів, що надають їй допомогу, розслідує стверджувані випадки порушення цих принципів та може накласти штраф на компанію-порушника. Єврокомісія вправі опублікувати своє рішення та уповноважити держав-членів на умови і в порядку, нею встановлених, вжити відповідних заходів для виправлення ситуації (п. 1-2 ст. 105 ДФЄС 2007 р.).

Як правило, Єврокомісія розглядає скаргу: якщо більше трьох держав-членів зазнали суттєвої шкоди від угоди або практики; якщо скарга тісно пов'язана з іншими положеннями права ЄС, що можуть бути більш ефективно чи виключно застосовані Єврокомісією або якщо інтереси ЄС вимагатимуть прийняття рішення Єврокомісією для розвитку конкуренційної політики ЄС. На практиці Єврокомісія може стикатися зі складностями при виконанні своїх рішень щодо іноземних компаній, які не погоджуються на співпрацю чи яких захищають їх національні уряди [7, с. 342-343]. З метою запобігання виникненню спорів, Єврокомісія намагається налагодити співробітництво з компетентними органами третіх країн. Матеріальні норми установчих договорів ЄС у сфері конкуренції вирізняються сталістю, втім це не зумовлює *ipso facto* незмінності повноважень інституцій ЄС у правовому регулюванні цієї сфери. Спостерігається тенденція розвитку правозастосовчої практики інституцій ЄС у напрямі зміни характеру доказування під час доведення порушень правил конкуренції на внутрішньому ринку ЄС з формально юридичного аналізу Єв-

рокомісією на посилення економічних аналізів, на більш економічне обґрунтування її рішень, що втілюється у запровадженні тесту на суттєве обмеження конкуренції, комплекснішого, порівняно з тестом на домінування, який практикувався раніше; наявна тенденція зміни індивідуального підходу на механізм напрацювання Єврокомісією та затвердження Радою ЄС "блокових" виключень із заборонених антиконкурентних дій [6, с. 7-8]. Встановлюючи факт наявності екстратериторіальної юрисдикції в Єврокомісії або компетентного органу держави-члена, зазвичай застосовувались три основні юрисдикційні моделі: доктрина єдиного економічного утворення (single economic entity doctrine), доктрина впливу (effects doctrine) та доктрина реалізації (implementation doctrine).

Пошук найбільш оптимальної, максимально виправданої, утилітарно ефективної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції ЄС, яка б найменш критично сприймалась з позиції міжнародного права, ще триває. Примітно, що у рішенні по справі Case T-286/09 *Intel Corporation v. European Commission* від 14 червня 2014 р. Загальний Суд відзначив факт "паралельного існування" двох доктрин екстратериторіальної дії конкурентного права ЄС: доктрини впливу та доктрини реалізації [8], що засвідчує принципову модифікацію юрисдикційного стандарту. Нарешті, за півсторіччя трансформувались з *de lege ferenda*, доктрина впливу набула статусу *de lege lata*, хоч історично першим інструментом, застосованим ЄС у контексті екстратериторіальної дії норм конкурентного права ЄС стала доктрина єдиного економічного утворення. Узагальнено її зміст полягає у тому, що одне підприємство може становити декілька дочірніх компаній, які перебувають під вирішальним контролем (впливом) материнської компанії, настільки інтенсивним, щоб виключити будь-яку фактичну можливість дочірньої компанії формувати та/або незалежно реалізовувати свою ринкову поведінку. Як наслідок, формально самостійні суб'єкти господарювання – материнська та дочірня компанії – розглядаються як один "цілісний" суб'єкт – єдине економічне утворення. У світлі викладеного, присутність на території ЄС одного з учасників єдиного економічного утворення уможливорює покладення на нього відповідальності за дії, вчинені іншим учасником цього утворення, що знаходиться (zareєстрований або фактично перебуває) поза межами території ЄС. Вагомі вади доктрини єдиного економічного утворення як юрисдикційної моделі, серед яких спірність її концептуального підґрунтя, не охоплення низки антиконкурентних дій, вчинених поза межами території ЄС (формально опирається на територіальний зв'язок між ЄС та іноземною юридичною особою, стосовно якої вона застосовується), поступово призвели до того, що вона *ipso facto* втратила доцільність як юрисдикційна модель, залишаючись важливим інститутом матеріального права ЄС.

Задля того, щоб відслідкувати динаміку еволюції практики застосування юрисдикційних моделей, доцільно проаналізувати віхові, засадничі для становлення та розвитку доктрини єдиного економічного утворення рішення Суду, серед яких рішення у справі *Dyestuffs* (Case 48/69 *Imperial Chemical Industries Ltd. v. Commission of the European Communities* від 14 липня 1972 р. [9]), що стосувалася материнської компанії з Великої Британії, яка на той час не входила до Європейського Економічного Співтовариства (далі – ЄЕС). Заявник, zareєстрований поза межами ЄЕС, стверджував, що Комісія європейських співтовариств не наділе-

на юрисдикцією здійснювати контроль за діями, вчиненими поза межами ЄЕС, іноземними юридичними особами, вона не мала права накладати штраф, посилаючись лише на те, що дії, вчинені нерезидентом поза межами спільного ринку ЄЕС мали наслідки для останнього. З огляду на те, що справа стосувалася узгоджених дій, Суду необхідно було з'ясувати, чи мала поведінка нерезидента наслідки для спільного ринку ЄЕС, чи мало місце порушення у формі змови про фіксацію цін, "фактичного підвищення цін продажу", тобто п. 1 ст. 85 Договору про Європейське Економічне Співтовариство (нині – п. 1 ст. 101 ДФЄС 2007 р.). Заявник наполягав на тому, що поведінка має ставитися в провину не йому, а дочірній компанії. Втім, проаналізувавши обставини справи *Dyestuffs*, Суд встановив, що факту наявності у дочірньої компанії статусу окремої юридичної особи не достатньо для виключення можливості ставити в провину материнській компанії поведінку першої, особливо якщо така дочірня компанія не визначає самостійно свою поведінку на спільному ринку ЄЕС, "не володіє автономією при визначенні змісту своєї ринкової діяльності" [9, пар. 134], а виконує вказівки материнської компанії, яка "має можливість справляти вирішальний вплив" [9, пар. 136-137], як свого роду презумпція, кумулятивно: "ефективний" та "фактично реалізований", на зміст і характер ринкової поведінки дочірньої компанії. У такий спосіб Суд санкціонував екстратериторіальне застосування норм конкурентного права ЄЕС. Висновки Суду в цій справі можуть застосовуватися до будь-яких узгоджених дій, незалежно від того, здійснювалися вони єдиним підприємством, що складається з декількох дочірніх компаній, чи різними підприємствами, які знаходяться під управлінням окремих юридичних осіб.

У рішенні по справі *Continental Can* (Case 6/72 *Europemballage Corporation and Continental Can Company Inc. v. Commission of the European Communities* від 21 лютого 1973 р. [10]) Суд зробив висновки, що протиправні дії дочірньої компанії (*Europemballage*), zareєстрованої на території ЄЕС, мають розглядатися як такі, що насправді вчинені материнською компанією (*Continental Can*), розташованою у США. Відтак, той факт, що материнська компанія не має представництва на території однієї з держав-членів ЄС, не є достатнім для незастосування до неї норм права ЄС, проте на практиці надзвичайно складно виявити ступінь визначального контролю такої материнської компанії над дочірньою, наприклад, у договорах франчайзингу, ліцензійних, патентних договорах тощо.

Основний підхід до екстратериторіальної дії норм конкурентного права ЄЕС сформульовано Судом у рішенні по справі *Wood Pulp* (Case 129/85 *Ahlström Osakeyhtiö and others v. Commission of the European Communities* від 27 вересня 1988 р. [11]). Приводом для цієї справи послугували узгоджені дії, запроваджені з метою фіксації ціни на целюлозу (сульфітну целюлозну пульпу, що використовувалась для виробництва паперу), до яких за змовою вдалися сорок один виробник з третіх країн та торговельні об'єднання з Фінляндії і США. Комісія європейських співтовариств, встановивши, що така практика порушує ст. 85 Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства (нині – ст. 101 ДФЄС 2007 р.) наклала штрафні санкції, констатувавши, що вплив угод і практик на споживчі ціни в межах ЄЕС був значним, цілеспрямованим, а також, в основному, безпосередньо результатом цих угод і практик [12], таким чином, "вплив" останніх, на переконання Єврокомісії, є достатнім для застосування до цієї справи доктрини

впливу як юрисдикційної моделі. Однак Суд у обґрунтуванні вирішив застосувати принцип територіальної юрисдикції, тобто доктрину реалізації, з якої випливає, що угоди і практики порушують ст. 101 ДФЕС 2007 р. незалежно від їхнього географічного походження, а вирішальним фактором є те, що вони, як своєрідна презумпція, реалізовувалися в межах ЄС та вплинули на торгівлю між його державами-членами.

У справі *Wood Pulp* Суд встановив, що порушення норм конкуренційного права ЄС, зокрема укладення угоди, яка спричинила обмеження конкуренції у рамках спільного ринку, складається з поведінки, зумовленої двома елементами: формулювання угоди, рішення або інших видів узгоджених дій та їх реалізація. Зазначена справа стосувалась узгоджених дій, що мали ціллю та наслідком обмеження конкуренції на спільному ринку ЄС. У зв'язку з цим не має значення, діяли вони через дочірні компанії, агентів, субагентів або власні підрозділи на території ЄС, контактуючи зі споживачами в межах ЄС. Відповідно, юрисдикція ЄС на застосування його конкуренційних правил до такої поведінки ґрунтується на територіальному принципі, а Суд використав юридичну фікцію, яка полягала у наявності в ЄС "квазі-територіальної юрисдикції" [13, с. 157]. Рішення у справі *Wood Pulp* суттєво розширило можливості застосування норм конкуренційного права ЄС щодо діяльності та зобов'язань іноземного походження. Зрештою, зважаючи на масштаби та впливовість внутрішнього ринку ЄС теоретично можливо, що майже будь-яка схема ціноутворення оскаржуватиметься ЄС, оскільки вона впливатиме на наявні правила конкуренції між його державами-членами.

Особливу роль має екстратериторіальна дія норм права ЄС в умовах глобалізації світової економіки, з одного боку, становлячи важливий фактор її розвитку, а, з іншого – породжуючи чимало проблем під час практичного застосування. Сучасні глобалізаційні процеси супроводжуються активізацією економічних чинників і взаємозв'язків, взаємовпливом правових систем держав, появою нових концептуальних конструкцій, але, водночас виникають конфлікти юрисдикцій, особливо у сфері економічних відносин, де кожна держава намагається утвердити якомога більший вплив. Скажімо, США використовують як інструмент поширення свого впливу на глобальній економічній процесі екстратериторіальне застосування положень норм національного права у сфері конкуренції, корпоративних відносин тощо, подекуди не обмежуючи надмірного та невиннованого поширення екстратериторіальної юрисдикції. Як доречно наголошує С. Перемот, найбільш експансивні моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції дійсно дозволяють досягти максимального рівня захисту національних інтересів регулюючої держави за рахунок відносно широкого поширення її юрисдикції, майже неодмінно зумовлюючи юрисдикційні конфлікти між регулюючою державою та державою, що володіє територіальною юрисдикцією стосовно відповідної справи [14, с. 352]. Фактично така усталена національна практика пов'язана з прагматичними міркуваннями щодо забезпечення дієвого захисту, в умовах все більш тісної економічної інтеграції держав, їх внутрішніх національних ринків від негативного прямого та істотного зовнішнього впливу за допомогою найбільш прийнятної, максимально виправданої згідно міжнародного права, моделі поширення екстратериторіальної юрисдикції.

Власне, доктрина реалізації, широко застосовувана ЄС, та доктрина впливу, яка активно здавна практику-

ється США (див.: [15, с. 262-263], а також рішення у справі *Alcoa* [16]), за міжнародним правом є концептуально відмінними моделями здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Екстратериторіальна дія норм національного права, заснована на територіальній або національній теорії юрисдикції, не зумовлювала у держав значних заперечень, на протипау доктрині впливу, яка спочатку викликала вкрай негативну реакцію держав, будучи однією з водночас найбільш дієвих і спірних, з позиції міжнародного права, юрисдикційних моделей. Привертає увагу, що критичне сприйняття доктрини впливу в теорії та практиці міжнародного права є однаковим, безвідносно до сфери її застосування. При цьому правова позиція Суду полягає у тому, що міжнародне право становить "обмеження" юрисдикції та слугує "відправною точкою" тлумачення змісту права ЄС [17]. Разом з тим, артикульована Судом практика свідчить про його прагнення зберегти автономність правопорядку інтеграційного об'єднання та забезпечити захист прав людини на рівні ЄС.

Доктрина впливу поширює застосування права регулюючої держави на відносини, що виникли та повністю відбулись на території іншої держави, маючи зв'язок з регулюючою державою лише в силу наслідків, "впливу" на ситуацію в межах її території, відтак юрисдикційний базис, концептуальне підґрунтя даної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції становлять саме наслідки, які дія, вчинена поза межами регулюючої держави, спричиняє на її території. Зважаючи на практику екстратериторіальної дії норм національного права США, що призвела до жорсткого опору інших держав застосуванню доктрини впливу, Суд вирішив вдатись до принципу територіальної юрисдикції, згідно з яким, екстратериторіальне застосування норм права ЄС є правомірним, якщо шкода заподіяна порушенням, вчиненим у межах його території. Примітно, що 60 років тому професор Р. Дженнінгс назвав територіальний принцип найбільш гнучким та далекосяжним технічним прийомом визначення юрисдикції [18, с. 157], що підтверджує сучасна національна практика його застосування і міжнародне визнання. При цьому варто враховувати, що принцип територіальної юрисдикції є загальноновизнаним у міжнародному праві, "усталеним" у багатьох сегментах конкуренційного права ЄС, проте в окремих сферах (контролю за злиттями та ін.), є мало-ефективним і майже непридатним для застосування.

Можливість виникнення ситуацій, за яких реалізація угод, що порушують конкуренційне право ЄС, відбуватиметься поза межами його внутрішнього ринку актуалізують практику застосування доктрини впливу, суть якої полягає у тому, що ЄС, як і будь-яка держава, має право на екстратериторіальну дію свого конкуренційного права, якщо антиконкуренційний вплив на його/її ринок за наслідками є прямим, істотним та розумно передбачуваним. Чимало практиків і вчених, негативно ставлячись до доктрини впливу, стверджували, що принцип територіальної юрисдикції дозволить Суду захищати внутрішній ринок ЄС, уникаючи застосування суперечливої, на їх переконання, доктрини впливу, зважаючи на надмірно широке поширення юрисдикції на її підставі. Попри неодноразові спроби Єврокомісії та наполегливі рекомендації генеральних адвокатів, серед яких Драмон, Майрас, інкорпорувати доктрину впливу до права ЄС як прийнятну юрисдикційну модель здійснення екстратериторіальної юрисдикції, "самоусунувшись", Суд упродовж тривалого часу демонстрував її повне несприйняття, уникаючи, навіть на рівні загальної

риторики, можливості скористатися нею. Експліцитно не відмовляючись від застосування доктрини впливу, Суд віддавав переваги територіальному зв'язку між ЄС, як регулюючою юрисдикцією, та дією (порушенням) або фізичною/юридичною особою, щодо якої застосовується така юрисдикція, використовуючи, як правило, юрисдикційні моделі доктрини єдиного економічного утворення або доктрини реалізації.

У рішенні по справі *Gencor (Case T-102/96 Gencor Ltd v. Commission of the European Communities* від 25 березня 1999 р. [19]), що стосувалась контролю за злиттями, Суд, формально керуючись більш вузьким, проте більш виправданим з позиції міжнародного права, принципом територіальної юрисдикції, нарешті помірковано-виважено припустив можливість принаймні обмеженого застосування концептуально та юридично більш чіткої, хоч і суперечливої з огляду на основні принципи та норми міжнародного права, доктрини впливу як прийнятної юрисдикційної моделі здійснення екстратериторіальної юрисдикції. Викладене слугувало передумовами для подальшого утвердження доктрини впливу в практиці Суду ЄС. Зрештою, незважаючи на подальшу істотну модифікацію в аспекті звуження, зокрема шляхом запровадження додаткових обмежуючих критеріїв юрисдикційного аналізу, доктрина впливу продовжує залишатись надмірно експансивною юрисдикційною моделлю. Отже, еволюція практики застосування юрисдикційних моделей супроводжується модифікацією останніх, підкреслюючи "прагнення Комісії до розширення її контрольної компетенції, що певною мірою врівноважується досить обережним ставленням Суду до надмірно широкого поширення юрисдикції. Хоч така позиція Суду може здатись не завжди послідовною, загалом Суд намагається балансувати на межі найменшого втручання та оперувати моделями, як мінімум формально виправданими з точки зору міжнародного права" [14, с. 391-392].

Екстратериторіальна дія норм конкуренційного права ЄС не викликає суттєвих заперечень у третіх країн, скажімо Японії, що "пов'язано з невеликою кількістю таких випадків і всі вони стосувались екстратериторіального застосування норм конкуренційного права ЄС у вузькому значенні" [20, с. 41]. Японські компанії, щодо яких Єврокомісія приймала рішення та накладала штрафні санкції, здебільшого займались комерційною діяльністю в ЄС, наприклад реалізовували продукцію/товари безпосередньо на внутрішньому ринку ЄС або діяли через свої дочірні компанії. Так, Єврокомісія наклала штрафні санкції на японську компанію "Nintendo" за порушення нею статті 101 ДФЄС 2007 р. "Nintendo" не заперечувала наявності в Єврокомісії екстратериторіальної юрисдикції щодо компанії, оскільки її контракти та відповідна діяльність були спрямовані на внутрішній ринок ЄС, на якому "Nintendo" реалізовувала свою продукцію. У цьому контексті слушним є твердження С. Перемота про те, що здійснення екстратериторіальної юрисдикції ЄС має бути обґрунтованим і не обов'язково пов'язаним з необхідністю покарання за вчинене порушення, а може полягати в реалізації функцій адміністративно-правового захисту ринку [14, с. 388], водночас не варто недооцінювати значення захисту колективних прав людини, зокрема споживачів та суб'єктів господарювання на внутрішньому ринку ЄС, у т. ч. через призму механізму екстратериторіального застосування норм права ЄС.

Екстратериторіальна дія права ЄС не обмежується конкуренційним правом. Привертають увагу чутливі

сфери екстратериторіального застосування норм права ЄС, передусім у сфері захисту прав людини. Особлива природа прав людини, зокрема вимога, що особа має знаходитися під юрисдикцією держави громадянства, обмежує обов'язок держав захищати права людини поза межами своєї території без згоди на те відповідної держави перебування.

Практика Суду свідчить про те, що норми права ЄС стосовно вільного пересування осіб, включаючи працівників, застосовуються до всіх правовідносин, які з огляду на місце, де вони були розпочаті або фактично реалізовувалися, *ipso facto* можуть вважатися такими, що відбувалися на території ЄС. З цього випливає, що діяльність, яка тимчасово здійснювалася поза межами території ЄС, характеризуючись дискретністю, не виключає застосування до неї норм права ЄС за умови, що, наприклад, окреслені нижче трудові відносини зберігають достатній правовий зв'язок з однією з держав-членів. Для встановлення наявності достатньо тісного зв'язку, головним критерієм є взаємозв'язок між трудовими відносинами та правом однієї з держав-членів, а, відтак, і з ЄС [21, с. 109].

Так, у справі *Mário Lopes da Veiga (Case 9/88 Mário Lopes da Veiga v. Staatssecretaris van Justitie* від 27 вересня 1989 р. [22]) Суд визначив, що належними критеріями для встановлення достатньо тісного зв'язку є те, що: *по-перше*, особа працювала на судні, зареєстрованому в Нідерландах; *по-друге*, її було найнято нідерландською компанією; *по-третє*, відповідні трудові відносини регулювалися національним правом Нідерландів; *по-четверте*, особа сплачувала податки і внески до системи соціального страхування Нідерландів. Зрештою, Суд зробив висновок, що на заявника, громадянина Португалії, поширюється дія норм права ЄС щодо вільного пересування працівників, незважаючи на те, що спірні правовідносини розпочалися ще до набуття Португалією членства в ЄС.

Інтеграційне об'єднання намагається вдатися до екстратериторіального застосування норм права ЄС й у сфері охорони навколишнього середовища [23, с. 349]. Одним з прикладів є включення у 2008 р. міжнародних авіаперевезень до Європейської системи торгівлі шкідливими викидами. Згідно положень Директиви 2008/101/EU від 19 листопада 2008 р. з 1 січня 2012 р. всі міжнародні польоти з місцем вильоту або прильоту на території держав-членів ЄС підпадають під дію Європейської системи торгівлі шкідливими викидами незалежно від держави-реєстрації повітряного судна. Шкідливі викиди вираховуються для всієї відстані польоту, що призводить до включення в цю кількість і викидів, що були здійснені над відкритим морем або територією третьої країни. Така позиція ЄС викликала значний супротив на міжнародній арені, зокрема 21 держава, серед яких США, Японія, Китай, Індія, РФ 30 вересня 2011 р. ухвалили у Нью Делі Спільну декларацію, в якій вказали, що плани ЄС включити екстратериторіальні викиди до Європейської системи торгівлі шкідливими викидами є несумісними з міжнародним правом.

Наслідком викладеного стало ухвалення 21 грудня 2011 р. Судом рішення у справі *Air Transport Association of America (Case 366/10 The Air Transport Association of America and Others v. Secretary of State for Energy and Climate Change* [24]), в якому встановлено, що як тільки літак опиняється на території однієї з держав-членів ЄС, а тим більше під час перебування на аеродромі однієї з держав-членів, він підпадає під юрисдикцію цієї держави-члена, а, відтак, і ЄС. Отже, Директива

2008/101/EU від 19 листопада 2008 р. не заторкує суверенітету третіх країн над їхнім повітряним простором та не порушує свободу польоту над відкритим морем. Під правове регулювання ЄС підпадають лише авіаперевізки, які вирішили здійснювати комерційні авіакомпанії з відправкою чи з прибуттям в аеропорт, розташований на території однієї з держав-членів ЄС [25, с. 16]. Суд констатував, що ЄС має право дозволяти займатись комерційною діяльністю, у даному випадку авіаперевезенням, на його території за умови, що така діяльність відповідатиме критеріям, встановленим ЄС. Таким чином, факт того, що частина викидів, шкідливих для повітряного/водного просторів або суходолу держав-членів, здійснюється поза межами їх території не ставить під сумнів можливість застосування норм права ЄС до всієї протяжності польоту [26, с. 160].

Правовими засадами, що забезпечують практичну реалізацію у відносинах між ЄС і третіми країнами заходів екстратериторіальної дії окремих норм права ЄС у внутрішніх правових системах останніх, є положення установчих договорів та актів вторинного права ЄС, насамперед у сферах конкуренції, фінансів, транспорту, застосування ЄС фінансових та економічних санкцій. Практика Суду значно впливає на визначення сфер, у яких здійснюються екстратериторіальні правові заходи. Суд поступово поширює екстратериторіальну дію й на інші сфери правового регулювання, підпорядковані ЄС, задля забезпечення належного функціонування внутрішнього ринку та інтеграційного правового порядку, передусім ефективної реалізації положень установчих договорів та правових актів ЄС. Треті країни можуть не визнавати екстратериторіальної дії норм права ЄС, що зумовлює виникнення спорів. Примітно, що у судових органах держав, які мають відносини асоціації з ЄС, тобто асоційованих країн (асоційованого членства, *associated membership*, в ЄС немає) є можливість звернення до Суду за рішенням у преюдиційному порядку задля отримання тлумачення положень актів, які співпадають з актами первинного та вторинного права ЄС, що означає поширення юрисдикції Суду на відносини поза межами ЄС [27, с. 65], розширення просторової сфери дії права ЄС, включно в аспекті захисту прав людини.

З метою запобігання виникненню спорів та їх мінімізації, ЄС, його держави-члени і треті країни *inter alia* вдаються до міжнародно-правових інструментів і засобів вирішення юрисдикційних спорів з окреслених питань на дво- або багатосторонньому рівнях, зокрема, шляхом укладення міжнародних угод про співробітництво, взаємної нотифікації щодо можливого розслідування сторонами справ у відповідних сферах, консультацій тощо з огляду на необхідність поступової конвергенції правового регулювання та практики його застосування згідно загально визначених основних принципів міжнародного права як норм *jus cogens*, враховуючи також розвиток системи захисту прав людини в ЄС і внутрішнього ринку інтеграційного об'єднання, роль інституцій, еволюцію права ЄС та новітні підходи до використання юрисдикційних моделей його екстратериторіальної дії.

Список використаних джерел:

1. Case 214/94, Ingrid Boukhalfa v. Bundesrepublik Deutschland (Judgment of the ECJ of 30 April 1996), [1996] ECR I-02253. URL : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61994J0214:EN:HTML>
2. Муравйов В. І. Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами (теорія і практика) : монографія / В. І. Муравйов. – К. : Академ-Прес, 2002. – 426 с.
3. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union (2012/C 326/01) // Official Journal of the European Union. – Volume 55. – 26 October 2012.

4. Council Regulation 139/2004 of 20 January 2004 on the control of concentrations between undertakings // Official Journal of the European Union. – 2004. – L 24/1. – P. 1-22.

5. Van Bael I. Due Process in EU Competition Proceedings / Ivo Van Bael. – Alphen van den Rijn : Kluwer Law International, 2011. – 576 p.

6. Смирнова К. В. Правовий порядок конкуренції в Європейському Союзі (новітні тенденції розвитку) : автореферат дис. ... докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право / К. В. Смирнова. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. – 40 с.

7. Kaczorowska A. Public International Law / Alina Kaczorowska. – 4th ed. – London : Routledge, 2010. – 877 p.

8. Case T-286/09 Intel Corp. v. European Commission (Judgment of the General Court of 14 June 2014). URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484603038618&uri=CELEX:62009TJ0286>

9. Case 48/69 Imperial Chemical Industries Ltd. v. Commission of the European Communities (Judgment of the ECJ of 14 July 1972), [1972] ECR 619. URL : http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!CELEXnumdoc&numdoc=61969J0048&lg=en

10. Case 6/72 Europemballage Corporation and Continental Can Company Inc. v. Commission of the European Communities (Judgment of the ECJ of 21 February 1973), [1973] ECR 215. URL : http://eur-lex.europa.eu/smartapi/cgi/sga_doc?smartapi!celexplus!prod!CELEXnumdoc&numdoc=61972J0006&lg=en

11. Joined cases 89, 104, 114, 116, 117 and 125 to 129/85 A. Ahlström Osakeyhtiö and others v. Commission of the European Communities (ECJ 28 September 1988), [1988] ECR 5193. URL : [http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484647592793&uri=CELEX:61985CJ0089\(01\)](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484647592793&uri=CELEX:61985CJ0089(01))

12. Commission Decision 85/202 of 19 December 1984 relating to a procedure under Article 85 of the EEC Treaty, [1985] OJ L 85/1.

13. Lange Dieter G. F., Sandage J. B. The Wood Pulp Decision and its Implications for the Scope of EC Competition Law / Dieter G. F. Lange, John Byron Sandage // Common Market Law Review. – 1989. – Issue 26. – P. 137-165.

14. Перемот С. Екстратериторіальне застосування конкурентного права ЄС: виникнення та розвиток юрисдикційної моделі / С. Перемот // Український щорічник міжнародного права. 2009. – К. : Вид-во "Фенікс", 2014. – С. 351-398.

15. Баратянц Н. Р. Экстерриториальное действие экспортного законодательства США / Н. Р. Баратянц // Советский ежегодник международного права. 1986. – М. : Наука, 1987. – С. 258-264.

16. United States v. Aluminum Co. of America (Alcoa), 148 F.2d 416 (2d Cir. 1945).

17. Case C-377/98 The Netherlands v. European Parliament and Council (ECJ 09 October 2001), [2001] ECR I-7079; Case C-149/96 Portugal v. Council (ECJ 23 November 1999), [1999] ECR I-8395; Case C-61/94 Commission v. Germany (ECJ 10 September 1996), [1996] ECR I-3989.

18. Jennings R. Y. Extraterritorial jurisdiction and the United States Antitrust Laws / R. Y. Jennings // British Yearbook of International Law. – 1957. – Vol. 33. – P. 146-157.

19. Case T-102/96 Gencor Ltd v. Commission of the European Communities (ECJ 25 March 1999), [1999] ECR II-00753. URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484653360889&uri=CELEX:61996TJ0102>

20. Sato C. Extraterritorial Application of EU Competition Law. Is It Possible for Japanese Companies to Steer Clear of EU Competition Law? / C. Sato // Journal of Political Science and Sociology. – 2010. – No. 11. – P. 23-47.

21. Falaliev L. Modern Approaches to the Extraterritorial Application of the EU Law / L. Falaliev // European Studies – the Review of European Law, Economics and Politics. – 2014. – Vol. 1. – P. 103-110.

22. Case 9/88 Mário Lopes da Veiga v. Staatssecretaris van Justitie (ECJ 27 September 1989), [1989] ECR 02989. URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1484604389892&uri=CELEX:61988CJ0009>

23. Медведєва М. О. Теоретичні та практичні аспекти реалізації міжнародно-правових норм у галузі охорони навколишнього середовища / За наук. ред. професора О. В. Задорожного. – К. : Фенікс, 2012. – 484 с.

24. Case C-366/10 Air Transport Association of America and Others v. Secretary of State for Energy and Climate Change (Judgment of the Court of 21 December 2011), [2011] ECR 2011-00000. URL : <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=117193&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=106658>

25. Dover R., Frosini J. The Extraterritorial Effects of Legislation and Policies in the EU and US / R. Dover, J. Frosini. – Brussels : European Parliament, 2012. – 46 p.

26. Фалалєєва Л. Г. Екстратериторіальна дія норм права ЄС: особливості теорії та практики застосування / Л. Г. Фалалєєва // Пам'яті професора Павла Петровича Заворотька. Актуальні проблеми правової науки : збірник наукових статей / За заг. ред. Н. П. Шишковой; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К. : Прецедент, 2014. – С. 154-161.

27. Муравйов В. І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правових системах третіх країн і угоди про асоціацію / В. І. Муравйов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Збірник наукових праць. – 2013. – Випуск 117 (Частина I). – С. 61-73.

Надійшла до редколегії 25.02.17

Л. Фалалеева, канд. юрид. наук, доц., докторант
Институт государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины, Киев, Украина

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА И ЭКСТРАТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ ДЕЙСТВИЕ ПРАВА ЕС: ЭВОЛЮЦИЯ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ ЮРИСДИКЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ

Статья освещает известный, но мало исследованный феномен экстраterritориального действия норм права Европейского Союза, теоретические и практические аспекты становления и развития экстраterritориального действия права Европейского Союза, его влияния на внутренние правовые порядки третьих стран и связанные с этим юридические тонкости применения юрисдикционных моделей. Детально исследуются доктринальные взгляды на особенности и последствия экстраterritориального действия норм права Европейского Союза. Большое внимание уделяется анализу роли институционального механизма Европейского Союза, в частности деятельности Европейской Комиссии и практики Суда в реализации экстраterritориального действия права Европейского Союза во внутренних правовых порядках третьих стран, определено основные тенденции экстраterritориального применения норм права Европейского Союза на современном этапе функционирования внутреннего рынка и развития интеграционного правового порядка Объединения сквозь призму соблюдения принципа уважения прав человека.

Ключевые слова: Европейский Союз, право ЕС, учредительные договоры ЕС, первичное право ЕС, вторичное право ЕС, согласованные действия, злоупотребление доминирующим положением, экстраterritориальное применение, доктрина влияния, доктрина реализации, внутренний рынок ЕС, права человека, третьи страны, Европейская Комиссия.

L. Falalieieva, PhD, Associate Professor, Doctoral
V. M. Koretsky State and Law Institute of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

HUMAN RIGHTS AND EXTRATERRITORIAL APPLICATION OF THE EU LAW: EVOLUTION OF JURISDICTIONAL MODELS APPLICATION PRACTICE

The article covers a well-known, but understudied phenomenon of extraterritorial operation of EU law, the theoretical and practical aspects of establishment and development of extraterritorial effect of EU law, its impact on the internal legal order of the third countries and legal details of application of jurisdictional models related thereto. The author examines in details the doctrinal views on features and consequences of extraterritorial application of EU law. Much attention is given to the analysis of the role of the European Union institutional mechanism in particular of European Commission activity and the Court of European Union in implementation of the extraterritorial operation of EU law in the internal legal systems of third countries. In the article it is defined the main trends of the extraterritorial application of the EU law at the present stage of the European Union internal market functioning and development of Union's integration legal order in the light of observance of the principle of human rights respect.

Keywords: European Union, EU law, founding treaties of the EU, primary law of the EU, secondary law of the EU, concerted practice, abuse of dominance position, extraterritorial application, effects doctrine, implementation doctrine, internal market of the European Union, human rights, third countries, the European Commission.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Випуск 1(46)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 11,4. Наклад 300. Зам. № 217-8459.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № МВ1.
Підписано до друку 14.11.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02